

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ  
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ

**DOI: <https://doi.org/10.59647/978-617-8936-14-3/1>**

**П. М. БЕРЕСТ**

**ТУРИСТИЧНІ ТОПОСИ  
НАДДНІПРЯНЩИНИ  
ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ  
КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ  
(II ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТТЯ)**

**Монографія**

Київ  
Видавництво Ліра-К  
2026

*Рекомендовано до друку на засіданні Вченої Ради  
Національної Академії Керівних Кадрів Культури і Мистецтв  
(протокол №13 від 25.05.2026)*

**Рецензенти:**

*Ж. З. Денисюк*, доктор культурології, доцент, проректор з наукової та виховної роботи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

*Ю. С. Сабадаш*, доктор культурології, професор, завідувач кафедри культурології Маріупольського державного університету

*П. Е. Герчанівська*, доктор культурології, професор, завідувач кафедри культурології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

**Берест П. М.**

**Б48** Туристичні топоси Наддніпрянщини як чинник розвитку української культурної ідентичності (II половина XIX століття) : монографія / П. М. Берест. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2026. – 256 с. ISBN 978-617-8936-14-3

Монографія присвячена дослідженню, узагальненню та систематизації процесів розвитку туристичних топосів Наддніпрянщини в контексті їх ролі у становленні української культурної ідентичності протягом II половини XIX століття. Аналізується значення феномену туристичних топосів як впливового інструменту популяризації української історико-культурної спадщини, виховання нових поколінь на ідеях утвердження державної незалежності та патріотизму.

Видання призначене для широкого кола аудиторії, для дослідників у галузі культурології, мистецтвознавства, історії, антропології, для викладачів, аспірантів і студентів закладів вищою освіти, для науковців, всіх поціновувачів питань історії та культури України.

**УДК 008:379.85:323.1(477)**

*Усі права застережено. Копіювання, сканування, запис на електронні носії і тому подібне будь-якої частини видання заборонено.*

**ISBN 978-617-8936-14-3**

© П. М. Берест, 2026

© Національна Академія Керівних  
Кадрів Культури і Мистецтв, 2026

© Видавництво Ліра-К, 2026

# ЗМІСТ

---

---

<b>ПЕРЕДМОВА.....</b>	<b>5</b>
-----------------------	----------

## **РОЗДІЛ 1**

<b>ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....</b>	<b>12</b>
--	-----------

1.1. Історіографія та джерельна база дослідження.....	12
1.2. Понятійно-категоріальний апарат дослідження.....	38
1.3. Методологічні основи та культурологічні аспекти дослідження туристичних топосів .....	56

## **РОЗДІЛ 2**

<b>ГЕНЕЗА ТУРИСТИЧНИХ ТОПОСІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. ....</b>	<b>73</b>
---	-----------

2.1. Історико-культурологічні передумови формування топосів Наддніпрянщини .....	73
2.2. Становлення туризму в Наддніпрянщині крізь призму процесів розвитку культурної ідентичності .....	91
2.3. Місця і об'єкти регіону як основа розвитку туристичних топосів .....	102

## **РОЗДІЛ 3**

<b>ТУРИСТИЧНІ ТОПОСИ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДИНАМІЦІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ....</b>	<b>120</b>
---	------------

3.1. Складові туристичних топосів в контексті еволюції культурної ідентичності .....	120
3.2. Культурологічні прояви туристичних топосів: українська художня література, мемуаристика та періодика другої половини ХІХ століття.....	137
3.3. Туристичний топос як чинник збереження культурної ідентичності суспільства.....	164

<b>ПІСЛЯМОВА .....</b>	<b>191</b>
------------------------	------------

<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ .....</b>	<b>196</b>
<b>ДОДАТКИ.....</b>	<b>221</b>
Наукові праці автора які доповнюють тематику монографії .....	221
ІЛЮСТРАЦІЇ .....	228
<b>ПОДЯКА .....</b>	<b>245</b>
<b>АНОТАЦІЯ.....</b>	<b>247</b>
<b>SUMMARY .....</b>	<b>251</b>

## ПЕРЕДМОВА

---

Звернення до тематики дослідження різноманітних етапів розвитку туристичних топосів Наддніпрянщини як чинників еволюції та утвердження української культурної ідентичності, зокрема в період XIX століття, набуває особливої актуальності з огляду на ті події, що переживає наша держава в перші десятиріччя XXI століття. Адже на сучасному етапі розвитку української державності, внаслідок російської агресії, що розпочалась в лютому 2014 року, ми стикаємось з трагічними подіями окупації частини українських земель, знищенням культурної спадщини, запереченням ідеологами «руського міра» самого права на існування українського народу. Схожі процеси спостерігались й в нашому минулому, зокрема протягом другої половини XIX століття.

В той же час, процеси розвитку туристичних топосів Наддніпрянщини є тісно пов'язані з іншими соціокультурними процесами, специфікою історичного розвитку регіону, багатовіковими національними традиціями, культурною спадщиною, формуванням культурної ідентичності. Нові виклики, що постають перед українським суспільством і наукою, питання порятунку та відновлення об'єктів історико-культурної спадщини, збереження української ідентичності є нагальними, екзистенційними проблемами, що потребують ефективного вирішення. Адже, і в XIX столітті, як і протягом XX та XXI століть відбувалась, й досі триває, боротьба українців за власну ідентичність, культуру, національну історичну пам'ять. У цьому зв'язку, різноманітні культурологічні, історичні та інші наукові дослідження набувають особливого значення й актуальності.

Більше того, всі ці виклики, що постають перед українським суспільством і державою, вимагають розробки стратегій національного розвитку, активізації роботи в духовній сфері, проведення якісно нової гуманітарної політики, в тому числі, й в контексті розвитку туристичних топосів, об'єктів, дестинацій, їх взаємозв'язку з різними формами матеріальної та нематеріальної спад-

щини. Адже культурно-туристичні топоси мають значний потенціал й можуть відіграти важливу роль у формуванні подальшої стратегії розвитку країни та надають змогу залучити історико-емпіричні дані в сучасні процеси державо- та культуротворення, які є базисною складовою національної безпеки.

Унікальність Наддніпрянщини як комплексної культурно-туристичної зони полягає в концентрації на її території різноманітних елементів матеріальної та духовної спадщини багатьох історичних епох. На теренах регіону представлені культурні пам'ятки у величезному часовому діапазоні, починаючи із кам'яного віку і до нашого часу. Таким чином, зважений науковий культурологічний підхід до дослідження туристичних об'єктів, топосів, дестинацій та маршрутів дозволить позитивно вплинути на соціальну та культурну сфери, відновлення економіки, екології, розвиток культурних обмінів та міжнародних відносин.

Попри наявність значної кількості досліджень, присвячених різноманітним питанням ідентичності, культурологічні складові процесів розвитку туристичних топосів в цілому, зокрема топосів Наддніпрянщини, в науковому полі є недостатньо висвітлені та не були об'єктом цілеспрямованого вивчення. В той же час, культурологічне опрацювання питань репрезентації української культурної ідентичності в туристичних топосах Наддніпрянщини у II половині XIX століття сприятиме більш ґрунтовному та детальному вивченню українського минулого, етапів формування матеріальної та духовної культури, процесів розвитку культурної ідентичності, з урахуванням як загальнонаціональних тенденцій, так і регіональної специфіки. Це й зумовило актуальність теми даного наукового дослідження.

Метою дослідження є: виявлення та аналіз ключових культурологічних проявів та вплив основних топосів на розвиток й утвердження української культурної ідентичності II половини XIX століття, що сформувалися в ході тогочасних туристичних активностей.

Завданнями дослідження є: вивчити і проаналізувати стан наукової розробленості теми, здійснити систематизацію наукових праць вітчизняних і зарубіжних вчених, проаналізувати джерельну базу дослідження; визначити понятійно-категоріальний апарат та

методологію дослідження, уточнити сутність поняття «туристичний топос», зробити аналіз його тлумачення в зарубіжних та українських наукових студіях; виокремити тенденції впливу туризму в Наддніпрянській Україні, який постав з культурно-топологічної маршрутизації, на формування української культурної ідентичності кінця XIX століття; розкрити механізми взаємодії складових культурно-туристичних топосів та спадщинних пластів української ідентичності, представлених у Наддніпрянщині II половини XIX століття; виявити культурологічні прояви туристичних топосів, втілених в українській літературі, мемуаристиці, путівниках, довідниках та періодиці другої половини XIX століття; дослідити витоки та означити ключові туристичні топоси Наддніпрянщини, окреслити риси регіону як осердя української землі, що репрезентували українську культурну ідентичність в II половини XIX століття.

Об'єктом дослідження: є туристичні топоси Наддніпрянщини в умовах соціокультурних трансформацій II половини XIX століття.

Предметом дослідження: є українська культурна ідентичність в розрізі культурологічного аналізу розвитку туристичних топосів Наддніпрянщини у II половині XIX століття.

Хронологічні межі дослідження зумовлені метою і завданнями дослідження та охоплюють другу половину XIX століття, оскільки саме в цей період відбувалось зародження та становлення в Україні туристичної сфери та її основних складових.

Географічні межі дослідження складають терени усталеного історичного регіону Наддніпрянщини, який включає в себе такі сучасні адміністративні одиниці, як Київську й Черкаську області, а також прилеглі до них райони Вінницької, Житомирської, Кропивницької, Полтавської областей.

Методи дослідження зумовлені тематикою, метою, завданням, об'єктом і предметом дослідження та базуються на комплексному міждисциплінарному підході, що дозволяє визначити роль туристичних топосів у процесах розвитку культурної ідентичності, завдяки використанню методологічного інструментарію та напрацювань культурології, історії, філософії, соціології, антропології, етнології, літературознавства та інших наук. Базою для проведення досліджен-

ня обрано системний, логічний, культурологічний підходи. А для вирішення поставлених завдань було застосовано низку загальнонаукових та спеціальних наукових методів. *Системний аналіз* дозволив застосувати інструментарій різних дисциплін для комплексного вивчення соціокультурного простору регіону та виокремлення досліджуваних явищ. *Культурологічний метод* зумовив вивчення топосів як культуротворчого чинника, під впливом якого відбуваються зміни попередніх систем цінностей й формуються нові туристичні явища і практики. *Історіографічний метод* застосовувався для ґрунтовного опрацювання наукових та архівних джерел задля осмислення передумов розвитку туристичних топосів на теренах Наддніпрянщини. України. *Генетичний метод* сприяв встановленню причин, які призвели до постання топосів. Методи *контент-аналізу* та *контекст-реконструкції* дозволили вивчити топоси як невід'ємні складові сфери культури, відслідкувати процеси становлення туристичних топосів та визначення їх місця в культурних практиках. Сприяли розумінню соціальних, історичних, культурних чинників та наданню належної оцінки їх впливу на звички, поведінку, мотивації, сприйняття суспільством новопосталих туристичних практик. Метод *теоретичного узагальнення* застосовувався для підведення проміжних, а також загальних підсумків дослідження.

Теоретичну базу праці склали:

– дослідження феномену мандрів, топосу, ідентичності в класичних роботах доби Античності, що стали засадами для подальшого розвитку філософії, антропології, культурології: М. Аврелій, Арістотель, Платон, М. Т. Ціцерон та ін.;

– наукові студії з філософії, соціології, культурології, історії туризму зарубіжних вчених: Б. Андерсон, Я. Ассман, З. Бауман, П. Бергер, Е. Блох, Ж. Бодріяр, П. Бурдьє, П. дю Гай, М. Гайдегер, Г. Герель, Й. Гердер, С. Голл, Л. Джейн, О. Йоргенсен, Е. Кассірер, Е. Кохен, К. Купер, Н. Лейпер, Т. Лукман, Д. Макканнел, А. де Ман, Ж. Міюсек, Х. Ортега-і-Гассета, С. Пайк, Р. Палмер, П. Пірс, М. Робінсон, Дж. Уррі, Д. Флетчер, Е. Фромм, К. Ясперс та ін.;

– роботи з української історії та культури: В. Антонович, Я. Борзовський, О. Воропай, В. Григорович-Барський, Б. Грінчен-

ко, М. Грушевський, Д. Донцов, М. Драгоманов, М. Жулинський, М. Закревський, І. Ісіченко, П. Куліш, Ю. Липа, М. Попович, Л. Похилевич, О. Субтельний, В. Щербаківський та ін.;

– наукові праці з культурології присвячені тематиці збереження духовних цінностей, культурної спадщини, ідентичності, культурології туризму, регіональній культурології, дослідження з філософії туризму, історії туризму та інших дотичних галузей, здійснені вітчизняними науковцями: А. Артеменко, Л. Божко, І. Братусь, П. Вербицька, С. Виткалов, Г. Вишневецька, А. Гаврилюк, Ж. Денисюк, О. Зараховський, І. Климко, О. Копієвська, М. Крачило, І. Крупа, О. Кручек, В. Личковах, В. Марченко, Л. Нагорна, О. Овчарук, О. Павлова, Х. Плецан, Н. Родінова, С. Руденко, С. Русаков, Ю. Сабадаш, С. Садовенко, В. Сіверс, С. Соляник, М. Степико, Т. Філіна, Н. Хамітов Н. Шевченко та ін.;

– праці, присвячені питанням суспільно-культурних змін, розвитку національної, культурної ідентичності, становлення туризму, збереження історико-культурної пам'яті протягом II половини XIX століття: С. Александрова, Д. Басюк, П. Бойко, В. Брехуненко, С. Василевський, А. Галушка, І. Гирич, І. Глизь, О. Горенко, О. Гриценко, С. Громенко, А. Заяць, В. Корнієнко, М. Котляр, Ф. Левітас, В. Масненко, І. Монолатій, С. Плохій, Ю. Присяжнюк, М. Рибаків, С. Шамара, В. Шандра, Т. Шаповаленко та ін.

Джерельною базою праці стали:

– публікації в пресі, довідниках, путівниках XIX століття: П. Андреев «Ілюстрований путівник по Південно-Західним казенним залізним дорогам», В. Бублик «Путівник по Києву та його околицях», «Весь Київ: адресна і довідкова книга», М. Захарченко «Київ тепер і раніше», газети «Києвлянин», «Київська газета», «Київські губернські відомості», видання «Київський календар», «Київська старина», «Київський телеграф», «Молодик: Український літературний збірник», «Основа», «Український вісник» та ін.;

– художні, подорожні, мистецькі твори, щоденники культурних діячів XIX століття: М. Гоголь, Л. Жемчужников, І. Карпенко-Карий, Г. Квітка-Основ'яненко, І. Нечуй-Левицький, Леся

Українка, Н. Орда, Олена Пчілка, Панас Мирний, М. Старицький, Т. Шевченко, М. Чайковський, Є. Чикаленко, П. Юркевич та ін.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що на основі культурологічного аналізу репрезентації української культурної ідентичності в туристичних топосах Наддніпрянщини протягом II половині XIX століття:

- здійснено комплексне дослідження генези туристичних практик в Наддніпрянщині; в результаті проведеного аналізу джерелознавчого матеріалу, наукової, публіцистичної літератури в площині їх культурологічної інтерпретації, визначено, що туристичні топоси стали основою для розвитку туристичної активності, а також вагомим чинником утвердження культурної ідентичності;

- виявлено культурологічні аспекти формування туристичних топосів Наддніпрянщини II половини XIX століття як внаслідок постання нових форм відпочинку, не лише як способу проведення дозвілля чи оздоровлення, але й як дієвих інструментів пізнання матеріальної та духовної спадщини, усвідомлення власної ідентичності;

- введено до наукового обігу авторське визначення терміну «мандрівна дестинація», яким позначається напрямок мандрівки (подорожі), що може не мати чітко визначених кордонів, але в силу своїх матеріальних і нематеріальних складових являє для відвідувача цілісний тематичний комплекс; а також, в історичному контексті, визначається місце мандрівки, які функціонували до постання сучасних туристичних напрямків чи об'єктів;

- проаналізовано складові туристичних топосів в контексті еволюції культурної ідентичності, на основі моделі колообігу культури (Р. Вільямса та П. дю Гая), що дозволило дослідити особливості постання та сприймання в суспільстві різних проявів туристичних топосів, які мали безпосередній вплив на розвиток матеріальної та духовної культури місцевості, регіону, суспільства;

*уточнено:*

- понятійно-категоріальний апарат дослідження, зокрема визначення поняття «туристичний топос», що окрім туристичних характеристик, також має яскраво виражене символічне, ідейне наповнення, історико-культуральну асоціацію;

– класифікацію туристичних топосів, в залежності від їх історичного підґрунтя, змістовного наповнення, функціоналу та образу, який склався в соціумі, як чинників формування національної свідомості, культурної ідентичності суспільства.

*набуло подальшого розвитку:*

– систематизація об'єктів регіону, що стали основою становлення туристичних топосів Наддніпрянщини як впливового фактору поширення в суспільстві традицій здійснення різнопланових подорожей;

– дослідження культурологічних проявів туристичних топосів Наддніпрянщини в літературі, мемуаристиці, путівниках та періодичі другої половини XIX століття, в контексті еволюції культурної ідентичності тогочасного соціуму.

Теоретичне та практичне значення полягає в тому, що результати праці можуть бути використані в подальших студіях та дослідженнях в галузі культурології, соціології, мистецтвознавства, туризмознавства, історії, антропології, літературознавства тощо. Зібраний фактичний матеріал, ідеї, висновки, пропозиції, що викладені в книзі можуть сприяти вивченню питань пов'язаних з розвитком вітчизняної культури, мистецтва, туристичних об'єктів, культурної ідентичності, збереження матеріальної та духовної спадщини тощо.

Здійснене дослідження може стати основою для написання навчальних посібників, підручників, наукових праць з культурології та інших гуманітарних дисциплін. Результати дослідження можуть бути використані при розробці теоретичних навчальних курсів, практичних занять з дисциплін: «Прикладна культурологія», «Культурні та креативні індустрії», «Теорія та історія української культури», «Культурні цінності та культурна спадщина», «Історія культури та мистецтва України», «Туризмологія» та багатьох інших. Направлені результати дослідження можуть бути долучені до розробки місцевих, регіональних чи загальнодержавних програм розвитку туристичної, культурно-мистецької галузей, задіяні в роботі суб'єктів культурної, туристичної, музейної, івент індустрії.

# РОЗДІЛ 1

## ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

---

### 1.1. Історіографія та джерельна база дослідження

Період другої половини XIX століття став тим часом, коли на Європейському континенті туризм як новопроявлений соціокультурний феномен, проходив етапи становлення і розвитку. Ці загальні суспільні тенденції були присутні та еволюціонували й на українських землях, зокрема на теренах Наддніпрянщини. Туристичні топоси якої, маючи власне давнє історичне підґрунтя, що тісто пов'язане з минулим українського народу та його боротьбою за власну ідентичність з сусідніми імперськими міфами та спробами знищити нашу культурну пам'ять. Таким чином, туристичні топоси, що постали на символічних історико-культурних місцях, відігравали важливу роль на різних етапах розвитку українського державотворення та формування національної культурної ідентичності. Тому їх вивчення є одним з перспективних завдань культурології.

Історіографію проблематики склали наукові дослідження, близькі до нашої тематика, а також дотичні культурологічні, філософські, історичні, туризмознавчі та інші публікації. Проаналізовані роботи засвідчили, що вивчення історичних та культурних надбань, місцевостей, де вони розташовані, територій, де існують, або можуть бути утворені, знані або перспективні туристичні топоси є предметом студій широкого кола науковців: істориків, археологів, економістів, туризмознавців, мистецтвознавців, і, звісно ж, культурологів. Більше того, ті геополітичні та соціокультурні зміни, що відбувається протягом останніх десятиліть, ще нагальніше актуалізували значимість й важливість збереження національної культурної спадщини та власної ідентичності. Адже приклади цивілізованих, процвітаючих країн наочно доводять, що істори-

ко-культурні пам'ятки, твори мистецтва, народні звичаї й традиції є не тільки основою формування національної самосвідомості, але й можуть стати фундаментом для творення всесвітньовідомих туристичних топосів і DESTИНАЦІЙ, що сприяють успішному розвитку цілих міст, регіонів і держав.

На період другої половини XIX століття припадає час перших спроб наукового узагальнення наявної туристичної практики, напрувань перших базових категорій тогочасної науки про туризм. Вчені з Англії, Австрії, Німеччини, Франції, Швейцарії та інших країн, осмислюючи та систематизуючи досвід туристичної справи, починають пропонувати нові туристичні терміни. Тоді ж в науковий обіг вводяться поняття туристичний регіон, туристична рекреація та інші [173, с. 20]. Далі, у XX столітті починається усебічне наукове вивчення туризму представниками різноманітних галузей науки. Весь цей період можна окреслити як накопичення фундаментальних знань та дослідження феномену туризму у багатьох науках: географії, історії, економіці, філософії, психології, антропології, культурології, соціології, які поступово створили методологічну базу осмислення сутності туризму. Важливі аспекти історичного, соціального, культурологічного, філософського аналізу розвитку туризму вивчались такими закордонними вченими, як Р. Батлер, П. Берітеллі, П. Бурдьє, М. Вебер, Р. Говерз, Б. Мак-Керхер і Х. Ду-Крос, Ж. М. Міосек, А. Пауль, С. Плог, Г. Річардс, В. Удей, К. Хейвуд, Ж. Ферреоль та ін. Зокрема, питанням формування та функціонування туристичних DESTИНАЦІЙ, їхньому теоретико-методологічному базису, передумовам й процесам становлення туризму присвячені дослідження зарубіжних та українських авторів: В. Альтгоф, І. Афанасьєв, О. Бахар, Т. Бігер, А. Вучетич, Р. Говерз, І. Зулакфлі, Н. і М. Козак, Й. Следзінська, Е. Спіряєвас і Т. Студзенецький, С. Хадсон, К. Хейвуд, М. Барна, Д. Басюк, Л. Бойко, Т. Бут, С. Гаврилюк, Д. Гурова, Ю. Дивинська, В. Кравців, В. Кифяк, Б. Опря, С. Тимчук, Т. Ткаченко, Л. Устименко, О. Шершньова, Л. Юрчишина, Т. Юрашек й інших.

Концепції З. Баумана, П. Бурдьє, Ж. М. Міосека, Дж. Уррі дозволяють розглядати явище туризму в контексті різноманітних

змін суспільних культурних практик. А просторові переміщення виступають як інструмент трансформації соціуму, а також як такі, що сприяють у розширенні суб'єктом власних життєвих обривів. Тож туристичні дестинації здатні продукувати сенси, ідентичності, тобто культурний та символічний капітал за П. Бурдьє [224]. Зі свого боку, польсько-англійський вчений З. Бауман, котрий розглядав феномен туризму у культурологічному контексті, а за допомогою аналогій з туризмом описував важливі глобальні соціокультурні тенденції, зазначав, що в суспільстві присутнє стійке бажання бути тими туристами, які не мають проблем із засобами, щоб задовольняти в дорозі всі свої бажання [218]. За таких умов, туризм постає не лише способом проведення вільного часу, але й пізнання світу, засобом самовираження, задоволення актуальних потреб. Напрацювання З Баумана і П. Бурдьє дозволяють зрозуміти, як туристичні активності, відвідання туристичних топосів можуть впливати на соціальні чи індивідуальні зміни.

Розробник динамічної моделі сприйняття й освоєння туристичного простору Ж.-М. Міусек, серед інших позитивних чинників розвитку туристичних дестинацій, одним з основних вважає історичних зв'язок туристів, що в них складається з місцем їх подорожі. Загалом вчений доводить, що кожна людина формує своє власне уявлення про туристичний простір, наділяючи окремими, усталеними в соціумі та особистими, характеристиками відвідані туристичні дестинації, інформацію про які передає далі іншим людям. А це, в свою чергу, впливає на зростаючу популярність відповідних місць серед туристів. Після чого, місцеві мешканці та влада, реагуючи на зростаючий попит і потік гостей, починають розвивати туристичні сервіси та надавати їх прибулим мандрівникам [260]. Під цим кутом зору, туристичні топоси, що за визначенням не є великою територією, а окреслюються як конкретне місце, локація чи пам'ятка, місто або регіон, постають не як наперед усталений, «зацементований» ареал, а є кожен раз індивідуально створеною послідовністю місць і заходів, з'єднаних волею мандрівника, який їх перетинає. Туристичні топоси це пункти призначення й траєкторії, а туристам доводиться постійно приймати рішення в цих точках і вздовж цих ліній:

куди подорожувати, як проводити час, скільки триватиме подорож і хто буде їх супутниками [222, с. 16]. Так само і Дж. Уррі у праці «Мобільності» означає туристичні місця не як щось зафіксоване та незмінне, а як таке, що залежить від того, що здійснюють там «господарі», а особливо – «гості». Таким чином, топоси і дестинації формуються за допомогою різноманітних видів мобільності людей, а також з об'єктів, символів та інформації, що складають їхній капітал (тобто з їх матеріальної та духовної спадщини). Більше того, ці місця, а особливо подорожі до них, відіграють значну роль у визначенні ідентичності подорожуючих [281]. Тож можемо побачити тісний взаємозв'язок між туристичними топосам, дестинаціями та сенсами, символічним капіталом, які вони уособлюють. Між топосами та рішеннями і діями подорожуючих, а також іншими факторами, що в кінцевому підсумку впливають на процеси формування та визначення свідомості, ідентичності, в тому числі культурної ідентичності, мандрівників.

Німецький науковець А. Пауль, при опрацюванні тематики соціології туризму, звертає увагу на психологічні мотиви подорожуючих та на необхідність, задля усебічного аналізу туризму, здійснити його культурно-соціологічне осмислення. Автор виводить появу туризму в Європі, як нового типу суспільної поведінки, з початків ХІХ століття, коли нові туристичні практики перебирають на себе багато функцій та складових попередніх мандрівок. В той же час, окрім пошуку чергових атракцій та задоволень, серед важливих спонук до відвідання туристичних місць вчений відзначає також потреби формування спільноти однодумців зі схожими поглядами й цінностями, потребу мати картини достовірної історичної пам'яті, бажання доторкнутись до історичних витоків та пізнати автентичність рідної культури, що дозволяє особистості скласти для себе цілісне розуміння світу [264]. З чого робимо висновок, що не лише сам топос та його сенсовне наповнення впливають на історичну пам'ять та культурну ідентичність, але й також важливо чи присутня в цьому місці, або навколо нього, спільнота однодумців, з якими можна розділити власні переконання й цінності.

Більше того, колектив вчених Д. Снепенгер, М. Снепенгер, А. Вессол, М. Далбі досліджуючи роль і значення місцевості в процесі становлення туристичних дестинацій, розглядають їх з точки зору того, які глибокі враження на відвідувачів вони справляють. З культурологічної точки зору ці місця, топоси наповнюють туристів знаннями, що формують відповідні цінності за результатами досвіду отриманого при перебуванні в них. При цьому, їхніми складовими, які беруть участь в описаних процесах, є не лише самі пам'ятки чи безпосередні туристичні об'єкти, але й супутні елементи сервісу: заклади харчуванні і проживання, крамниці, вокзали, транспорт, допоміжні послуги. Все це формує характер досвіду перебування у конкретному місці, враження і висновки щодо нього, що призводить до гедонічних, утилітарних, соціальних змін [276]. Тож підсумуємо, що перебуваючи у визначених дестинаціях і топосах, туристи не лише відпочивають, задовольняють свої потреби, інтереси, але й знаходяться в умовах, котрі відчутно впливають на конструювання особистих та суспільних цінностей, сприйняття або зміни культурних стереотипів та архетипів, впливають на формування, зміну чи підтвердження власної ідентичності.

Французький філософ, культуролог, дослідник структури і міфів суспільства споживання Ж. Бодріяр, окреслює тенденцію мотивів масового відпочинку, що знаходиться у протиріччі з мотивацією індивідуальної свободи та автономії – як туристичне чи курортне скупчення, набір масових стандартизованих задовольень, демонстрації витрачання свого вільного часу як надмірного капіталу, як багатства. В той же час, науковець наголошує, що потрібно усвідомлювали, що час дозвілля є важливим фактором, який виробляє цінності. Таким чином, може відбуватись як переінтерпретація змісту, відхилення сенсу, «деполітизація політики, декультуризація культури», так і навпаки, в залежності від того хто і як, з якими думками і планами підходить до організації питань перебування в туристичних топосах та змістовного наповнення інформаційного споживання туристичного продукту [216]. Так само й Е. Фромм, усвідомлюючи ґрунтовність проблеми «мати чи бути», пише, що подорожі, як один з атрибутів дозвілля, є також одними з основних об'єктів споживан-

ня. І незважаючи на те, що вони сприймаються як активні способи проведення часу, насправді, в багатьох випадках, вони є пасивними. Особливо, якщо розглядати туристичні мандрівки не з точки зору фізичних, а саме розумових зусиль. Психолог підсумовує, що хоча при виборі способів відпочинку та туристичних місць існує видимість свободи вибору, однак часто це тільки ілюзія свободи. Альтернативою тут є синтез устремлінь духовних з раціональними думками та досягненнями науки [196]. Хоча, навіть перетворюючись на масовий продукт і створюючи конвеєр задоволень, туризм, розвиваючись з XIX століття до наших часів, від елітарних соціальних верств до поширеного, активного споживання всього суспільства, відіграє свою культуротворчу функцію. Адже, вирушаючи за межі свого звичного повсякденного кола, турист має більші шанси позбутися обмеженості звичних сприйнятів, а відвідуючи нові туристичні топоси він стає відкритішим, його досвід переживань посилюється внаслідок контакту з пам'ятками, шедеврами культури тощо [279]. В цьому контексті, важливо щоб туристичні топоси не перетворювались на той варіант коли, за словами М. Гайдегера, витвір мистецтва або природний ландшафт стає лише об'єктом, який надається для огляду екскурсійною компанією, що розгорнула там свою індустрію туризму. Таким чином, потрібно відслідковувати за яких умов відвідування, виведення з потаєності туристичного об'єкта призводить до розуміння його об'єктивної реальності та справжніх сенсів (в кращому випадку), або до ситуацій, коли дійсне вислизає від людини [242] і на його місце приходять беззмістовне проведення часу в чергових пустих турах. Щодо останнього, то тут доречно згадати дослідження К. Горні, присвячене невротичній особистості, в якому вчена зауважила, що відчуття внутрішньої невпевненості можуть прикриватися компенсуючою потребою у самозвеличенні, справлянні враження на оточуючих картинами видатних майстрів, старовинними меблями, подорожами та іншими атрибутами [244]. Отже, важливим постає не тільки сам топос, ті матеріальні й духовні цінності, які в ньому знаходяться, але й також і відношення самого туриста до них, а також ті думки, наміри, мотиви, що спонукають особу до здійснення мандрівки.

Загалом, на осмислення тематики туристичних топосів, а тим більше їх репрезентації та зв'язку зі становленням культурної ідентичності, звертало увагу не так вже й багато дослідників. Набагато активніше науковці з різноманітних галузей знань: державного управління, економіки, історії, права, соціології, культурної й соціальної антропології, культурології та інших, долучались до дослідження більш практичної, утилітарної сторони питання – вивчення особливостей розбудови туристичних дестинацій. В той же час, маємо справу з досить обмеженою історіографією досліджень туристичних топосів.

З огляду на вищезазначене, при дослідженні культурологічних аспектів розвитку туристичних топосів Наддніпрянщини в другій половині XIX століття, та розглядаючи культурологію як інтегруючий базис знань, що виступає узагальнюючою науковою платформою пізнання даного явища, ми будемо вважати, що наявні напрацювання з тематики еволюції туристичних топосів та туристичних дестинацій є взаємопов'язаними, особливо в історичній перспективі на відстані декількох століть. Так, ґрунтовні тематичні наукові дослідження туристичних дестинацій починаються з 1980-х років, після того, як данський вчений Н. Лейпер, у 1979 році використав цей термін по відношенню до території, що є кінцевою метою для подорожуючого [250]. Далі цей напрямок продовжили З. Бауман, О. Йоргенсен, Е. Кохен, М. Менсон, Н. Сіссон, Дж. Уррі, Д. Флетчер, Д. Шлагвайн та інші дослідники. До прикладу, К. Купер та К. Холл в ґрунтовній праці «Сучасний туризм: міжнародний підхід» застосовують міждисциплінарний підхід до багатьох кейсів теоретичного дослідження та практичного аналізу системи туризму, видів туристів, напрямків, топосів, дестинацій та інших питань. Розглядаючи в деталях туристичні місця й потоки, наслідки відвідування, приклади управління продуктами та послугами і т.п. [229]. В той же час, ще у 1970-х в Україні відбувалось теоретичне напрацювання принципів функціонування та практичне створення різноманітних туристичних об'єктів на базі історико-культурних пам'яток минулого. Питанням розвитку рекреаційних зон та природніх парків, як мальов-

ничих територій, що відповідно впорядковані та використовуються для масового туризму та відпочинку, були присвячені видані в Києві праці: М. Барановського «Туристські бази» (1973), «Комплекси відпочинку і туризму» (1979), І. Родичкіна «Людина, середовище, відпочинок» (1977), Н. Сидорової «Автотуризм та організація транспортної системи природних парків» (1977) та інші книги. В яких туризм розглядався як процес пов'язаний, з одного боку, з необхідністю охорони природи, збереженням історичних і культурних пам'яток, соціальними потребами у нових формах використання рекреаційних територій, а з іншого – як пов'язаний з важливістю формування нових туристичних об'єктів та маршрутів [171]. Зважаючи на це, можемо констатувати, що вітчизняні наукові дослідження туризму та його складових відбувались паралельно з загальносвітовими, а українські вчені робили свій вагомий внесок у світову скарбницю тематичних туристичних знань.

Отже пересвідчуємось, що фундаментальні українські наукові розвідки туристичної галузі починаються в той самий час, що і європейські та світові напрацювання. До прикладу, 1980 року в Києві було видано книгу М. Крачило «Основи туризмознавства», а 1987 року виходить «Географія туризму» того ж автора. В котрих вчений розглядає основні методологічні та методичні питання туризму, його політичне, економічне, освітнє, виховне, оздоровче значення. Окремо підкреслено, що туризм є однією з найактивніших форм спілкування людей, яка сприяє встановленню та розширенню культурних зв'язків, тож значення туризму потрібно вимірювати не тільки кількісними економічними показниками, але й також його нематеріальним внеском в розвиток суспільства [99]. Згадані вище праці цих та інших вітчизняних й іноземних дослідників лягли в основу розвитку різноманітних напрямків дослідження туризму, в тому числі й культурології туризму.

Питанням аналізу основних детермінантів розвитку туризму присвячена колективна монографія авторів С. Александрової, Н. Богдан, Л. Нохріної, за редакції І. Писаревського. В праці відзначається, що детермінантами розвитку туризму є загальна сукупність конкретних рушійних сил, факторів, подій, які зумовлюють

(сприяють або обмежують) розвиток туризму на певній території [2, с. 5]. А сам процес розвитку туризму прямо чи опосередковано позначається на всіх сферах життєдіяльності суспільств: політиці, економіці, культурі, соціальній сфері, способі життя тощо. Відповідно, туризм впливає й на світогляд, цінності, моральні якості соціуму. Крім цього, розвиток туризму, детермінуючи реалізацію потенціалу дестинацій, стимулює вивчення народних звичаїв, традицій, сприяє відродженню автентичних цінностей, культурної й історичної спадщини [2, с. 158-159]. В цілому, зазначені науковці, підсумовують загальнопоширені, базові тези щодо основних детермінантів туризму, його впливу на різноманітні галузі людської життєдіяльності, спираючись на праці багатьох відомих українських та зарубіжних вчених по заявленій тематиці.

Аналізуючи процеси і перспективи розвитку регіонального культурно-дозвілєвого простору науковці В. Марченко та С. Виткалов наголошують на важливості подання в популярній, зрозумілій, для широких верств населення, формі ключових кодів та сенсів шедеврів високого мистецтва, професійних культурних зразків. З метою як урізноманітнення дозвілля, так й формування та реалізації вагомого культурного чинника, що підтверджує сам факт існування нашої нації [121]. Відповідно, ці процеси беруть активну участь у формуванні культурної ідентичності суспільства. В свою чергу, досліджуючи основні складові регіонального розвитку туризму, вчена Л. Юрчишина підкреслює, що туристичні дестинації можна розглядати як вирішальний елемент туристичної системи і суб'єкт управління всього регіонального розвитку [212, с. 77]. Зі свого боку, Д. Басюк у праці «Науково-теоретичні основи формування туристичних дестинацій» пише, що визначальним чинником становлення туристичної дестинації є її географічне місцезнаходження, яке об'єднує в єдине ціле всю туристичну систему, формуючи сприйняття об'єкту в зацікавлених мандрівників [14, с. 54]. Поряд з цим, як наголошує В. Любарець в статті «Культурологія туризму»: саме культура, що проявляє себе і як духовна та матеріальна спадщина, і як спосіб буття особи й спільноти – є джерелом туристичної активності. Одночасно, між туризмом та культурою є діалектична взаємодія. Адже, в процесі зберігання та

дослідження історико-культурних надбань, формуються підвалини для виникнення туристичних об'єктів. В той же час, розвиваючи туризм активізується процес збереження історико-культурної спадщини [116, с. 153-154].

Актуальним проблемам розвитку туристичних destinations на Вінниччині присвячена стаття Д. Цесьціва, в якій, зокрема, відзначається важливість, для розвитку туристичних destinations, наявності та збереження історико-культурного потенціалу регіону [198]. Етапи зародження та еволюції соціокультурного інституту гостинності в українському туристичному просторі, за період від останньої третини ХІХ століття до 1990 року на прикладі Миколаївщини, вивчає у своїй роботі науковиця Г. Гарбар [36]. Суміжній темі приділяє увагу і В. Корнієнко в дисертації «Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері України (1991-2007)» [95]. Досліджуючи тематику присвячену різноманітними питанням управління туристичних destinations, вчені Д. Басюк і Н. Корж відзначають важливість зосередження фокусу на меті подорожі – чому турист обрав саме цей об'єкт, доцільність проаналізувати ідеологічні та духовні складові подорожі. Таким чином, є змога сконцентрувати увагу на суспільному і культурному впливові туризму, його освітньому, медійному, нематеріальному значеннях, та ступеню їх кореляції з нормами поведінки й символічними цінностями [94]. Таким чином, згадані науковці, досліджуючи широкий спектр питань формування туристичних місць в різних регіонах країни, на основі історико-культурної спадщини систематизують основні теорії формування, передумови виникнення туристичних об'єктів, а також відзначають важливість комплексного підходу до їх вивчення, зокрема з врахуванням культурного потенціалу, символічних цінностей, інших нематеріальний, духовних складових, що не лише притягують до себе туристів, але й впливають на поведінкові та ментальні характеристики особистості й суспільства. Бачимо, що вчені звергають увагу на тісний зв'язок й залежність зародження і становлення туристичних destinations та топосів від різноманітних особливостей, як то географічних, історичних, культурних та інших складових, що

мають суттєвий вплив на еволюцію туристичних практик і традицій окремих регіонів.

Розглядаючи процес формування туристичних наративів через культурологічні рефлексії, Х. Плещан зазначає, що, серед іншого, ефект від туризму виражається у збагаченні уявлень, в зміні та розвитку особистості, виявленні спільних інтересів, еволюції культурної самосвідомості. А все це разом сприяє творенню нових якостей туриста. Відповідно, туристичний наратив як корпус різноманітних сюжетів, легенд, переказів є суттєвим інструментом розвитку туристичної привабливості кожної конкретної місцевості. В такому випадку, усталений, фахово розроблений туристичний наратив впливає на утворення стійкого емоційного зв'язку з відвідувачами, шляхом апеляції до їх особистих чи суспільних цінностей, національної гордості, свідомості, історичної пам'яті [145]. Важливими також є, як узагальнює О. Савенко, ціннісні детермінанти, архетипи, національна ідентичність, що формують універсальні культурні коди суспільства, відіграють вагомую роль у процесі становлення місцевих, регіональних, національного або державного брендів [168, с. 110]. Погоджуючись з низкою попередньо згаданих дослідників, можемо зазначити, що залучення традицій, наративів, архетипів гармонійно пов'язаних з відповідною територією, змінюють не тільки тематичне, змістовне, матеріальне наповнення туристичних топосів, але суттєво позначаються на їх духовні, аксіологічні складові та характеристики. Що, в свою чергу, має суттєву кореляцію між позитивним (або негативним) сприйняттям туристами даних місць, бажанням їх відвідати та впливом на стан і значення самих туристичних топосів в суспільстві.

Професорка Л. Божко, досліджуючи детермінанти туризму, робить висновок, що саме культурні складові становлять одну з основних частин туризму, ще коли люди подорожували, починаючи з найдавніших часів своєї історії. Показово, що під час культурологічного аналізу їхніх детермінант було виявлено спільність процесів зародження, еволюції й розвитку туризму та культури [18]. Зі свого боку, ціла низка західних сучасних вчених: М. Юсал, Т. Мідлентон, С. Байракчі, С. Осчан та інші, так само, хоча й ви-

знають, що економічні фактори відіграють важливу роль у розвитку туризму, наголошують, що кількість його вагомих детермінант значно більша [282]. А серед основних передумов та факторів туристичного розвитку виокремлюються: демографічні, географічні, соціокультурні, логістичні, політичні та геополітичні, медіа комунікаційні, екологічні, безпекові тощо. За висновками вчених С. Байракчі й С. Осчана, лише деякі культурологічні детермінанти туризму, як то релігія, етнічна приналежність, смакові уподобання і тому подібне, можуть бути емпірично перевірені [219, с. 240]. Інші ж культурологічні детермінанти туризму, особливо далеких від дослідника історичних періодів, перебувають в теоретичному та абстрактному вимірах. Разом з тим, комплексний науковий підхід до популяризації регіональних природних та історичних пам'яток, який може бути ефективно застосований при розробленні й реалізації проектів з розвитку територій, заходів зі збереження культурної спадщини є основним засобом формування туристичних дестинацій, на базі існуючих, модернізованих чи новостворених об'єктів [59, с. 30]. Саме тому, дослідження туристичних топосів не буде повним без розуміння ролі і місця туристичних об'єктів в процесах еволюції туризму та аналізу його детермінант.

Досліджуючи домінанти регіонального топосу Л. Микуланинець відзначає, що топос, як багатовимірний простір впливає на формування як колективних уявлень, так й проявляє себе в індивідуальному досвіді. В той же час, особистісна інтерпретація актуалізує закладені в ньому сенси, відповідно до конкретної історичної доби. Більше того, топос може проявлятися як текстово чи вербально, тобто інформаційно, так й на емоційному рівні. Також топос є скарбницею культурного генетичного коду, який проявляється в триаді: людина – простір – культура [123, с. 205]. У свою чергу, аналізуючи топос середньовічного міста в українській художній літературі, науковиця Т. Літвинчук наголошує, що дослідження топосу передбачає всебічне опрацювання його просторових характеристик та вивчення системно-структурних співвідношень між топосом і локусом (відкритий і закритий простір) [114, с. 33]. Осмислюючи топології ідентичності в ме-

режевих структурах соціуму А. Артеменко розглядає топоси як сконструйовані одиниці соціокультурного простору, які одночасно є локальною передумовою формування суспільних практик та структур. А ідентичність потребує топосу для розвитку та формування кордонів на рівні свій-чужий в особистій та колективній свідомості [10]. В свою чергу, культурологічно опрацьовуючи топос ідентичності через призму соціального простору, І. Іванюк відзначає що на базі соціології, яка активно формується у XIX столітті, топоси осмислюються як середовище зв'язків об'єктів, структур, інституцій розташованих на визначеній території, місцем впізнання освоєного [75, с. 150]. Таким чином, можемо зробити висновок, що регіональні об'єкти, топоси, їх відображення в літературі та в цілому у відповідному культурному просторі, впливають як на суспільні уявлення про навколишній світ й ідентичність, так й створюють підґрунтя для зацікавлення тими чи іншими місцевостями, формуючи сприйняття їх як «своїй» та актуалізуючи запити на здійснення туристичних мандрівок до них.

Загалом, широкому спектру культурологічних досліджень різноманітних проявів туризму та культурної ідентичності присвячені дисертаційні роботи: Т. Бегаль «Становлення та розвиток музейної експозиції: історико-культурний підхід» [15], С. Дичковський «Глобальні трансформації туристичних практик і технологій в контексті становлення цифрового суспільства (digital society)» [59], С. Панченко «Культуротворчий потенціал релігійного туризму: становлення українського досвіду», М. Чернець «Культурна столиця у контексті розвитку національного бренду (на прикладі європейського досвіду)» [112], А. Фененко «Віртуальна музеалізація як засіб збереження культурної пам'яті» [192] та інші, що в тій чи іншій мірі відносяться до об'єкту нашого дослідження. Крім цього, дотичними є теми, які вивчали представники суміжних наукових галузей, як то: Р. Драпушко «Світоглядна парадигма українського туризму в умовах сучасних трансформаційних процесів» [67], Т. Дудка «Просвітницький туризм в історико-педагогічних умовах ІХ – 30-х рр. ХХ ст.» [68], І. Климко «Синтез культурних практик туристичної діяльності як фактор гармонізації глобалізаційних процесів сучасності» [92], В. Пазенок

і В. Федорченко «Філософія туризму» [136], С. Соляник «Туризм як соціоетичний чинник суспільного життя» [176] та інші вчені. Таким чином бачимо, що вчені-культурологи та представники інших гуманітарних та суспільних галузей знань приділяли не дуже велику увагу тематиці дослідження туризму або його складових.

Досліджуючи синтез культурних практик туристичної діяльності, І. Климко зазначає, що подорож не лише змінює життя її учасників, оновлює саму людину, але й впливає на культурний ландшафт навколо неї. Більшість відомих легендарних мандрів має свій початок або причину, знакову мету, та фіналізується розповіддю про успішне завершення й повернення мандрівника/мандрівників в новому, більш значимому, статусі. Феномен подорожі, зустрічі з незнаним та незвіданим, осмислення шляху – все це є певним циклом культуротворчості [92, с. 26]. В цьому контексті також привертає увагу колективна монографія «Феномен туризму: розмаїття сенсів» групи авторів, зокрема Н. Моїсєєвої, С. Пилипенко, Г. Омельченко, Н. Грабара, М. Мазоренко та інших, присвячена туризму як особливій сфері соціокультурної практики людини. Вчені всебічно досліджують філософські, культурологічні, соціальні аспекти туризму, що пов'язані з виникненням сенсів, з універсальною гуманітарною складовою в контексті взаємодії за вектором: туризм – суспільство – людина. Крім цього, автори приходять до висновку, що феномен туризму не є здобутком лише ХІХ сторіччя, коли він виходить на міжнародну арену й починає набувати масового характеру. А він має значно глибші історичні та культурні корені. Адже й самі терміни турист та туризм, видозмінювались в процесі еволюції, зазначаючи змін або доповнень у своєму тлумаченні [193]. Тому бачимо, що хоча туризм починає активно розвиватись в другій половині ХІХ століття, його складові, елементи та прояви існували й у попередні віки та тисячоліття. Так само, у різні часи, в різних суспільствах, мандрівка розглядається як екзистенціальний шлях, засіб задля пізнання істини.

Дослідженням питань ідентичності, стереотипів, архетипів культури, як основи для розуміння закономірностей та загальних принципів буття людей у їх різноманітних спільнотах присвяче-

ні праці К. Г. Юнга, К. Леві-Брюля та інших вчених [197, с. 126]. В сучасній українській культурології аналізом методологічного базису, розбудовою концептуальних парадигм і понятійно-категоріального апарату культурологічної регіоніки, питаннями репрезентації етнокультури в художніх образах літератури і мистецтва ґрунтовно займався вчений В. Личковах [113]. Досліджуючи значення історичної пам'яті як фактору формування національної свідомості, дослідник В. Марченко звертає увагу на потенційні можливості місцевих музейних і художніх колекцій, інших культурних об'єктів, що здатні допомогти відповідним регіонам стати привабливими у туристичному плані [120]. Більше того, як наголошує вчений, предмети мистецтва, інші культурні продукти беруть безпосередню участь у формуванні свідомості суспільства, що стає таким, яке розуміється на мистецтві, культурі та вміє насолоджуватися його красою [121].

Важливим культурологічним аспектам ціннісних вимірів людського розвитку [54] та питанням національно-культурної ідентичності, як процесам сенсовизначення, пошуку своєї належності до певного соціального взірця або спільноти [55] присвячені праці Ж. Денисюк. Власну ідентичність, спроможність усвідомити себе як невід'ємну частину навколишнього світу називає гарантом цілісної свідомості людини філософ В. Сіверс. Науковець також вважає ціннісну енергію, поруч з фізичною, психічною, культурною, тим чинником, що маніфестує себе в сенсах, кодах, які розшифровують переживання (екзистенціали) при їх переході з внутрішнього стану в зовнішні дії і навпаки [172]. «Зони перетину» культурології з іншими галузями: філософією, історією, психологією, мистецтвознавством; зокрема питання органічного поєднання культурології з мистецтвознавством, історією та теорією культури, що мають очевидне фундаментальне значення для окреслення шляхів подальшого розвитку української гуманітарної науки досліджує вчена Ю. Сабадаш [270].

В свою чергу, С. Русаков аналізує як відома теоретична модель колообігу культури (circuit of culture) може бути застосована для вивчення різноманітних культурологічних феноменів, складових та

проявів, в тому числі для дослідження культурних об'єктів Києва ХІХ століття [167]. Вплив розвитку регіонального туризму на процеси формування національної ідентичності, усвідомлення важливості пізнання власної історії, культури досліджувала Т. Філіна [195]. Осмисленню значущості проблематики самоідентифікації творчої особистості, важливості збереження національно-культурної пам'яті, набуття певної ідентичності, за допомогою сенсів та кодів, закладених в різноманітних способах формотворення приділено увагу в дослідженнях О. Овчарук [130]. Відомо, що концепт ідентичність може стосуватись як окремих індивідів, так і малих, середніх, великих суспільних, культурних, національних та інших груп. В культурологічному контексті, дуалістичний характер ідентичності проявляється, з одного боку в особистому розумінні людиною свого Я, а з іншого – в ототожненні себе за різноманітними обраними категоріями: положенням в суспільстві, за професією, місцем проживання, культурними особливостями, за національністю, ідеологічними уподобаннями тощо [40]. Отже бачимо, що питанням ідентичності, проблематиці становлення особистості та суспільних взаємовідносин, сучасні вітчизняні культурологи приділяли доволі прискіпливу й заслужену увагу в своїх наукових дослідженнях.

Український етнополітолог Л. Нагорна, у своїх ґрунтовних дослідженнях тематики ідентичності та національної ідеї, зазначає, що перші спроби вітчизняних інтелектуалів ХІХ століття окреслити моделі національної ідентичності походять з романтизованого зацікавлення старовиною, самозамилювання народними традиціями і минувшиною, вивчення історичних і культурних джерел [126, с. 19]. Тут ми можемо побачити схожість з ситуацією пов'язаною із процесами становлення туристичних топосів, коли зацікавлення мандрівників історією рідного краю, героїчною минувшиною свого народу спонукає їх до здійснення туристичних подорожей. В свою чергу, музеєзнавець П. Вербицька розглядаючи культурну пам'ять як один з чинників творення ідентичності українського суспільства, підкреслює, що дані категорії неможливі без функціонування відповідних наративів. А для цього важливо зберігати в народі пам'ять поколінь, звертаючись та конструктивно опра-

цьовуючи досвід минулого. Отже, забезпечивши доступ членам суспільства до осмислення і розуміння їх культурної спадщини, матеріальних та духовних цінностей, історичних й культурних здобутків минулого – можна сформувати свідомого громадянина [24, с. 21]. Зі свого боку, розглядаючи утилітарну модель підходу до культурології, С. Руденко пропонує застосовувати матрицю культурних ідентичностей, розроблену з опорою на спадщинний підхід і музеологію. Коли більшу наративну ефективність мають символи-образи-метафори, які формуються на підґрунті історико-культурної спадщини. Тобто, відбувається процес не лише опередмечування ідентичності, а завдяки науковому опрацюванню спадщини відбувається вплив на несвідоме, що не завжди є чутливим до різноманітних вербальних конструкцій [166]. Отже бачимо, що питання ідентичності є багатограним і багатовимірним. На конструювання ідентичності можуть впливати як глобальні процеси, так й регіональні події або виклики; як весь комплекс культурної спадщини, так й окремі її прояви, як то пісенна творчість, мистецтво, архітектурні пам'ятки, музеї, туристичні топоси, що наповнені концентрованими сенсами, ідеями, діями, легендами, подіями, символікою тощо.

Гуманітарним, в тому числі культурологічним, аспектам туризму, процесам розвитку мистецьких практик, культурної спадщини та музеїв, зокрема протягом ХІХ сторіччя, присвячені роботи В. Карпова [82]. Питання залучення ресурсів культурної спадщини до розвитку туристичних дестинацій, а також доцільність організації туристичної діяльності в природних ландшафтах студіювала вчена Н. Шевченко [204]. Тематиці аналізу оптимального соціокультурного призначення музею, виходячи із його інституційної специфіки, в тому числі й з точки зору туристичних практик, присвячені наукові праці культуролога С. Руденка [164], [165]. Розглядаючи туризм як соціально-культурний інститут, що характеризується наявністю набору відповідних функцій, соціальних позицій, ролей, культурних складових, вчені Л. Божко та В. Степанов наголошують на покликанні туризму задовольняти різноманітні суспільні, групові, особисті потреби та налагоджува-

ти різновекторні зв'язки в соціумі [179]. В своїх дослідження ці та інші вітчизняні науковці підкреслюють важливість залучення ресурсів історико-культурної спадщини, зокрема музеїв та їх фондів, до розвитку туристичної галузі й соціокультурної сфери держави. На наше переконання, це, в свою чергу, може призвести до розвитку нових напрямків (а також актуалізації вже існуючих напрямків) культурології, а також до ефективної синхронізації теоретичних напрацювань і практичних зусиль щодо розвитку суспільних інститутів, галузей країни, в тому числі й туристичної.

Досліджуючи розвиток туристичних місцевостей в контексті збереження об'єктів культурної спадщини та розвитку культурного туризму, С. Малаєску відзначає взаємозв'язок самоідентичності й культурної ідентичності відвідувачів з їх сприйняттям та лояльністю до тих чи інших туристичних топосів. Також автор доводить, що рівень емоційного сприйняття туристів тої чи іншої дестинації напряму залежить від усвідомлення ними зв'язку туристичних об'єктів з їх особистою, груповою, суспільною, національною чи іншою ідентифікацією [254]. Аналізу функціональних особливостей культурних практик, важливості збереження цілісного культурного та туристичного простору задля розбудови привабливих туристичних дестинацій присвячене дослідження культуролога О. Копієвської [247]. Окрім того, вчена приділяє увагу вивченню значення культурних традицій, а також ролі еліт в процесах формування ідентичності. Й тим умовам, при яких спільна продуктивна діяльність допомагає запобігти ерозії національної ідентичності та сприяє позитивній консолідації соціуму [93]. Культурологічному дослідженню поняття туристична дестинація, його всебічному трактуванню представниками різноманітних галузей науки, означенню туристичних ресурсів та підсистем присвячена стаття науковиці І. Крупи [100]. Розглядаючи туризм, як духовну подорож людини, О. Гаплевська та Я. Кунденко пишуть, що він постає ефективним засобом масового поширення культурних цінностей, джерелом збереження та пізнання духовної спадщини [106]. Зі свого боку, плив постатей та спадщини видатних діячів української культури на соціокультурний простір Наддніпрянщи-

ни другої половини XIX століття, зокрема на процеси формування символічних топосів, досліджувала науковець Н. Родінова [159], [160]. Тож аналізуючи детермінанти розвитку туризму та процеси становлення туристичних топосів, слід приділяти увагу не лише загальним тенденціям розвитку територій, регіону, країни, але й детально аналізувати роль еліт, вклад окремих особистостей, їх вплив на соціокультурний розвиток у досліджуваній період та в історичній перспективі.

Серед дотичних до даного напрямку різнопланових публікацій можемо також виокремити дослідження С. Садовенко щодо семантичного топосу культури у контексті теорії архетипів та процесу загального соціального становлення людини як особистості. В якому, розглядаючи семантичний топос, вчена доводить, що будь-яка форма культури має свій «заряд сенсів», навколо якого формується особливий культурний простір, який має вплив на ментальний розвиток суспільства. Отже, усвідомлюючи архетипи як символічні центри, що надають єдності кожному топосу, можемо виокремити світоглядні орієнтири нації та зрозуміти культуру кожного народу [169]. Згадаймо також дисертацію Т. Шершової присвячену пісенним народним практикам Полтавщини як вагомим чинникам формування національної ідентичності. А процеси формування ідентичності відбуваються, також, й завдяки реактуалізації культурно-історичної пам'яті суспільства [206]. В свою чергу, О. Яковлев опрацьовуючи тематику взаємодії культурних ідентичностей регіонів України, вказує на те, що системний підхід дає змогу вивчати регіональні особливості в контексті єдиного соціокультурного простору країни, враховуючи їх неоднакові історичні еволюційні процеси, які включають також матеріальні та духовні чинники. При цьому, до тих регіонів, які відзначаються цілісністю свого етнокультурного простору автор відносить й Київщину [214]. Таким чином, переконуємось, що землі Наддніпрянщини, багаті на історико-культурні пам'ятки, зразки матеріальної та духовної культури, продукували в попередні віки та мають потенціал для утворення нових особливих просторів, топосів, наповнених важливими сенсами, архетипами, національними пам'яттю та символами.

Цілу низку праць присвячених історичним та культурологічним аспектам розвитку Києва, його окремих районів та околиць, в тому числі протягом ХІХ століття, а також присвячених життєпису визначних діячів, які боронили самобутній український соціокультурний простір від імперської російської експансії, зустрічаємо у доробку І. Гирича. Серед інших, окремо варто відзначити Культурологічний есей: путівник Український Київ ХІХ – початок ХХ століття [42], де дослідник репрезентує детальну картину соціокультурного простору Наддніпрянщини того часу. Крім того, автор у багатьох своїх творах приділяє увагу питанню постання модерної української ідентичності, в тому числі у книзі «Українські інтелектуали, які пробудили ідею незалежності» [43], присвячену видатним діячам другої половини ХІХ століття, в тому числі й тим, що жили й творили на теренах Наддніпрянщини. Ґрунтовному всебічному дослідженню питання постання модерної української нації, особливо в період другої половини ХІХ століття, розгляду періодів «зникнення» та «відродження» української еліти присвячена колективна праця авторського колективу у складі А. Галушки, І. Гирича, І. Глизя, В. Масненка. І. Монолатія, Ю. Присяжнюка, С. Шамари та В. Шандри [35]. Аналізуючи зазначені дослідження, та звертаючи увагу на поширені патерналістичні тези про незворотну силу українського народу до відродження та неминучість здобуття перемоги, волі й незалежності, слідом за вищеозначеними науковцями, які на багатьох конкретних прикладах це доводять, можемо наголосити, що переможні відродження нації не відбувалися автоматично, внаслідок якихось історичних закономірностей, а є результатом важкої, кропіткої, жертвовної праці активної меншості, що здатна зорганізуватись, вселити віру та повести за собою пасивну більшість, яка без їхніх зусиль, проводу та подвижницької діяльності так би й залишилась частиною загального населення сусідніх імперій.

Збірку історико-краєзнавчих і культурологічних нарисів, присвячену маловідомим сторінкам розвитку Наддніпрянщини, в тому числі особливостям розвитку міського господарства Києва у ХІХ сторіччі, процесам розвитку української культури, становлення театрів,

традицій дозвілля, туризму та інших сфер життєдіяльності суспільства підготував дослідник М. Рибаків [158]. В ній автор подає доволі широку палітру різноманітних аспектів змін економічного, адміністративного, соціокультурного буття населення Наддніпрянщини на основі великої кількості зібраного фактажу й архівних матеріалів. Перераховані вище видання та інші архівні, історичні дані, зібрані з різних джерел, публікацій, досліджень надають змогу, при детальному їх аналізі та виокремленні потрібного матеріалу, більш ґрунтовно та усебічно відтворити картини побуту, звичок, життєвих практик суспільства Наддніпрянщини другої половини XIX століття.

Вивченню тематики становлення й розвитку туризму, еволюції туристичних топосів і дестинацій на Наддніпрянщині (Київщина, Черкащина) присвячені напрацювання низки науковців. Зокрема, дослідниця Г. Вишневська приділила увагу еволюції сфери гостинності Києва у другій половині XIX – початку XX століття в контексті розвитку українського туризму [29]. Крім цього, Г. Вишневецька та І. Крупа розглядають простір культури як незамінний ресурс туристичної дестинації, що є одним із найважливіших у всій туристичній системі [101]. А спільна стаття Г. Вишневською та Н. Булгакової присвячена аналізу пам'яток садово-паркового мистецтва Київщини як знакових туристичних об'єктів, кожен з яких має своє минуле, пов'язане з цікавими подіями, видатними особистостями, що їх творили та відвідували, легендами й народними переказами [30]. Дисертація за напрямком культурологія Л. Крапліної присвячена еволюції образу Києва в краєзнавчій та туристичній літературі (друга половина XIX – початок XXI ст.) [98] розглядає соціокультурні особливості формування образу міста в тогочасних тематичних публікаціях. Праця з цього ж напрямку, І. Кулаковської вивчає культурні пам'ятки Житомирщини як атракції етнокультурного туризму, аналізує сучасні підходи використання культурних пам'яток як туристичних ресурсів з метою збереження їх автентичності, формування історичної пам'яті, культурної ідентичності та національного самопізнання [102]. А культуролог О. Зараховський, у своїй дисертації студіює використання нерухомих об'єктів культурної спадщини Черкащини як туристично-екскурсійного ресурсу.

В своєму дослідженні автор осмислює проблематику якнайкращого залучення історико-культурних пам'яток і заповідників регіону до активної туристичної галузі країни [72]. Проаналізувавши наявні культурологічні дослідження бачимо, що процесам розвитку регіональних туристичних дестинацій, в тому числі й на теренах Наддніпрянщини, присвячена увага низки сучасних вітчизняних дослідників. В то час, як культурологічним студіям туристичних топосів приділяється значно менша увага.

Джерельну базу монографії складають видання, твори та публіцистика, довідники, путівники, подорожні записки, архівні матеріали періоду другої половини ХІХ століть. Крім того, в джерельній базі досліджень культурологічних детермінантів туризму в контексті формування туристичних топосів Наддніпрянщини другої половини ХІХ століття, неможливо оминати увагою більш давні періоди. Це випливає з того, що процес розвитку традицій подорожей, мандрівних топосів сягають самих початків історії існування людської цивілізації. Споковівків феномен мандрівки, шляху до мети сприймалися не лише з буденної, практичної точки зору, але й осмислювалися духовно, були одним зі сакральних символів і дійств. В багатьох стародавніх й античних оповідях різних народів та культур мандрівка до визначеної цілі є процесом морального зростання, ініціації, становлення героя, як майбутнього лідера чи правителя. Таким чином, дослідження процесів еволюції туристичних топосів та вивчення культурологічних детермінантів туризму буде неповними без, хоча б побіжного, огляду передісторії туризму, починаючи від найдавніших часів. Адже, символом та сутністю мандрівки, подорожі, туризму як траскультурної форми активності був шлях, рух до мети, що ґрунтується на процесі долання простору, на взаємодії з навколишнім середовищем, з тими людьми, ситуаціями, місцями, що зустрічались на шляху подорожньому. Різноманітні прояви здійснюваної протуристичної активності мали своєю метою найдавніші прообрази туристичних топосів, відвідуючи які пошукачі отримували відповіді на свої питання, пізнавали себе й світ, духовно та/або фізично підносилися. В працях багатьох українських істориків, культурологів, мислителів, як то В. Антонович [8], М. Грушевський [53], Д. Донцов [63],

[64], М. Драгоманов [65], Ю. Липа [111], М. Попович [150], О. Субтельний [182], В. Щербаківський [208] та інших, вчені досліджують різноманітні аспекти розвитку історичного та соціокультурного простору України та її регіонів. Спираючись на їх доробок, можемо зробити висновок, що на всіх історичних етапах розвитку Наддніпрянщини, починаючи від виникнення і становлення Києва, процвітання Великого князівства Київського (Руської або Давньоукраїнської держави), продовжуючи існуванням Королівства Руси, Великого князівства Руського (Давньоукраїнського) та завершуючи входження цих земель до Речі Посполитою, розвитком Козацької держави (Гетьманщини) й пізнішої їх інкорпорації до складу Російської імперії, існує безпосередній, багатогранний зв'язок між загальнополітичними, економічними, культурними змінами та становленням прототуристичних напрямків та топосів, як кінцевих пунктів подорожування тогочасних мандрівників. До того ж, еволюція культури подорожей, виникнення супутніх інфраструктури та сервісів, відбувались в українських землях, зокрема на Наддніпрянщині, у суголосності та нерозривному зв'язку з аналогічними процесами в інших європейських країнах.

Сучасний стан наукової розробленості питань розвитку туризму, змушує констатувати, що подорожі, які здійснювались до XIX століття, не можна вповні класифікувати як туризм, у нинішньому розумінні цього терміну. Їх можемо охарактеризувати лише як безпосередніх предтеч туристичних поїздок. В той же час, неможливо не визнати, що вони мають у собі більшість ознак притаманних саме туризму, з врахуванням часових рамок та побутових особливостей відповідної доби. Адже звичний для нас класичний туризм, з його розвинутою системою організації та логістики мандрівок, зручними засобами пересування, наявною готельною базою, сталими туристичними дестинаціями, почав активно формуватися в Європі та в українських землях саме з другої половини XIX століття. А різноманітні необхідні передумови розвитку туристичних топосів окреслювались і проявлялись, в різних регіонах, у прямій залежності від темпів розвитку суспільства, поліпшення шляхів сполучення, з появою залізниць і пароплавства, виникненням підприємств чи об'єднань, які починали надавати

перші організовані туристичні послуги, з формування запиту та звички в соціумі на вирушення в туристичні подорожі тощо.

До джерел вивчення української історії та культурної спадщини Наддніпрящини можемо долучити видання М. Бантиш-Каменського, Є. Болховітінова, К. Лохвицького, О. Ставровського та інших дослідників. До того ж, прообразами перших вітчизняних путівників можна вважати «Короткий опис Києва» (1820) М. Берлінського та «Опис Києва» (1858) М. Закревського [71]. 1864 року вийшов друком довідник-путівник «Сказання о населенних мѣстностях Кіевской губерніи» Л. Похилевича [151], що користувався незмінною увагою читачів протягом другої половини XIX століття. В ньому містились перекази про історію кожного населеного пункту краю, відомості про старожитності й археологічні знахідки, статистичні дані про розташування, населення міст і селищ регіону, цікава інформація про визначні архітектурні, культові, фортифікаційні пам'ятки, садово-паркові комплекси тощо. Вихід в світ цих та багатьох інших довідкових видань свідчать про зацікавленість тогочасної освіченою публіки в інформації про різноманітні достойні місцевості, які можна було відвідати й особисто з ними ознайомитись.

Наступною важливою складовою джерельної бази є твори художньої літератури. Швидке поширення, в середині XIX століття, як самої моди на туризм, так й відповідних термінів, по всьому європейському континенту, в тому числі на українських землях, засвідчує їх використання в тогочасній популярних художніх творах та в публікаціях преси. В оповіданні під однойменною назвою «Турист», від 1852 року, відомий на той час белетрист В. Вонлярський пише про зустріч у Римі оповідача з французом, випускником престижної Паризької Політехнічної школи, котрий згадував про свої мандрівки Придніпров'ям [31]. А 1869 року вийшов з друку роман І. Нечуй-Левицького «Причеп», де автор, устами героїв, розповідаючи про новомодні звичаї в Європі зазначає, що про «те мені говорив не один турист» [128]. Трохи пізніше псевдонімом «Турист» деякі свої публікації в періодичних виданнях, пов'язані з тематикою подорожей, або присвячені порівнянню ситуації в Україні та за кордоном, підписували М. Драгоманов [66,

с. 75], В. Антонович [8, с. 38] та О. Маковей [48, с. 198]. Опис чи згадки про поїзди, що здійснювались з цікавості, заради задоволення або розваг (тобто фактично про туристичні подорожі) зустрічаємо в творах багатьох українських письменників XIX століття: Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулак-Артемівський, М. Гоголя, Т. Шевченка, І. Білика, П. Мирного, П. Грабовського та інших. Всі ці твори також відносяться до важливої частини джерельної бази вивчення тогочасних соціокультурних туристичних практик. Крім цього, завдяки їм ми можемо констатувати, що вже з 1850-1860 років термін «турист» був знаний, відомий, поширений та використовуваний в побуті та тогочасній літературі.

Оскільки, крім історичних й археологічних розвідок, художньої літератури, свій внесок в поширення культури мандрів, популяризацію туризму та кристалізацію туристичних топосів зробили й публікації у засобах масової інформації, можна погодитися з висновками в дослідженні «Історія туризму: репрезентація, ідентичність і конфлікт» під редакцією Дж. Волтона, де йдеться, що авторами тогочасної нової туристичної літератури, мандрівних заміток, статей в газетах і журналах ставали не лише професіонали, але й шукачі пригод, авантюристи, журналісти-аматори, що ділились власним досвідом чи напів-вигаданими історіями зі здійснюваних подорожей. Зі шпальт періодичної преси розповсюджувалась інформація, що формувала запит на відвідання цікавих туристичних місцин, створювала нові образи соціальної і культурної ідентичності, представляючи читачам незнаний світ як набір потенційних вражень, які потрібно обрати та споживати. Коли за допомогою вибору маршруту туру, можна було висловити свої індивідуальні смаки та вподобання, реалізувати мрії чи змінити звичні обставини на пригоди [284, с. 52]. Тож важливими джерелами постають публікації в пресі, довідниках, путівниках другої половини XIX століття: В. Бублик «Путівник по Києву та його околицях», «Весь Київ: адресна і довідкова книга», М. Захарченко «Київ тепер і раніше», газетах «Києвлянин», «Київська газета», «Київські губернські відомості», видання «Київський календар», «Київська старина», «Київський телеграф», «Основа» та

інших. Завдяки цим та багатьом іншим виданням, читаюча публіка Наддніпрянщини, перебуваючи в контексті тодішніх загальноєвропейських тенденцій, також поступово долучалась до туристичних практик й формування звичок здійснювати подорожі до різноманітних туристичних топосів.

Підсумовуючи вищезазначені напрацювання вчених, проаналізовано джерельну базу, підкреслимо, що саме заради якоїсь мети, сенсу, пізнання чогось важливого, з постання наміру та процесу його реалізації – починаються перші подорожі людини, та продовжуються, крізь віки, відвідування знакових місць, прототуристичних топосів і аж до наших днів. Через прагнення зрозуміти себе, інших, навколишнє середовище, досягнути близькі й далекі краї проявляється в людини спонука залишити свій дім, звичний побут та вирушити у дорогу. А одними з найдавніших видів усвідомлених подорожей були паломництво, мандрівки філософів, шляхи до святих сакральних місць. Про ці традиції нам відомо, як з усної народної творчості багатьох народів, так й з текстів священних писань різних релігій. Подібні прояви здійснюваної протуристичної активності мали своєю метою найдавніші прообрази туристичних топосів, відвідуючи які пошукачі отримували відповіді на свої питання, пізнавали себе й світ, духовно та/або фізично підносилися.

Можемо з впевненістю стверджувати, що детермінанти формування туристичних топосів, їх подальший розвиток тісно пов'язані з усім масивом історичних, економічних, соціальних, культурних аспектів та змін в геополітичному й регіональному розрізі життя спільнот, народів, держав. Бачимо, що не лише стан економіки, але й стан культури безпосередньо впливають на поступ туризму, збереження матеріальних і духовних пам'яток, піднесення туристичних топосів. Культурологія, як і туризм, знаходяться в постійному розвитку, пошуку нових проявів та можливостей для ефективної взаємодії й реалізації найсильніших своїх сторін в сучасному швидкозмінному світі. Зі свого боку, і культура, і туристичні топоси мають власний вагомий вплив на формування та збереження знань, сенсів, цінностей, традицій, всієї матеріальної та духовної сфери життя соціуму. В той же час, як показує зроблений

комплексний аналіз історіографії та різноманітних джерел, питання становлення і розвитку туристичних топосів Наддніпрянщини, зокрема пов'язаних з історико-культурними пам'ятками, музеями, природними комплексами та іншими знаковими місцями регіону, їх репрезентація та вплив на формування української модерної ідентичності у другій половині XIX століття, є ще недостатньо опрацьованим і дослідженим у вітчизняній, а тим більше в закордонній, науковій літературі, а отже потребує свого наступного уважного, детального, системного вивчення.

## **1.2. Понятійно-категоріальний апарат дослідження**

Здійснення подальшого дослідження розвитку туристичних топосів Наддніпрянщини другої половині XIX століття потребує уточнення та визначення понятійно-категоріального апарату та окреслення термінології, що буде застосовуватись в нашій праці. Досліджуючи окреслений спектр проблематики, визначаючи наріжні камені тематичного поля, нагадаємо, що феномен туризму та туристичний топос, як фундаментальна його складова, мають багатшаровий різнобічний понятійний бекграунд, який спирається на праці дослідників з широкого спектру галузей знань. Осмислення туристичних топосів з точки зору культурологічних студій, безумовно має спиратись на наявну базу попередніх наукових досліджень, сформовану з творів представників різноманітних наук: філософії, соціології, історії, етнографії, мистецтвознавства, літературознавства, релігієзнавства, туризмознавства та інших. Це ще раз підкреслює міждисциплінарність самого об'єкту і предмету дослідження та дає змогу розглядати культурологію як інтегративну вісь, яка здатна узагальнити та об'єднати весь різновекторний потенціал сфери туризму як соціокультурного явища.

Одним з базових явищ, що досліджується у монографії є «туризм» та похідні від нього поняття. Словник іншомовних слів подає походження терміну від французького *tour* – мандрівка, подорож для відпочинку і ознайомлення з визначними пам'ятками якої-не-

будь країни, міста тощо. Саме ж значення французького *tourisme* подається як мандрівка у вільний час, один з видів активного відпочинку. Тоді як турист – це людина, що захоплюється туризмом; учасник туристичної мандрівки, походу, тощо [174, с. 912-913]. Доречно додати, що в тому ж самому Словнику зазначено, що термін культура походить від латинського *cultura* (догляд, освіта, розвиток) й тлумачиться з одного боку як цілеспрямоване вирощування якоїсь рослини; а з іншого боку як рівень розвитку суспільства, що характеризуються властивими певній епосі матеріальними та духовними цінностями; а також як рівень виховання та розумового розвитку особи або освітній інтелектуальний рівень [174, с. 573]. Таким чином, можемо стверджувати, що різноманітними аспектами (проявами) туризму є культурні, виховні, освітні впливи на подорожуючих, через ознайомлення їх з матеріальними і духовними цінностями окремої території, де розташований туристичних топос.

Дослідники історії туризму зазначають, що вперше в тезаурусі поняття «турист» з'явилося на початку ХІХ століття, для опису осіб, які подорожують заради задоволення, з цікавості або дозвілля (проведення вільного часу) [273]. Поступово цей термін почав застосовуватись до всіх «тимчасових відвідувачів» різних місцевостей, включаючи: проведення відпустки, відрядження чи ділової поїздки, у тому числі для відвідування конференцій, виставок чи ярмарок; відвідування або участь у спеціальних подіях, заходах, в тому числі культурних, мистецьких чи розважальних; освітні екскурсії та подорожі; заняття спортом та активним відпочинком, а також полювання й рибальство; духовні практики, релігійні заходи та паломництво; одноденні екскурсії й багато чого іншого [266, с. 10-11]. З початку ХІХ століть англійців, французів, німців та представників інших країн, які подорожували континентом, стали в загальному вжитку називати «туристами». Тоді ж цей термін входить і в європейську художню літературу. Вальтер Скотт використовує його у своєму творі від 1824 року «Джерело Святого Ронана» (*Saint Ronan's Well*), дія якого розгортається на фешенебельному спа-курорті. А французький письменник Стендаль у 1838 році видав книжку «Мемуари (спогади) туриста» (*Memoires d'un touriste*)

[234]. Перше наукове визначення терміну турист було опубліковано 1876 року [234] у 15 томі Великого Універсального (загального) словника ХІХ століття (*Grand dictionnaire Universel du XIXe siècle*), виданого у Парижі, та відносилось до осіб, які подорожують через цікавість та задля дозвілля, тобто у справах не пов'язаних з роботою, через праздні (не ділові) мотиви [237, с. 360]. Зважаючи на вищенаведене, переконуємось, що протягом ХІХ століття не лише самі туристичні практики, але й відповідні визначення здобувають суспільне поширення та визнання. А вже в другій половині ХІХ сторіччя ці дефініції впевнено увійшли не тільки в повсякденний вжиток, але й в міжнародну наукову термінологію.

Формування міжнародного юридичного понятійного апарату з даної тематики активно розпочалось після ІІ Світової війни, коли були затверджені Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 року, Резолюція Римської конференції ООН з міжнародних подорожей і туризму 1963 року, Конвенція ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної й природної спадщини 1972 року та низка інших документів міжнародних організацій, що лягли в основу законодавства багатьох держав, в тому числі й України. Вітчизняний туризмознавець М. Крачило, у 1980-х роках визначав туристів, як осіб, що добровільно та тимчасово перебувають поза постійним місцем проживання з метою розумного використання вільного часу для відпочинку, оздоровлення, ознайомлення з природними, культурними, історичними, архітектурними, господарськими та іншими визначними місцями. Осіб, які відвідують якийсь населений пункт (або місцевість), проте не залишаються на нічліг, слід було вважати екскурсантами. Крім цього, хоча в радянській термінології не використовувалось слово «топос» або «дестинація», поняття схожі за суттю існували. Так, туристичним об'єктом називалось місце привабливе для туристів завдяки якимось пам'яткам (достопримечательностям). А туристичними ресурсами називалась сукупність природних соціально-економічних і культурно-історичних умов певної території, необхідних для розвитку туризму [99]. Виходячи з цих визначень, робимо висновок що функціонально туристичні топоси, дестинації, об'єкти та турис-

тичні місця є синонімічним рядом доволі схожих, в більшості своїх складових, категоріальних одиниць.

В Законі України про туризм визначено, що туризмом є тимчасовий виїзд особи з постійного місця проживання в пізнавальних, оздоровчих, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці, куди вона виїжджає. А туристом є та особа, що здійснює подорож по країні або закордон терміном від 24 годин до одного року без здійснення будь-якої оплачуваної праці та із зобов'язанням залишити місце перебування у зазначений термін [154]. Таким чином пересвідчуємось, що вітчизняна законодавча юридична база щодо тематичних туристичних термінів і визначень перебуває у відповідності з міжнародно прийнятою термінологією та визначеннями всесвітніх організацій.

В європейській науці усталеним є традиційний погляд, що сучасний туризм бере свої витoki з відвідання представниками аристократії та іншими освіченими мандрівниками культурних та історичних пам'яток під час так званих Гранд-турів, поширення яких досягло свого піку на початку XIX століття. Ця форма подорожей спочатку була зарезервована для соціальної еліти, тих, хто міг дозволити собі проводити тривалий час в дорозі та оглядати культурні пам'ятки як самоціль, а не під час паломництва, торгового, дипломатичного чи іншого професійного відрядження. Такі подорожі часто здійснювала молодь, що завершувала свою освіту. Демократизація та популяризація туризму, що почалась в середині XIX століття з появою комерційних пакетних турів, перший з яких був організований Томасом Куком, поступово призвела до урізноманітнення ринку пропозицій та появи ширшого спектру напрямків культурного туризму [269]. Аналогічні та взаємозв'язані тенденції розвитку туристичної активності і загальні соціокультурні зміни спостерігаються й на українських землях, зокрема в Наддніпрянщині другої половини XIX століття, про що детально буде описано в наступних розділах.

Дослідниця В. Сміт у книзі «Господарі та гості: Антропологія туризму» (1989), запропонувала детальну градацію для різних видів туризму. Авторка розділяє рекреаційний (відновлювальний) туризм від освітнього та культурного. А серед таких категорій як

етнічний туризм (побачити корінні народи), історичний туризм (зосереджений на славі минулого, музеях, пам'ятниках), в окрему дефініцію виводить культурний туризм (місцеві традиції, фольклорні виступи, костюмовані фестивалі тощо) [275]. Слід відмітити, що незважаючи на те, що офіційні терміни та означення всіх згаданих явищ були остаточно сформульовані в ХХ столітті, дані складові та різновиди туризму існували й розвивались вже протягом другої половини ХІХ століття. Тож всі ці категорії та ознаки туристичної активності ми можемо побачити вивчаючи побут та стиль життя тогочасного європейського, в тому числі й українського, суспільства.

Не применшуючи значення та важливості розвитку культурного, як й інших видів, туризму, тут слід зазначити, що як би не називався різновид мандрів, якими б не були мотиви та прагнення туриста, цю сферу не можна розглядати окремо від негативних, а іноді руйнівних наслідків масового й неконтрольованого використання культурних пам'яток. Тому увага й повага до збереження культурної спадщини, архітектурних та інших пам'яток, повинна бути спрямована на їх збереження, підтримання у належному стані, для того, щоб вони могли якнайкраще виконувати свою роль, як елементи туристичних місць, топосів, дестинацій та слугували для культурної освіти й просвіти нинішніх і наступних поколінь [227]. А важливість взаємодії та взаємовплив культури на туризм й туризму на культуру потребує подальших ґрунтовних досліджень, адже, хоча ці елементи не є єдині, вони спільно синергетично творять новий соціокультурний простір [233]. У зв'язку з цим, слід наголосити, що сталий розвиток туристичної сфери, особливо культурного туризму, неможливий без гармонійного розвитку туристичних топосів, дослідження й охорони історико-культурних пам'яток, посилення заходів щодо збереження матеріальної та нематеріальної культурної спадщини. Все це можливе за умови застосування стратегічних підходів до управління туристичними дестинаціями, формування грамотних інформаційних кампаній для донесення значення й цінності культурних надбань, історичної спадщини, мистецтва й творчості відповідного регіону. Одним з ключових шляхів досягнення таких результатів є налагодження співпраці між туристичними то-

посамами, науковими колами та приватним сектором для покращення рівня освіти, обізнаності та досліджень історико-культурних надбань минулих поколінь, створюючи таким професіоналів, які здатні проводити відповідну культурну й туристичну діяльність [249]. Як наслідок, при належному, ґрунтовному, комплексному підході та всебічній увазі до розвитку туристичних топосів, спостерігається процес збереження історико-культурної (матеріальної та нематеріальної) спадщини регіону й формування популярних туристичних маршрутів, які здатні зацікавити як вітчизняних відвідувачів, так й багатьох іноземних туристів.

Витоки зародження та становлення студіювання феномену туризму (*tourism studies*) в європейському науковому середовищі відносяться до кінця ХІХ століття, а поява сталої системи знань щодо туризму, як визнаного наукового напрямку, датується періодом 1920–1930 років [240]. Важливо зауважити, що понятійно-категоріальний апарат і термінологія туристичних студій формувалися поступово в розрізненних, окремих областях теорії та практики різноманітних наук: географії, історії, економіки, статистики, менеджменту, соціології, філософії, психології, культурології та інших. Напрацьований науковий апарат, термінологія, методологія переймалися вченими з однієї галузі до іншої, а з часом з'явилися й масштабні міждисциплінарні дослідження туризму. І обсяг даних всебічних праць продовжує динамічно зростати. Все це призводить до формування нових наукових напрямків вивчення туризму, та до оновлення відомих або появи нових визначень, понять, дефініцій.

В сучасній західній прикладній науці детермінанти туризму окреслюють як фактори, що визначають масштаби, міру, моделі та патерни залучення особи до туристичних активностей [257, с. 53]. Загальним об'єктом культурології є сфери культурного буття, формування й становлення суспільства і особистості. Термінологічно, якщо культура це процес і результат освоєння людиною світу, то культурологія це дисципліна, яка вивчає унікальність культури людських спільнот в динаміці, конкретних історичних періодах, різноманітні взаємозв'язки між ними [197]. При цьому, якщо назва

«культурологія» більш поширена в Україні, то в Польщі застосовують лексему «культурознавство» (*kulturoznawstwo*), в англomовній науці – «культурні студії» (*cultural studies*), а в німецькомовній – «наука про культуру» (*kulturwissenschaft*). Крім цього, у вітчизняних академічних колах наявне наступне визначення культурології туризму: теорія культурних трансформацій та змін особистості в контексті її мандрівки, під час перебування у туристичних дестинаціях, а також у відповідних соціокультурних середовищах. Таким чином, культурологія туризму допомагає пізнати новий простір, поєднавши творчий та дослідницький коди [173, с. 110]. Отже, у культурологічному сенсі туризм постає як багатоскладова форма соціокультурної активності, яка виникає під час тимчасового перебування, мандрівки до визначених місць, що впливає на особистий розвиток, сприяє культурній, суспільній, політичній, економічній та іншим взаємодіям [156]. Також, культурологічний сенс туризму постає як дієвий практичний чинник розвитку суспільства, сприяє формуванню етнокультурної ідентичності особистості [18, с. 46]. Це щодо теоретичного боку справи. В той же час, на практиці, можна відвідувати історико-культурні пам'ятки, перебувати в туристичних топоса, але не зчитувати їх культурний та історичний сенси, не розуміти їх значення і суті. Але від цього турист втрачає, залишається на низькому культурному рівні, не реалізує свого особистісного, не розкриває суспільного потенціалу.

Культурологічне вивчення діяльності туристичної сфери, як в суспільному, так і в особистому масштабі, доводить, що турист і туристичні топоси є як суб'єктом, так і об'єктом цього соціокультурного феномену. Просвіта, навчання, становлення особистості, мистецтво, формування культурного середовища все це є складові наслідків туристичної активності й розвитку туристичних об'єктів. Лише мандрівник, що відповідно вихований і освічений, який має потрібні знання, здатен сприймати історико-культурні пам'ятки, туристичні топоси та дестинації як носії духовних цінностей. Безумовно, потрібно вміти відчути й зрозуміти заховані в них ідейні сенси, засвоювати їх як цінності духовної культури. Стихійно, спонтанно це зробити малоімовірно, для цього

й прислуговується культурологія туризму [122]. Узагальнюючи, можна окреслити культурологію туризму як осягнення культури шляхом її об'єктивізації, занурення в світ історико-культурних пам'яток, природно-заповідних зон, культових споруд, мистецьких витворів тощо, до яких спрямований енергетичний потенціал руху особистості з метою отримання певного ціннісного ефекту шляхом здійснення подорожі. Це є процес дослідження стимулів мандрівки, вивчення і осягнення сенсів тих видів подорожей, які стають шляхами руху людського духу в усвідомлені самих себе [173, с. 110]. Тому саме культурологія туризму є тим чинником та інструментом, що здатен допомогти усвідомити актуальність й важливість постання і розвитку туристичних топосів задля гармонічного усебічного розвитку особистості, соціуму, держави.

Простежити процес самоусвідомлення, самоідентифікації кожної особи неможливо, проте важливим є той факт, що індивід здійснюючи мандрівку, проходячи шлях до своєї мети засвоює світ навколо себе, і цей світ стає частиною самої людини. Як підкреслюють П. Бергер і Т. Лукман, ідентичність об'єктивно визначається як розміщення себе у певному місці світу, і вона може бути засвоєна лише під час перебування у цьому світі в конкретному топосі й за конкретних обставин. Мати ідентичність – це означає посідати своє особливе місце. Цілісна ідентичність поєднує в собі різні установки, що включають, серед багатьох інших речей, й самоідентифікацію. А суспільство і навколишня реальність впливають на цей процес, а також є складовими частинами ідентичності [221]. Зі свого боку, З. Бауман вказує, що самоідентичність пов'язана зі свободою вибору. Ідентичність є критична проєкція того, що з себе являє, та/або того, чим хочуть бачити те, що є. Концепції формування ідентичності та існування культури народилися, та весь час існують, лише разом, спільно. Турист – це особа, що знаходиться в русі, в пошуку, а чарівність та привабливість побаченого, пережиті враження лише загострюють його особисті сприйняття навколишньої реальності та самого себе [217]. Тож, в широкому розумінні місія, задум, прагнення, мета шляху, кінцевий пункт подорожі, в яку вирушає людина, і є тим

місцем, яке можна означити терміном топос. Як багатогранному соціокультурному явищу, туризму властиві акценти на ментальній реалізації, задоволенні культурних запитів, отриманні результативних враженнях від завершення шляху в визначеній місцевості – туристському топосі. І саме при контакті з цим топосом, при усвідомленні його значення, сенсу, кодів й відбувається ідентифікація особистості в просторі й часі. Відбувається усвідомлення людиною своєї причетності (або не причетності) до відповідного топосу, ідеї, нації, культури.

Контактуючи і взаємодіючи з місцем свого перебування, що є одночасно туристичним топосом для мандрівників, й домом для місцевих мешканців, всі сторони зазнають унікального взаємного багатозарового впливу. Так само, за визначенням авторів колективної монографії «Туристичні культури: ідентичність, місце та мандрівник», туристична дестинація – це простір, в якому господарі та гості взаємодіють певним чином, протягом короткого періоду часу. Але в подальшому, цей вплив не припиняється, і не обмежується лише інформативним обміном, а входить в сферу ідентичності спільноти та індивідуальне «я» всіх його учасників [285, с. 95]. Якщо ж звернутись до прагматичних аспектів туризму, то це є не що інше, як тимчасове перебування осіб у туристичних топосах і дестинаціях, за межами місць їхнього постійного місця проживання чи роботи, а також та діяльність, якою вони займаються під час свого перебування у цих місцях, взаємодія з ними та задоволення відповідних потреб подорожуючих [256]. Таким чином, не лише під час вибору місця подорожі або перебування у кінцевому пункті мандрівки, але й після повернення додому на людину здійснюють свій вплив ті враження, інформація, емоції, сенси та інші фактори, що він з ними контактував, їх вивчав, отримав або усвідомив під час перебування в туристичному топосі чи дестинації.

Як вже зазначалось вище, латинське слово «*destination*», яке буквально означає місце призначення, увійшло, як офіційний термін, в міжнародну академічну мову з англійської в середині XIX століття та дуже швидко поширилось Європою і світом. Проте, знадобилось більше ста років становлення й розвитку ма-

сового туризму, щоб з'явилась комплексна туристична типологія, як то модель Е. Кохена, яку він оприлюднив 1972 року в статті «Назустріч соціології міжнародного туризму», що спробувала класифікувати туристів за їх інтересами й потребами. Автор вивів цю теорію про різні типи туристів на основі своїх знань з соціології та антропології, застосувавши їх до контексту складових сфери туризм [228]. А пізніше, вчений запропонував більш чітке й зрозуміле термінологічне розділення між видами отриманого туристичного досвіду, в залежності від особистого та соціумного світогляду туристів, їх сприйняття й відношення до відвідуваної destinations, інших соціальних установок [227]. Професор Н. Лейпер, що концептуально осмислив поняття «туристична destinations», означав її, як місце, яке мандрівник обирає для того, щоб зупинитися на деякий час для отримання туристичного досвіду, пов'язаного з одним/декількома атрибутами, визначними пам'ятками або іншими принадами цієї території [250], [251]. Серед європейських та північно-американських вчених напрацюванням термінологічного апарату та методології вивчення туристичних об'єктів займався й Д. Снепенгер, який окреслює туристичні destinations, що їх оглядають подорожуючі, як скарбницю сенсів і ціннісного досвіду [276]. Опрацьовуючи модель Н. Лейпера, сучасна дослідниця В.-А. Веркерк підтверджує, що за останні півстоліття, коли туризм став предметом інтенсивних наукових досліджень, і було розроблено безліч концепцій пов'язаних з туризмом, класична система Н. Лейпера залишається актуальною, оскільки витримала випробування часом і вчені-туристознавці вважають її ключовим аналітичним інструментом. Відповідно до неї, комплексний туристичний регіон, окрім визначних місць та історико-культурних пам'яток, повинен обов'язково включати заклади, які обслуговують туристів, наприклад, готелі, ресторани, крамниці і тому подібне [283, с. 32]. Ще один видатний соціолог Д. Мак Каннел, у своїй статті 1973 року, звернувся до теми облаштування соціального простору та пошуку автентичності в туристичних об'єктах. Фахівець стверджував, що під час освоєння туристами якоїсь місцевості, відбувається зміна її сприйняття.

Й звернув увагу на ситуації, коли існує безліч культурних артефактів, старовинних ремесел, традицій, які сприймалися місцевими мешканцями, як продукт для себе і ніколи – для туристів, та не цінувалися мешканцями як культурний або туристичний проект. Тоді, саме турист, пересуваючись по нових для нього теренах, помічає їх культурну цінність. В свою чергу те, що зацікавило велику кількість відвідувачів, незабаром перетворюється на привабливий об'єкт чи туристичний топос. Таким чином, подорожуючий виконує функцію культурного маркера. В подальшому виникають нові соціокультурні конструкти, коли предмети туристичного інтересу набувають статусу сакральних об'єктів [225]. Як бачимо, поступово в науковому дискурсі відкрився новий етап вивчення та сприйняття туризму, який довів, що турист своїм відношенням до відвіданої місцевості, сприйняття побачених предметів та об'єктів може вплинути не лише на популярність тої чи іншої території, але й витворити з неї сакральний або туристичний топос, що буде мати нове, більше, символічне значення для наступних відвідувачів та місцевих мешканців.

В офіційному Словнику туристичних термінів WTO (Glossary of Tourism Terms UNWTO) туризм визначається як соціальне, культурне та економічне явище, яке пов'язане з переміщенням людей до країн або місцевостей за межами їхнього звичного середовища з особистими чи діловими/професійними цілями. А цих подорожуючих називають відвідувачами (visitors), які можуть бути як туристами, так і екскурсантами. При цьому, місце поїздки є головною спонукою для прийняття рішення щодо здійснення подорожі [235]. Таким чином бачимо, що всі вищезначені терміни та визначення, що формувались починаючи з другої половини XIX століття, не суперечать один одному, а доповнюють і уточнюють ті якості, функції й складові, які характеризують означувані ними явища й поняття.

Окремо слід відмітити наявність в англomовній науковій літературі двох близьких за значенням, але різних понять. Це туристична дестинація (tourist destinations) – сенс цього терміну ми вже детально розглянули, а також мандрівна дестинація (travel destination). Більше того, в англomовних текстах словосполучення travel destination може

означати дві різні дефініції. В більшості популярної, періодичної літератури та в багатьох наукових текстах цей термін застосовується для позначення напрямку подорожі, місця (в широкому сенсі) мандрів як то – цілий регіон, острів або країна. А також це словосполучення може означати дестинацію, яка має ширше (в географічному, функціональному, історичному, логістичному тощо) значення ніж туристична. В українських наукових працях термін «мандрівна дестинація», поки що, не використовується. Тому, спираючись на тексти ВТО, де мандрівні дестинації або напрямки мандрівок (подорожей) формуються з великої кількості варіантів та опцій місць, котрі, щоб привабити туриста мають демонструвати свої унікальні цінності [286, с. 44], а також зважаючи на світовий досвід і практику, пропонується сформулювати наступне визначення для мандрівної дестинації. Мандрівна дестинація – це напрямок мандрівки (подорожі), місцевість в яку вирушає мандрівник (подорожуючий, турист), що може не мати чітко визначених кордонів, або/та складались з одної або декількох туристичних дестинацій, але в силу своїх матеріальних і нематеріальних складових являє для відвідувача цілісний тематичний комплекс, який він засвідчує своїм бажання її відвідати. В той же час, в історичному розрізі, мандрівні дестинації передували утворенню та становленню туристичних дестинацій. Тому, описуючи місця, які в подальшому стали туристичними дестинаціями, які відвідували подорожуючи в періоди до формування туристичної галузі, їх пропонується означати саме як мандрівні дестинації.

Термін «туристичний топос» хоча й є рідковживаним, але має своє окреме сенсовне застосування у вітчизняній та іноземній публіцистиці та наукових працях. Грунтується воно на означені терміну топос, що виводить власне виникнення з античних філософських праць Арістотеля [9] і Платона [144]. У класичній риториці топосами є місця, де можна знайти щось важливе, які допомагають окреслити зв'язки між ідеями. Арістотель розділяв їх на загальні та особливі місця. А Платонівський *topos hyperuranios* поставав місцем на небесах, де зібрані всі ідеї реальних речей, тобто місцем-скарбницею архетипів. В математиці ця категорія відноситься до множин, які мають поняття локалізації, тобто мають топологічну точ-

ково-множинну природу [277]. П. Бурдьє окреслює топос як буття в місці, яке визначається власною індивідуальною диспозицією. Це соціальний простір, що об'єктивно існує, а також має суб'єктивні уявлення особи про світ. Тому координація та розуміння цього простору потребує від індивіда перебування у певній визначеній точці [224], [19]. Так само, розглядаючи світ у просторовій перспективі (топосі), М. Гайдеггер наголошує, що, окрім іншого, також й мова має свій вплив на визначення та засвоєння змістових топосів світу. А отже топос засвідчує існування, забезпечує просторово-часове усвідомлення буття [242], [19]. Аналізуючи ці та інші основи сучасні підходи і концепції, вітчизняні науковці Ю. Борейко та Т. Федотова, підсумовують, що топологія допомагає встановити місце, напрямок і структуру проявів різноманітних соціальних явищ. При цьому, важливу роль в усіх цих процесах відіграють еліти – активна, організована меншість, що впливає на матеріальні, політичні, символічні, духовні, культурні складові життєдіяльності соціуму [19]. А. Гаврилюк досліджуючи архетипно-нарративний підхід, робить висновки, що такий інструментарій сприяє глибинному формуванню, на національному ґрунті, та засвоєнню культурного коду етносу. Адже культурні національні архетипи вливають не лише на світогляд нації, але й беруть участь у формуванні стійких соціальних інститутів: родина, освіта, громадські товариства тощо [33, с. 154]. Крім цього, вчена приділяє увагу теоретичним і практичним аспектам впровадження людиноцентричних засад до соціогуманітарного розвитку сфери туризму [34]. Зі свого боку, Т. Доній зазначає, що поняття архетип, топос та міф тісно пов'язані й відносяться до сфери колективного несвідомого. Вони, як універсальні структури, здатні зберігати та передавати культурні традиції [62, с. 7]. Що ж стосується туристичних топосів, то цей термін застосовується як до окремих, привабливих для туристів, об'єктів, так й до загальних (багатоскладових) туристичні місць або кластерів, які можуть (як й інші топоси) «нести у собі сакральний зміст» [62] або бути «місцем сили» [105]. Або ж застосовується до цілих міст, комплексних мандрівних або туристичних дестинацій, які називаються в англійських публікаціях «tourist topos», що є об'єктами зацікавлення для

потенційних туристів, де туристичні пам'ятки розкривають місцеві традиції, пропонують відвідувачам власні наративи, історичні перспективи, візуальні та ідейні коди, стратегії і проекти майбутнього [259]. Тож, проаналізувавши значення та наповнення вищезначених термінів, можемо зазначити, що дефініція туристична дестинація більше відноситься до конкретних географічних місцевостей або об'єктів, що є кінцевою метою подорожі. Мандрівна дестинація може означати як регіон, ширший за туристичну дестинацію, так й декілька туристичних дестинацій. Крім цього, мандрівна дестинація є предтечою туристичної дестинації, кінцевою метою мандрівки, в ті історичні період, коли туризм ще не сформувався як окремий соціокультурний феномен. Туристичний топос, в контексті нашого дослідження, є місцем, що окрім характеристик туристичних та мандрівних дестинацій, також має яскраво виражене символічне, образне, змістовне, ідейне наповнення або історико-культурну асоціацію. Туристичний топос є не лише географічними координатами, але й символічним, сакраментальним уособленням, що формується у масовій свідомості та має відповідні проєкції в легендах, переказах, літературних, мистецьких творах, періодиці, інших засобах комунікації та носіях інформації.

Розглядаючи топос як модус проявлення культури, історичних подій, актуальних завдань сьогодення та проєкцій прийдешньої дійсності, можемо також означити його як різнопланове віддзеркалення топографічних об'єктів та/або їх соціокультурного контексту, або як творче переосмислення конкретної географічної місцевості, історико-культурних пам'яток тощо [114, с. 20]. Таким чином, простір туристичного топосу є субстратом суспільного характеру, результатом індивідуальних або колективних творчих зусиль, що здатні змінювати якість наявних у ньому речей [75, с. 151], завдяки тим ідеям, змістам, символам що в них закладені, та які в них проявляються. Таким чином, модуси туристичного топосу можна розглядати як особливості сприйняття туристами відвідуваних місць, природних чи історико-культурних об'єктів, а також варіації сприйняття процесу їхніх подорожей. Коли сам туристичний досвід трансформує усвідомлення простору топосу,

створюючи власне унікальне ставлення до себе, місця подорожі, навколишнього світу. Отже, туристичний топос стає не лише об'єктом фактичного відвідування, але й способом утвердження та проявлення власної ідентичності мандрівника. Ці модули залежать як від особистих уподобань туриста, так і від оточуючих політичних, економічних, соціокультурних та інших обставин.

Враховуючи все вищезначене, можемо запропонувати формулювання, що культурологічними детермінантами туристичних топосів є загальна сукупність різноманітних культурних чинників, національних, релігійних, ментальних факторів, історико-культурних подій, інших впливів, що обумовлюють (сприяють або не сприяють) виникнення, становлення та розвиток туристичних об'єктів, місць, дестинацій, привабливих для туристів, в конкретній місцевості (регіоні, країні). Такі детермінанти потребують багаторівневого міждисциплінарного дослідження задля виявлення широкого спектру культуротворчих чинників впливу на еволюцію туризму та на становлення туристичних топосів від давнини до сучасності.

Формування розуміння модерної ідентичності, що починається з філософських творів представників європейського романтизму Г. В. Гегеля, Й. Г. Гердера на інших видатних мислителів XVIII сторіччя, постає з конотацій таких дефініцій як народний дух або національна індивідуальність. Зокрема, народний дух проявляється у спільності мови, моралі, міфології, вірувань тощо. Він здатен об'єднати особистості в цілісну спільноту, де кожен є представником свого народу та проявляє спільні риси характеру та поведінки [180, с. 229]. За визначенням Г. В. Гегеля, народні духи, які почали усвідомлювати свою сутність, зливаються в один. Таким чином, окремі народні духи еднаються в спільний пантеон, завдяки чому твориться один народ. Після чого йде процес вибудовування єдиної колективної нації, а отже, одного колективного неба [37, с. 492]. Зі свого боку, в праці про мову та національну індивідуальність, Й. Г. Гердер звертає увагу на важливість, для виживання й розвитку нації, нерозривного зв'язку між поколіннями. Адже, коли батьки і діти набувають усе нових знань, то рід стає одним цілим, передаючи і сприймаючи досвід, через що відбувається вдосконалення у вищо-

му розумінні. Так само й народ, що передає свій духовний набуток далі, у великому поступі націй набуває вищого рівня мистецтв, науки, культури і мови. Філософ означає цей процес, як найкращий спосіб їх удосконалення, який вибрала природа [39]. Отже, пригорнувши увагу наступних генерацій мислителів до тематики ідентичності народів в їх природному стані та середовищі існування, праці Г. В. Гегеля, Й. Г. Гердера, Й. Г. Фіхте, Ф. В. Шеллінга та інших вчених заклали міцний фундамент для розвитку концепції національної самобутності [180, с. 260], а також створили передумови для постання націй як модерного геополітичного та соціокультурного утворення. Крім цього, ці прогресивні ідеї набули значного поширення й популярності в Центральній та Східній Європі, зокрема й в Україні, та наклали свій відбиток на весь її політичний і культурний розвиток протягом ХІХ століття.

Загалом, сам процес формування модерних європейських націй завершується майже наприкінці ХІХ сторіччя. Хоча, безумовно, драматизм перебігу та проблеми що виникали на цьому шляху, а також його тривалість були в кожній нації індивідуальні [180, с. 96]. Вважається, що термін ідентичність остаточно увів в світовий науковий дискурс Е. Еріксон. Однак, звісно, цьому передували напрацювання та аналіз феномену ідентичності таких філософів, соціологів і психологів як у В. Джеймс, Дж. Мід, З. Фрейд, К. Ясперс та інших [180, с. 175]. Приникаючи в Україну, ці ідеї видатних світових мислителів знаходили благодатний ґрунт та розвивались в працях вітчизняних науковців та літераторів, зокрема провідних діячів Наддніпрянщини другої половини ХІХ століття.

Як зазначалось в попередньому підрозділі, проблематика культурної ідентичності є ще більш широко дослідженою і вивченою в сучасному науковому середовищі, ніж сфера туризму. Тому тут представимо лише основні тематичні конотації. Культурологічний термінологічний словник подає її визначення, як категорії соціально-гуманітарних наук, що являє собою сукупність уявлень особи про себе та своє місце в соціумі на підставі співвідношення індивідом себе з певним національним, етнічним, культурним, регіональним або іншим середовищем або з відповідними соці-

альними ролями [41, с. 71]. Словник філософської антропології та культурології пропонує розуміння ідентичності на основі концепту, що окреслює єдність спільноти, сформованої завдяки обранню її членами спільних інтересів і цінностей. Водночас, носії локальних ідентичностей можуть конструктивно входити у контекст інтегральної ідентичності, що постає як цивілізаційний вибір для певних груп спільнот [197, с. 91]. У свою чергу, «культурною ідентичністю» називають сукупність характеристик й ознак народів, суспільних груп, індивідів, що відрізняють їх від інших відповідних спільнот або особистостей, та вказують на їх приналежність до певної культурної групи [41, с. 71]. Оскільки наповнення формулювання «національна ідентичність» є доволі різноплановим, в багатьох сучасних наукових дослідженнях дефініцію «національна ідентичність» все частіше заступає «культурна ідентичність». В тому розумінні, що під культурною ідентичністю означають усвідомлене відношення особою себе до певної культури, етнокультурної групи, відповідних цінностей, норм, інших характеристик, прийнятих в спільноті даної культурної групи, соціумі, народі в цілому [55, с. 109]. А враховуючи все вищесказане, можемо зробити висновок, що культурна ідентичність і туристичні топоси є тісно пов'язаними, оскільки туризм вбирає в себе та ретранслює назовні культурні, історичні, соціальні, політичні та інші аспекти, з яких і складається самовизначення як окремих індивідів, так й цілих спільнот. Отже, спостерігається процес, коли у відвідувачів відбувається конструювання, підтвердження, активація ідентичності через відвідування й сприйняття туристичних топосів, як наповнених смислами місць.

Як пише З. Бауман, природні та географічні фактори тісно пов'язані з неповторною ідентичністю кожного народу та культурної спільноти, а також з наявністю чи відсутністю обмежень у свободі пересування й подорожей [218]. Крім того, філософ розмірковує над тим, що проблема ідентичності епохи модерну полягала у тому, як вибудувати власну ідентичність та зберегти її цілісність й стабільність. Ідентичність, вказує З. Бауман, виникла у свідомості та практиці Нового часу від початку як індивідуальне

завдання. Саме індивіду належало вирішувати ці питання власними зусиллями [217]. При цьому туристичні топоси, що мають територіальні, символічні, семантичні, візуальні, геокультурні та інші властивості [59, с. 150] здатні відіграти у цих процесах важливу установчу функцію. Таким чином, етапи еволюції культурної ідентичності, що взаємопов'язані з питаннями інкультурації, перетворюють туризм у важливий предмет досліджень культурології. Адже світоглядною парадигмою туризму є не тільки пересування у географічному просторі, а й співдія подорожуючих з туристичними топосами, сенсовними та історико-культурними осередками [59, с. 69]. Тому переконуємось, що процеси розвитку регіонів, становлення туризму в цілому та туристичних топосів, процеси формування й передачі історії, міфів, переказів, закладених в них архетипів, процеси еволюції національної культурної ідентичності є дотичними, взаємопов'язаними та багато в чому спільними.

Розглянутий та уточнений термінологічно-понятійний апарат дослідження дає змогу розглядати туризм і таку його важливу складову як туристичні топоси в постійному русі соціокультурних змін. Таким чином, туристичний топос постає багатовимірним феноменом, який є інструментом самовираження особистості, що наділяється відповідними сенсами та сприяє розвитку, становленню, демонстрації власної культурної ідентичності. В той же час, складність виокремлення однозначних визначень того чи іншого явища спричинена динамічним їх розвитком, постійними видозмінами та еволюційними процесами, що зумовлює необхідність періодичного їх перегляду та уточнення, в тому числі й з точки зору наукової культурологічної термінології. Більше того, глосарій культурології туризму знаходиться на початкових етапах свого становлення та потребує проходження процесів подальшого удосконалення й загального визнання.

### **1.3. Методологічні основи та культурологічні аспекти дослідження туристичних топосів**

З метою подальшого детального аналізу методологічних основ та огляду культурологічних складових дослідження туристичних топосів, слід наголосити, що ми будемо спираємось на підходи, яким властиві інтегративність і міждисциплінарність. Враховуючи складність пізнання такого об'єкта як культура та її окремих складових, як то культурна ідентичність, історико-культурна спадщина, туризм та туристичні топоси, пам'ятаючи про потребу виходу за межі монодисциплінарного підходу та використання всього різноманіття методологічного інструментарію, напрацювань інших галузей, дослідження відбуватиметься на синергії досягнень культурології, історії, філософії, соціології, психології, антропології, етнології, етнографії, мистецтвознавства, літературознавства та інших наук. В той же час, дослідження відбувається спираючись на сучасне розуміння культурології, яке передбачає вивчення культури як складного системного об'єкта, що включає безліч підсистем, які, в свою чергу, також відрізняються високим ступенем складності.

Таким чином, методологічною основою дослідження репрезентації української культурної ідентичності в туристичних топосах Наддніпрянщини у II половині XIX століття є системний, культурологічний, історичний підходи, що спираються як на загальнонаукові, так і на спеціальні методи пізнання. Системний підхід надає змогу всебічно розглянути туристичні топоси в процесі їх різнопланової взаємодії з різноманітними матеріальними та духовними складовими культури, в тому числі й з проявами культурної ідентичності, враховуючи їх цілісність, багаторівневність, динамічність та взаємодію окремих підсистем. Культурологічний підхід дозволяє розглядати туристичні топоси як багатофункціональне явище культури, що наділяється, а також сприяє поширенню в соціумі відповідних сенсів, цінностей, світоглядів, традицій, ідентичності тощо. Історичний підхід дозволяє відслідкувати та реконструювати хронологічність постання досліджуваних явищ, виявити контекстуальність, проаналізувати історико-культурне

середовище, вибудувати причинно-наслідкові зв'язки, а також краще зрозуміти події минулих століть з позицій сьогодення.

Так, за визначенням В. Личковаха, спираючись на аналіз діалектики універсального, етнонаціонального, регіонального вибудовуються основні принципи та складається методологічне підґрунтя культурологічної регіоніки [113, с. 22]. До того ж, як підкреслює Ж. Денисюк, у ході культурологічних досліджень важливим є діалектичний принцип єдності історичного та логіко-гносеологічного аналізу. А системний підхід дозволяє здійснити комплексне вивчення різноманітних феноменів соціокультурного простору як цілої сталості, зі взаємопов'язаним функціонуванням всіх складових та елементів суспільства [55]. Зі свого боку, як додають Д. Басюк і Н. Корж, соціально-культурологічний підхід до вивчення туризму, базується на детальному студіюванні й опрацюванні: історико-культурної спадщини, нематеріальної духовної спадщини, системи символічних цінностей, суспільних комунікацій тощо. Завдяки даному підходу є змога приділити основну увагу різноманітним аспектам еволюції й функціонування культури на конкретній території. Зосередити фокус на меті подорожі – чому турист обрав саме цей об'єкт, проаналізувати ідеологічні та духовні складові подорожі. Таким чином, цей підхід дозволяє сконцентрувати увагу на суспільному і культурному впливові туризму, його освітньому, медійному, нематеріальному значеннях, та ступеню їх кореляції з нормами поведінки й символічними цінностями [94]. Більше того, культурологія, як системоутворююча наука, що має змогу зв'язувати теоретичні і практичні уявлення про всі сфери життєдіяльності людини, оперує методологією, що забезпечує комплексне дослідження культури як цілісного явища, з використанням широкого спектру сучасних наукових методів [6]. Відповідно до класифікації, опрацьованої В. Личковахом, сучасна культурологія складається з чотирьох усталених компонентів: історії культури, теорії культури, практичної культурології, регіональної культурології. Методологічно, разом з іншими науками, у своїй інтегративній єдності вони складають важливий корпус дисциплін, що розкривають гуманістичні сенси про людину, суспільство, етноси, культуру. У цьому контексті, найвищим шаром

методологічного фундаменту культурології є система теоретичних знань, в якій осмислюються загальні закономірності виникнення, сутності й функціонування культурних цінностей окремих етнонаціональних спільнот і регіонів, що відрізняються більш глибоким розумінням духовної метафізики культури, її характеристик, в тому числі регіональних хронотопів. Отже, регіональна культурологія, маючи власне методологічне підґрунтя, на основі аналізу кореляції загального та локального, вибудовує власні актуальні принципи досліджень образів світу, ментальності, ціннісно-сміслових універсумів, архетипів, сигнатур тощо [113]. Таких принципів переходу від загального до конкретного, від національного до регіонального, з врахуванням їх інтегральної єдності ми будемо дотримуватись під час опрацювання тематики дослідження. До того ж, подібне синергетичне мислення стане методологічною основою наших регіональних досліджень, сприяючи створенню комплексної спільної мапи загальнонаціональної культури всієї країни.

Роблячи ґрунтовний аналіз розвитку, структури і функцій туристичних об'єктів, вчений Д. Г. Пірс застосовує системний підхід до дослідження туристичних дестинацій на загальнонаціональному, регіональному і місцевому рівнях та доводить його ефективність при дослідженні різноманітних процесів розвитку туризму [265]. Розробник методології структурно-функціонального підходу до вивчення культури Т. Парсонс стверджував, що це культура формує суспільне символічне середовище, яке об'єднує людей в сталі спільноти. Саме вона обумовлює постання й усталення комплексу вірувань, цінностей, зацікавлень, норм поведінки та ідеології [263], [115]. Вчений розглядає культурну систему як накопичення та передачу історичного досвіду, ідей, сенсів, що конкретизуються у відповідний період в усталених нормах соціальної поведінки. Таким чином, методологія структурно-функціонального аналізу включає вивчення соціокультурних та інших явищ і проявів, як цілісні, де кожен компонент має своє призначення, виконуючи певні функції. Крім цього, структурно-функціональний аналіз тісно пов'язаний зі системним підходом дослідження [115, с. 214]. Отже, в нашій роботі структурно-функціональний

підхід допоможе проаналізувати масштабні суспільні процеси, розділяючи їх на складові та досліджуючи їх наслідки в рамках цілого, зберігаючи фокус на розумінні їх взаємодій для досягнення поставленої мети. Що також дає змогу класифікувати й систематизувати отримані висновки.

Більше того, аналіз теоретико-методологічних основ регіональних досліджень, з опорою на принципи міждисциплінарності та застосування культурологічних підходів, дозволяє розгляд означеної проблематики у наступних вимірах: історичному (реконструкція історико-культурної палітри життя регіону); культурологічному (регіональні виміри суспільних, духовних процесів в контексті місцевого і національного культуротворчого поступу); мистецтвознавчому (дослідження важливих етапів розвитку мистецтв в соціокультурному просторі окремих регіонів) [214]. Таким чином, методологія культурологічного дослідження туристичних топосів буде базуватися на використанні міждисциплінарного підходу в межах парадигми системності та застосуванні загальнонаукових й спеціальних методів, з метою максимального занурення в сутність досліджуваних феноменів та отримання найбільш повного результату. Адже належне студювання регіонального виміру культурології, аналіз її окремих складових, сприятиме всеохоплюючому цілісному розумінню української культури [206]. Тож регіональний вимір культурологічних досліджень туристичних топосів надасть можливість для поглибленого вивчення особливостей культурного розвитку, побуту, історії Наддніпрянщини. А також допоможе зрозуміти основні фактори, що впливали на формування загального соціокультурного середовища, зокрема й туристичних топосів, другої половини XIX століття цього регіону, проаналізувати процеси еволюції модерної культурної ідентичності українців, які цінності вони сповідували, які моделі поведінки та практики реалізовували.

Варто окремо зауважити, що для комплексного аналізу культурологічних туристичних детермінант, процесів еволюції туристичних топосів слід всебічно розглянути розвиток людських уявлень про культуру туризму, протягом тривалого періоду в межах відомих історичних фактів. Оптимальним для нас є змістовий підхід, коли

явища розглядаються в залежності від їхнього впливу на досліджуваний об'єкт з точки зору культурології туризму. В той же час, як відзначають В. Сіверс та І. Братусь, багато давніх подій, явищ вже стали трансцендентними та сприймаються виразно в формі архетипів. А більшість культурологічних аспектів минулого засвоїлися сучасним суспільством у видозміненому вигляді, хоча й продовжують впливати на багато сфер людської життєдіяльності, в тому числі на розвиток туризму [173]. Тому, однією із задач дослідника є відокремлення первинних фактів, детермінант, проявів, причин від їх пізнішої інтерпретації в різних історико-культурних епохах. Адже, тематика мандрів та усвідомлення мети подорожей була цікава й актуальна для наших пращурів від найдавніших часів.

Сутнісним атрибутом туризму є притаманний лише йому певний смисловий образ буття, етнокультурні цінності й звичаї, в наслідок чого цей феномен потребує подальшого осмислення в культурологічному дискурсі як об'єкт детального наукового дослідження. Отже, переконуємось у потребі використання дослідницького апарату, розширеного за рахунок досягнень наук культурологічного циклу [61]. А сучасні студіювання туристичних топосів мають враховувати не лише багатоскладову природу і значення туризму, але розуміти його вплив на історико-культурну спадщину, ціннісні універси та наративи, національні свідомість й традиції, щоб розробити практичні дієві механізми для розвитку та становлення особистості, для покращення рівня освіти, якості дозвілля, посилюючи, таким чином, культурологічну функцію туризму [59, с. 62]. Тож врахувавши вищезазначене, далі перейдемо до розгляду конкретних наукових методів, які будуть застосовуватись в нашому дослідженні.

Науковому напрацюванню культурологічних моделей, методик і концепцій дослідження туризму та його складових присвячені праці таких закордонних вчених, як: Д. Бурстін, М. Гайдеггер, К. Лінч, Д. МакКаннел, Дж. Мід, Р. Палмер, М. Робінсон. Пізніше цю роботу продовжили Ж. Бодріяр, С. Пайк, П. Пірс та багато інших. Так, вчений А. деМан наголошує, що лише завдяки детальному аналізу історичних, соціальних та інших процесів можна досягнути всю важливість й масштабність перетворень, які

відбуваються, з особистістю та суспільством, під впливом відвідування туристичних місць та DESTИНАЦІЙ. А для їх розуміння, дослідження різноманітних етапів розвитку історії туризму потрібно проводити багатьма альтернативними способами, залучаючи, в тому числі, усні, архівні, археологічні й інші джерела [231]. Дотримуючись цих порад, а також користуючись методологічними напрацюваннями вищезначених вчених, в даній праці ми будемо намагатись застосовувати, для студіювання нашої тематики, весь спектр відповідних концепцій та наявних й доступних джерел, в тому числі наукові, публіцистичні, історичні, архівні тощо.

Аналізуючи широкий спектр наукових методів, можемо згадати й Л. Божко, яка досліджуючи культурологічні аспекти туризму зазначає, що системний метод надає можливість оцінити масштаби та напрями його впливу на культуру суспільства в цілому. Даний метод надає змогу проаналізувати туризм та його складові, в тому числі туристичні топоси, як комплексний культурний феномен, що складається з системи матеріальних та нематеріальних цінностей, усталених норм поведінки, традицій, культурних символів та кодів, а також дослідити види і способи їх репрезентації в соціумі, суспільній думці, звичаях тощо [18, с. 104]. Більше того, системний аналіз туристичних топосів і DESTИНАЦІЙ дає змогу застосувати методології й інструментарій різних спеціальних дисциплін, а також виокремити культурологічні аспекти їх становлення з поміж інших, пов'язаних або дотичних соціокультурних явищ. А культурологічний аналіз, застосований до явищ туризму, обумовлює напрацювання теоретичних підходів до їх вивчення, як культуротворчого чинника, під впливом якого відбуваються зміни попередніх систем цінностей й формуються нові туристичні феномени, прояви і практики [59, с. 32]. В той же час, Ж. Денисюк зазначає, що використання історичного методу дозволяє проаналізувати виникнення й розвиток феноменів культури, туризму, етнонаціональної ідентичності у всій їхній хронологічній послідовності. Застосування ж культурологічного методу сприяє виявленню багаторівневості та багатозначності культурних явищ і проявів, як складного, динамічного суспільного феномену [55]. Таким чином,

системний, в поєднанні з історичним методом та культурологічним аналізом туристичних топосів, як складових загального соціокультурного простору Наддніпрянщини, стануть в нагоді при розробці об'єкта і предмета нашої монографії.

Досліджуючи логіку формування категоріального і методологічного апарату культурології, Т. Добіна зазначає, що теоретико-методологічною передумовою осмислення культуротворчості, важливі засадничі концепти науки викладені в працях М. Шелера, Х. Ортега-і-Гассета, Е. Фромма, Е. Кассіраера, К. Ясперса, Е. Блоха, П. Юркевича та інших [60, с. 43]. Тож, спираючись на попередніх науковців та дослідницький потенціал понять культуротворчість й культуротворче буття, вчена пропонує застосовувати біографічний метод як для розкриття хронології перебігу особистісних процесів становлення, так й для визначення шляхів набуття соціокультурного досвіду, особливостей виховання чи освіти, ролі культурного оточення, світосприйняття, цінностей, традицій та інших складових формування особистості й суспільства, що діють в певному культурному контексті, де метою його застосування є прагнення комплексно проаналізувати середовище чи явище, що досліджуються [60, с. 32]. Таким чином вважаємо, що завдяки біографічному методу та студіюванню життєписів провідних діячів потрібного періоду, нами можуть бути досліджені не лише творча спадщина чи життєвий шлях окремих митців, але й виявлені соціокультурні особливості цілої епохи, значення й сприйняття в суспільстві знаних постатей, творів мистецтва, культурної, історико-архітектурної спадщини, і як наслідок – означені культурологічні аспекти еволюції туристичних топосів, що утворюються на їх основі, як цілісного явища, що персоналізує різноманітні прояви загальної культурної діяльності соціуму.

Вивчаючи культурологічні аспекти повсякденного буття та життєвої поведінки, інша сучасна вітчизняна науковиця К. Павелко звертає увагу на ще один важливий методологічний принцип – культурологічний коментар. Це є певний спосіб осягнення тексту, який передбачає розгляд його в широкому культурно-історичному контексті, ретельний аналіз і всебічне вивчення наявної у джерелі

інформації, спроби зрозуміти втрачені з часом значення вчинків, явищ, особистостей, подій, фактів, що напряду чи опосередковано описуються в творах або текстах, які коментуються [134, с. 52]. До того ж, культурологічний коментар є дієвим інструментом у процесі реконструкції культурної, історичної, соціальної палітри певної доби, для розуміння особливостей звичок, традицій, станів, тенденцій поведінки обраного періоду [134, с. 57]. З цієї точки зору, культурологічний коментар також може бути успішно застосований при виявленні й дослідженні культурологічних складових еволюції туристичних топосів Наддніпрянщини другої половини XIX століття, при аналізі літературних творів, щоденників, спогадів, періодичної преси та інших публікацій того часу.

Проведення контент-аналізу різноманітних художніх, наукових, публіцистичних та інших текстів дозволяє вивчити об'єкти і явища туризму як невід'ємні складові сфери культури, з формуванням усесторонньої оцінки та неупередженої інтерпретації процесів [59, с. 32] становлення туристичних топосів та визначення їх місця в культурних практиках Наддніпрянщини другої половини XIX століття. Метод контекст-реконструкції дозволяє провести відтворення та аналіз середовища та контексту, в якому відбуваються певні події, явища, пов'язані з розвитком туристичних практик. Він допомагає реконструювати та зрозуміти комплексну соціокультурну картину та які саме чинники впливали на звички, мотивацію, вчинки майбутніх туристів. Історіографічний метод дозволяє з'ясувати політичні, економічні, соціальні, національні, духовні, культурні умови, що формують тенденції і шляхи розвитку туризму та туристичних топосів. Крім того, він допомагає вивченню еволюції науки про туризм, внеску і дослідницького досвіду окремих учених, шкіл і напрямків [18, с. 102]. Логічний метод пізнання дозволяє якісно проаналізувати значну кількість джерел і виявити рівень вивчення проблематики в закордонній і вітчизняній науці, у відповідності до наших завдань і теми дослідження. Більше того, за допомогою вже згаданого культурологічного підходу є змога розглядати туризм як багатофункціональний феномен культури, дослідити процеси розвит-

ку туристичних топосів у прив'язці до всієї системи культурних зразків, норм, цінностей, способу і стилю життя, проаналізувати культурні чинники формування туристичних об'єктів. Завдяки застосуванню ретроспективного й історико-порівняльного методів розкривається потенціал дослідити важливі етапи зародження, становлення й еволюції соціокультурного феномену туристичних топосів і дестинацій. Крім того, історико-порівняльний метод допомагає виявити важливі закономірності, особливості, причини та наслідки розвитку туристичних топосів на відповідних теренах, а також зрозуміти їх вплив на розвиток культури і суспільства на різних відрізках людської історії [18, с. 103]. Таким чином, завдяки застосуванню в нашій роботі контент-аналізу, логічного методу, історіографічного, ретроспективного, історико-порівняльного методів наукового аналізу, які є важливими інструментами при вивченні та інтерпретації історичних подій, вдалось вибудувати об'єктивне розуміння процесів, тенденцій, явищ, що відбувались в соціокультурному просторі Наддніпрянщини другої половини XIX століття, а також більш точно виокремити ті фактори, які впливали на розвиток туристичних топосів регіону. До того ж, вдалось належним чином оцінити першоджерела та їх подальші трактовки, з точки зору контексту відповідної досліджуваної доби.

Аксіологічний метод був застосований для виявлення ціннісних складових туристичних топосів, усталених думок й відношень щодо відповідного культурного об'єкту, які переважали в суспільстві. Також аксіологічний підхід дозволяє з'ясувати роль туризму, як катализатора поширення ціннісних і естетичних моделей суспільної поведінки. А компаративний аналіз став в нагоді для інтерпретації модусів культурних і соціальних практик періоду, що студіюється [59, с. 33]. Генетичний метод сприяє встановленню не лише причин, які призвели до постання культурного, символічного, туристичної топосу чи дестинації, але виявляє їх природу, саму суть об'єкта, доходить до їх культурних витоків. А метод культурогенезу акцентує увагу на процесі розвитку культурних форм, через порівняння різних станів й етапів еволюції явищ культури. Як пише Г. Новікова, він дозволяє розглянути об'єкт, що дослі-

джується, як явище культури, що постійно розвивається і видозмінюється, дослідити весь попередній процес існування, а також спрогнозувати його подальшу трансформацію [129, с. 65]. Використовуючи дані методи, туристичний топос розглядається як об'єкт, який наділений сенсами та ціннісними характеристиками, що має власну історію, інтерпретації та шляхи становлення, які дослідник аналізує та вивчає, аби зробити порівняння з його минулим, поточним станом чи зі станом, що ще може бути.

Метод систематизації надає можливість здійснити комплексну обробку, класифікацію інформації, виявити зв'язки і закономірності при впорядкуванні даних, узагальнити знання, обґрунтувати висновки та рекомендації. Цим переліком, звісно, не обмежується набір методологічних інструментів культурологічного вивчення туристичних топосів. Під час роботи з опрацювання та студіювання свого об'єкту і предмету дослідження, потрібно творчо, гнучко, точно, ефективно й результативно застосовувати весь доступний арсенал існуючих методів, які надають культурологія, філософія, соціологія, історія, психологія та інші дисципліни, для їхнього всебічного, інтегрального, гармонійного, комплексного вивчення і осмислення.

Переходячи від опису методологічних основ до розгляду культурологічних аспектів і компонентів дослідження туристичних топосів, зазначимо, що вивчаючи і порівнюючи різноманітні історичні етапи розвитку європейської цивілізації, можемо констатувати, що з другої половини ХІХ століття, з початком активного розвитку туризму, студіювання цього соціокультурного феномену все більше потрапляє у поле зору науки. Як зазначають І. Братусь та В. Сіверс, культурологічні дослідження надзвичайно органічно інтегруються у доволі широкий спектр як наукових студій, так й комерційних активностей. Адже суть й методологічний інструментарій культурології туризму дозволяє ефективно виокремлювати найбільш значимі домінанти із загального культурологічного і туристичного масивів, що проходять через різноманітні прояви загальнолюдської життєдіяльності [173]. За таких умов, важливість феномену туризму, як соціокультурної практики, полягає в тому, що він здатен змінювати інформаційні, емоційні, політичні, соціальні, духовні установки

людини, груп осіб, народів. Нині, завдяки своїй багатомірності, до теорії й практики туризму спостерігається цілеспрямована увага з боку представників різноманітних наук та дослідницьких інституцій. Але вже наприкінці XIX століття, провідні вчені усвідомили, що для правильного комплексного аналізу і розвитку туризму недостатньо лише географічних знань і логістичних зусиль. Потрібно розуміти світогляд, культурні традиції, особливості, мотиви подорожуючого та ті рушійні сили, стимули, ціннісні наративи, що спонукають людину здійснити поїзду, обираючи як мету той чи інший туристичний об'єкт.

У колективній монографії «Управління туристичними дестинаціями», виданій у Швейцарії, низка закордонних вчених здійснивши аналіз поточного стану досліджень в цій галузі, обговорюючи сучасні теоретичні й методологічні підходи до наукового дослідження туристичних складових, наводять приклади формування туристичних активностей та їх позитивний внесок у розвиток міських і сільських громад Європи [248]. На особливий вплив туризму на різноманітні сфери життєдіяльності людини звертається окрема увага і в працях Х. Ортеги-і-Гассета. Філософ констатує, що якщо раніше найкращі місця, які є витонченим витвором людської культури, були призначені для вузького кола поціновувачів, то з виходом на світову сцену «повстання мас» – юрба раптом зацікавилась ними. Водночас, для носіїв «масової» ці кращі досягнення культури перестають бути вчителями життя, а цікаві лише настільки, наскільки вони їх розважають. Згадуючи фальш і «ганебну минушість» безглузких модних курортів, автор підкреслює що ті речі, які не мають коріння, а засновані лише на забавках і примхах – не мають майбутнього. Адже, вартісним є те, що вирросло з істотних глибин життя, зі справжніх потреб і систем цінностей [132]. В свою чергу, розмірковуючи над особливим метафізичним становищем людини, один з основоположників філософської антропології М. Шелер стверджував, що основою світу є становлення. А становлення, в свою чергу, залежить від солідарної взаємодії зі світовим звершенням та його мікрокосмосом, з історією людства. Що може розглядатись, в тому числі, через продовження існування творів духовної культури, які

виходять за межі життєвих циклів окремих людей і народів [271]. Окрім цього, туризм функціонує як сфера життєдіяльності, яка концентрує в собі прагнення людини «жити» і «бути». Особистість, створюючи шедеври культури, формуючи історико-культурні пам'ятки, туристичні топоси та дестинації на їх основі, створює чинники самоусвідомлення, а також сприйняття іншого, комунікації регіонів, країн і цивілізацій [142]. Можемо зробити очевидний висновок, що туристичні топоси і дестинації вповні звершують свою освітню, культуротворчу місії, тільки коли вони сприймаються відвідувачами не просто як цікаві об'єкти для празного дозвілля, а за умови, що через них розкриваються і формуються глибинні сенси, ціннісні універсуми, фундаментальні принципи буття й самоідентичності особистості та народів.

Саме тому, туризм і туристичні топоси слід розглядати, з культурологічної точки зору, як інструменти, що розвивають особистість, її творчі й організаторські здібності, а не тільки як один з видів відпочинку чи розваг. В цьому контексті доречно згадати П. Юркевича, який відмічав, що за умови, коли до законів історичних, таких, що пояснюють значення прадавніх народів за їхньою індивідуальною місією, приєднати ще й закони психологічні – результатом виступає народ прогресивний, моральнісний й політично діяльний, здатний до кращих змін життя [210, с. 62]. А подорожі є одним з чинників, що позитивно впливають на різні галузі наук, мистецтв, політику, а також можуть мати загальним результатом впорядкування життя і самобутній розвиток філософії [210, с. 68]. Тож, туристичні топоси можуть бути тою самою символічною формою світу культури Е. Кассіра, за допомогою яких дійсне відкривається духу; та є шляхами через які дух проявляється у своїй об'єктивації. Бо по-справжньому великі твори культури нам ніколи не видаються як просто щось нерухоме, відділене від нас, застигле, щось що обмежує вільні рухи духу. Їх велич і дійсний зміст розкриваються для нас лише завдяки тому, що ми відвідуємо їх, пізнаємо, постійно засвоюємо їх, вивчаючи та відкриваючи їх для себе кожен раз наново. Адже щось стає розпізнаваним чи зрозумілим для нас не шляхом переміщення до

нього, споглядання його, а лише тоді, коли ми починає активно із них взаємодіяти і співвідноситися [226]. Крім цього, сучасний дослідник О. Бегей звертає увагу на зникання кордонів між вигадкою й реальністю, коли в туриста, під час подорожі, відбувається більш краще засвоювання нової інформації, що не розділяється ним на «міфічну» чи «наукову» складові [16]. Таким чином, туристичні топоси здатні мати вагомий вплив на формування психологічних та моральних установок, стиль й образ життя, пізнання себе, історії, минувшини власного або інших народів, засвоєння культурних орієнтирів, ціннісних пріоритетів та інших складових самоідентифікації особистості, її комунікації в соціумі.

За влучним спостереженням В. Тернер і Е. Тернер, відбувається формування соціальної концепції сприйняття туристичних подорожей як своєрідного паломництва, туриста як майже паломника, а туристичної дестинації як сакрального центру [280]. В цьому контексті, Н. Грабурн наголошує, що до туризму не слід відноситись легковажним чи поверхневим чином, адже він сприймається мільйонами людей таким, що надає їм необхідні компетенції, підтримку або створює баланс до звичайній робочих будніх, стає видимим мірилом їхньої якості життя. Туристична подорож являє собою короткий відрізок життя, в якому люди вважають, що вони вільні здійснювати свої мрії, фантазії, проявити себе по справжньому або розширити свій кругозір [236]. Саме тому, мандрівки, тури, подорожі в усіх культурах, міфах і релігіях розглядаються не тільки як фізичний рух, але й як духовне перетворення. За влучним висловлюванням Е. Блоха: вирушаючи в дорогу, людина бере себе з собою. Але завдяки мандрівці, вона має шанс знайти в собі незвідану раніше глибину, досягти самоусвідомлення. Але, зазначає науковець, нещасний той мандрівник, який залишається незмінним після своєї подорожі. В цьому твердженні чітко прослідковується філософія Гете, подорожі для пізнання себе, становлення особистості, а також феноменологія духу Гегеля [223]. Адже Г. В. Гегель писав, що вибираючись в подорож людина збирає знання від птахів, дерев, землі тощо. А початок нового духу – це результат суттєвого перетворення вже існуючою культури, долання численних шляхів, наслідок

спроб і зусиль. Це те ціле, що, пройшовши всі маршрути, повернулось до себе, маючи в багажу нові елементи й набуті значення [37]. Спираючись на вищеописане, можемо зробити висновок, який озвучив В. Пазенок, вказуючи на те, що туризм має важливе людинотворче значення. Адже наповнені філософськими, культурними, історичними сенсами туристичні маршрути, топоси і дестинації мають значний просвітній вплив на особистість. Звісно, ступінь та характер цього чинника корелюється з метою, налаштованістю, культурно-освітнім рівнем, мотивацією і внутрішніми прагненнями суб'єкта туристських активностей [136]. Отже переконуємось, що при усвідомленому підході до вибору туристичного топосу, що його відвідує подорожуючий, за належного рівня мотивації, відбувається процес сакралізації відповідних місць чи історико-культурних пам'яток, зміни світосприйняття, духовного перетворення відвідувачів, що ведуть до формування оновленого чи більш глибокого світосприйняття, ціннісного переживання культурної ідентичності, відбуваються інші важливі соціокультурні зміни.

Аналізуючи стан духовного буття людини та тенденції його розвитку, К. Ясперс стверджував, що важливо, щоб історичні реліквії в усіх місцях, де про них пам'ятають, мали догляд і захист. Адже те, що колись мало велич, продовжує жити як значна пам'ятка відповідної місцевості і стає метою багатьох туристів. Одночасно, культурно-історичні об'єкти, твори знаменитих діячів, театри, музеї та інші туристичні місця служать належним чином, лише при наповненні їх змістом, коли враження та спогади від їх відвідування перетворюють на розуміння чогось більшого. Саме тоді історичне, культурне засвоюється не лише як механічне знання, а й як перетворююче минуле, що слугує відродженню духовної сфери суспільства і становленню особистості [245]. Попереджаючи про загрозу і можливість втрати пам'яті про минуле, а значить і втрати самоідентичності, Я. Ассман у своїй роботі «Культурна пам'ять» говорить, що через століття не можливо було б послатися на історичний об'єкт та його значимість, якщо не діють спеціальні інституції наступності, завдяки яким вони зберігаються і як матеріальний предмет, і в свідомості поколінь. Минуле

згадується і має вагу лише в тій мірі, в якій воно використовується і наповняється змістом і значенням, тобто семіотизується [215]. Отже, культурна пам'ять формується на основі ґрунтового пропрацювання цінностей, які через культурні пам'ятки, меморіальні місця, туристичні топоси та дестинації беруть участь в становленні особистості. Важливо, щоб в цьому масштабному процесі, наступним поколінням передавались не тільки певні факти, дати, події минулого, але й базові моральні норми, моделі поведінки, цінності, зв'язок з культурною спадщиною пращурів тощо [24]. Отже, культурно-історичні об'єкти, природні пам'ятки, твори мистецтва, туристичні топоси, що формуються на їх основі, не лише безпосередньо пов'язані зі сприйняттям та інтерпретацією особою оточуючого її простору, а й стають важливими складовими ідентичності, формуючи усталений образ місця в свідомості туристів. В свою чергу, ці образи беруть участь у прагненнях збереження цих пам'яток, а також у передачі історичної, національно, культурної ідентичності з покоління в покоління. А туризм стає способом поширення цієї пам'яті серед широкого загалу, популяризації значень і змістів, якими наповнені топоси. Тож туристи не просто подорожують, а співдіють та співстворять, через відчуття власної причетності до минулого і тих подій, постатей, образів, що пов'язані з тим чи іншим туристичним топосом. І як наслідок, культурна пам'ять у туристичних топосах актуалізується, а відповідно, сприяє й допомагає формувати унікальні сенси та образи місць, створює глибокі зв'язки між туристами та топосами, а також сприяє збереженню цінної культурної спадщини.

Разом з цим, культурологія туризму, що є одним з напрямів вивчення культури, акумулює в собі ті знання, без яких не буде повним дослідження законів економіки, соціології, менеджменту, маркетингу та інших прикладних галузей. Адже, з одного боку культурологія туризму є дисципліною зі значною теоретичною складовою, а з іншого – практичною спеціальною прикладною дисципліною. Це обумовлено тим, що становлення культурології туризму з самого початку мало за мету стимулювати розвиток туристичної сфери. Крім цього, культурологія туризму активно вбирає в себе результати досліджень

інших наук, поповнює та вдосконалює власну теоретичну базу, методи, методологію, оновлює підходи пізнання, що дозволяє глибше розкривати суть явищ і феноменів, які вивчаються [272]. Зважаючи на це, культурологія дає нам можливість подивитись на туристичні топоси через хронотоп часу і простору, проаналізувати основні соціокультурні процеси, що відбувались на визначеній території, оцінити взаємодії різноманітних політик, культур і впливів, виявити ті аспекти, які позитивно впливають на соціум, а також на становлення і розвиток особистості. Розвивати ті напрямки, які творять нові соціокультурні тренди, зберігаючи ціннісні універсуми та базові життєдайні суспільні практики. Під даним кутом зору, культурологія туризму займається вивченням суб'єктно-об'єктних взаємовпливів туризму і культури на всю систему життєдіяльності суспільства і людини.

Таким чином, аналіз історіографії та джерельної бази питання вивчення культурологічних детермінантів туризму, еволюції туристичних топосів, засвідчив, що цей глобальний процес тривав безперервно, від початків людської цивілізації і культури. Крім того, в силу своєї всезагальності, дотичні або схожі соціокультурні процеси відбувались не лише на всіх землях розселення українців, але на всьому європейському континенті та сусідніх цивілізаційних і географічних просторах.

Ми також бачимо, що як джерельну базу для дослідження детермінантів туризму та вивчення питань репрезентацій української культурної ідентичності в туристичних топосах Наддніпряни, вповні можна розглядати стародавні міфи, легенди, літописи, філософські трактати, подорожні нотатки та інші історичні пам'ятки усної й писемної творчості людства. На всіх етапах етногенезу нашого народу, зародження і розвитку українських державних утворень ми спостерігаємо також наявність процесів еволюції культури мандрів, розвитку символічних місць, топосів та мандрівних дестинацій, куди вирушали подорожні. З'ясовано, що більшість дефініцій, які розкривають означення туристичного топосу пов'язано з символічним, знаковим місцем, куди цілеспрямовано й осмислено вирушає подорожуючий, щоб досягти усвідомленої або підсвідомої власної мети чи результату. Досліджено,

що процес зародження та кристалізації туристичних топосів і де-стинацій, в сучасному розумінні цих термінів, починає відбуватися на теренах Наддніпрянщині саме протягом другої половини XIX століття.

Виявлено, що закордонні та вітчизняні науковці, починаючи з кінця XIX століття, досліджували різноманітні аспекти пов'язані з туризмом з точки зору філософії, економіки, соціології, торгівлі, менеджменту, психології, культурології та інших галузей знань. Відповідні дослідження туристичної сфери, її об'єктів і практик створили міждисциплінарне підґрунтя, що завдяки синергії накопленої наукової бази, дають змогу вивчити ті або інші її складові. Одними з ключових, з цих складових, без яких неможливе ефективне функціонування всієї туристичної царини, є туристичні топоси та де-стинації.

Узагальнено, що під час відвідування, з покоління в покоління, різноманітних видатних об'єктів, духовних або історичних пам'яток, що, в наш час, стали туристичними топосами та де-стинаціями, відбувалося формування символічного та культурного капіталу, що є важливою компонентною процесів функціонування ментальних парадигм соціуму, етнокультурних традицій, ціннісно-смисловий універсумів, переконань, національного характеру та ідентичності.

## РОЗДІЛ 2

# ГЕНЕЗА ТУРИСТИЧНИХ ТОПОСІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

---

### 2.1. Історико-культурологічні передумови формування топосів Наддніпрянщини

Процесам формування та розвитку туристичних топосів Наддніпрянщини в другій половині ХІХ століття передували масштабні геополітичні, економічні, соціокультурні зміни, що відбувались не лише на окреслених теренах, але й на всіх українських землях, а також в Центральній та Східній Європі протягом тривалого часу. Без їхнього, хоча б побіжного, розгляду неможливе розуміння та виокремлення історико-культурних аспектів формування досліджуваних туристичних топосів. Адже подорож, мета мандрівки від початку завжди виглядала чимось далеким, важкодоступним, але важливим для того, хто починає подорож та відкриває нові обрії. В результаті чого з'являється новий культурологічний феномен – подорожні оповідання.

Ділячись враженнями з іншими, передаючи або занотовуючи пережиті пригоди, описуючи побачені краї, племена, їх звичаї, розповідаючи про свої мандри вчені, паломники, філософи, купці популяризували мандрівки, а тим самим – формували запит на здійснення нових подорожей, на отримання незнаних переживань, створюючи, тим самим, нові культурні сенси й патерни. Тут доречно буде навести слова римського імператора-філософа Марка Аврелія, який у своїх Роздумах «Наодинці з собою» говорить: Азія, Європа – закутки Всесвіту; усяке море – крапля Всесвіту; гора Атос – грудка Всесвіту... Усе – мале, податливе... Уздрівши нинішнє – побачиш усе [1, с. 63]. Побачити все з високості, дійти до краю землі, прагнув й герой Епоса про Гільгамеша, що виник

на теренах стародавньої Месопотамії наприкінці III тисячоліття до нашої ери, що мав значний вплив на світосприйняття всього стародавнього світу, а пізніше на культуру Еллади та Європейського континенту, також пронизаний ідеєю мандрів, й сприйняття подорожі, як шляху до нових знань та просвітлення [91]. Більше того, пройшовши крізь віки, мандрівні патерни та архетипи, що оспівували античні подорожі та їх учасників, збереглися, були наявними й актуальними і в українській культурі XIX століття.

Для прикладу достатньо згадати, що саме з переспіву розповіді про епічного мандрівника Енея та геніальної інтерпретації, на народний мотив, його подорожей започатковується нова українська література, завдяки таланту й праці І. Котляревського [159]. Ще одним проявом сталих суспільних переконань, що наша країна «знаходяться там, де колись була колиска Середземноморської цивілізації. Де народжувалась культура еллінізму, яка стала предтечею і духовним витоком для європейської Епохи Відродження» є історична пам'ять про те, що українськими землями проходили «торгівельні шляхи від скіфів до еллінів, і далі до Риму» [28]. Адже, не знати історію попередніх поколінь це залишатись (духовною) дитиною. Бо в чому цінність життя, якщо воно пов'язано з пам'яттю предків [199]. Стародавня українська фольклорна традиція зберегла безліч різноманітних варіацій оповідань про давніх мандрівників, їх подвиги й здобутки. М. Грушевський в «Історії української літератури» зауважував, що розповсюдження мотивів розповідей про подорожі головних героїв відомо від непам'ятних часів. Де усна українська народна творчість тісно переплітається як з місцевими міфами та легендами, так й з вавилонською, єгипетською, індійською, ассирійською культурою та пізнішими перськими, егейсько-чорноморськими, арабськими переказами. Споконвіку на наших землях були добре відомі як автохтонні легенди, так й іноземні сюжетні впливи та запозичення, але з великим ступенем органічного засвоєння інтернаціональних мандрівних тем питомим українським епосом та народними переказами [53]. Мабуть, найколеритнішою ілюстрацією цього міжкультурного процесу та однію з найархаїчніших згадок про мандри, що збереглися

в народній пам'яті є традиція віншування на двадцять п'ятий день після Великодня свята Рахманського або Брахманського Великодня. Це є залишок дуже давніх, ще дохристиянських звичаїв, коли люди зберігаючи великодні лушпиння з крашанок, в установленний день несуть його до річки та кидають на воду. За народними віруваннями, вода понесе те лушпиння далеко за моря до рахманів (брахманів). Відповідно до варіацій народних переказів це такі люди, які вийшли з наших земель та осіли десь далеко за морями чи то в Індії. Так відбувається ритуал надсилання інформації давнім родичами, що живуть «за далекими морями й називаються рахманами; вони не знають, коли має бути Великдень і чекають крашанок з України» [32, с. 328]. Ґрунтуючись на згаданих та багатьох інших давніх фольклорних, казкових, міфологічних, релігійних, філософських творах, можна зробити висновок, що подорож, мандрівка до мети, конкретного топосу та дестинації, що виводила на нові рівні, надавала нові сенси і знання є вагомим чинником пізнання людиною себе та світу навколо. Всі ці джерела також слугують важливою первинною базою для дослідження історико-культурних аспектів формування туристичних топосів. Адже, вирушання в подібні подорожі були предтечею пізнішої туристичної активності. Збереження та поширення відповідних переказів, здійснення мандрівок стали протоісторією зародження туризму й еволюції туристичних місць, топосів, дестинацій.

Відомо, що до найдавніших (і досі актуальних) провідних спонук здійснення подорожей, що стають джерелами інформації про чужі країни та культури, можемо віднести: релігійні переконання, торгівлю, дипломатію, навчання, освіту, прагнення пізнання себе та світу тощо. Зі свого боку, осмислюючи екзистенційно-етичний сенс туризму як різновиду подорожування, В. Малахов звертає увагу, що мандрівництво також є реалізацією особливої змістовної мети, яка безпосередньо залучена до життєвого шляху людини та визначає її загальну смислову перспективу [118]. А далі, ці змісти, сенсовні перспективи, ідеї входили в міфи, перекази, масову свідомість, стаючи частиною культурного метанаративу суспільства. На підставі розглянутого вище бачимо, що протягом тисячоліть, підтримуючи

тісні зв'язки з іншими основними центрами цивілізованого світу, як до наших земель, так і з України, вирушали мандрівники, повертались назад, приносячи нові розповіді про сусідні краї, формуючи нові легенди та збагачуючи місцеву культуру.

Далі варто окреслити хронотопічні рамки нашого дослідження. Перш за все, визначимо, що саме в даній праці розуміємо під означенням Наддніпрянщина. Це усталена, культурно та історично обумовлена територія, що включає такі сучасні адміністративні одиниці, як Київську й Черкаську області, а також невеликі сусідні частини Полтавської, Вінницької, Житомирської та інших областей (Додаток Б: Б.1, Б.2). Цей регіон маючи тисячолітнє спільне минуле, ще від доби виникнення Києва й аж до наших днів, проходячи різні етапи українського державотворення, переживаючи взаємопов'язані хронологічні процеси своєї еволюції, зберіг сталу культурну єдність, перейшовши спільні та взаємопов'язані процеси розвитку. Історично Наддніпрянщина знаходилась між Поліссям та Чернігівщиною з одного боку та землями Запоріжжя, що простирались від Азовського моря до Дністра й гирла Дунаю, з іншого. До того ж, на території Середнього Подніпров'я сконцентрована значна кількість сучасних туристичних топосів і дестинацій, меморіальних, археологічних, героїчних і мистецьких пам'яток, музеїв, парків, природних заповідників тощо. Відомо, що вже з другої половини ХІХ століття цей регіон був й досі залишається цікавим, як для вчених, дослідників, так й для мандрівників, туристів, адже має низку унікальних локацій, що відносяться до скарбниці світової історичної та культурної спадщини. Тож пропонується саме ці терени Наддніпрянщини (Центральної України або Середнього Подніпров'я) вважати обраними для вивчення.

Київ як місто, що відоме з літописних джерел, принаймні, з V століття н. е., коли воно вповні виходить на історичну та політичну арену цілої Європи, було тим центром, навколо якого гуртувалось давньоукраїнське, а пізніше загальноукраїнське політичне, економічне, культурне життя. Тому різноманітним аспектам процесу виникнення туристичних топосів, що відбувався в соціокультурному просторі Києва та Київщини, як ключових місцевостей

Наддніпрящини, протягом другої половини XIX століття, одночасно з еволюцією та розвитком організованого туризму, буде приділена особлива увага. На цей процес активно впливали різноманітні чинники, що відбувались в суспільно-політичному просторі того періоду. Таким чином, в контексті аналізу культурологічних аспектів розвитку туристичних топосів Наддніпрящини в другій половині XIX століття, вагомою та основною складовою буде моніторинг загального соціокультурного простору міста Києва та навколишніх теренів, висвітлення різноманітних культурних, мистецьких, наукових, освітніх та інших факторів, що вплинули на еволюцію питання, яке вивчається та аналізується.

Часові рамки нашого дослідження обрані також не випадково. Хоча серед вітчизняних та зарубіжних науковців нема установлені загальноновизнаної періодизації етапів розвитку туризму, все ж таки, можна окреслити їх основні часові межі. В українському науковому просторі домінуючими є дві основні хронології еволюції туризму. Перша, що складалась ще за радянських часів, пропонує виокремити наступні періоди: 1) до початку XIX століття – передісторія туризму; 2) протягом XIX століття – елітний туризм; виникнення підприємств з надання організованих туристичних послуг; 3) початок XX століття – до Другої світової війни – становлення соціального туризму; 4) після Другої світової війни – наш час – масовий туризм, формування індустрії надання туристичних сервісів [119]. Другий підхід, що більш детально враховує соціально-економічні процеси та дати основних подій, які відбувались на Європейському континенті у XIX-XX сторіччі, поділяє історію розвитку туризму на такі етапи: 1) з найдавніших часів до 1841 року – початковий етап розвитку туризму; 2) з 1841 по 1914 рік – становлення масового організованого туризму; 3) з 1914 по 1945 рік – формування та розвиток індустрії туризму; 4) з 1945 року до наших днів – всесвітня глобалізація туристичної індустрії, туризм стає вагомою галуззю економік багатьох країн [190]. Західні науковці розглядають доіндустріальний та індустріальний етапи розвитку туризму як багатоскладові явища й виокремлюють в ньому: 1) передісторію туризму; 2) еволюцію

туризму в Середні віки; 3) епоху Відродження та Гранд-турів – XVI–XVIII століття; 4) зародження глобального туризму, що поділяються на два підетапи: перша і друга половини XIX століття; 5) модерну еру, що також поділяється на два підетапи: до Другої світової війни й після неї [268]. Проаналізувавши різноманітні історичні та архівні матеріали, вважаємо, що найбільш точним і детальним, для опису ситуації щодо розвитку туризму на Наддніпрячині, є остання з наведених періодизацій, яка поширена в міжнародних наукових колах та враховує зміни епох, що відбувались на Європейському континенті, та в Україні зокрема, протягом століть.

Відомо, що протягом всіх цих періодів, українські землі продовжували підтримувати активні зв'язки з іншими європейськими країнами. Завдяки функціонуванню *Via Regia* або Королівського Шляху – як одного з головних торговельних, культурних, мандрівних трактів всього континенту від Атлантичного океану до Центральної України, відбувався постійний обмін товарами, інформацією, технологіями, знаннями між Заходом і Сходом. Цей шлях поєднував міста на лінії від Дніпра до Піренеїв, проходячи через Київ, Луцьк, Володимир, Львів, Перемишль, Холм, Краків, Прагу, Лейпциг, Франкфурт, Париж, Мадрид, Сантьяго-де-Компостела. При цьому, завдяки подорожам дорогами *Via Regia*, здійснювались не тільки економічні, культурні, освітні взаємозв'язки, а й формувались передумови для виникнення прототуристичних топосів і дестинацій, як важливих, символічних місць чи об'єктів, які цілеспрямовано відвідували подорожуючі, та з розвинутою комплексною системою задоволення відповідних супутніх потреб численних мандрівників.

Ще одним суттєвим різноплановим фактором, у XIII–XVI століттях, який впливав на всю систему розвитку теренів Центральної України, зокрема й на активність подорожей цими землями, була діяльність купецького об'єднання Ганза або Ганзейської унії. В часи свого найбільшого розквіту ця торгова спілка об'єднувала близько 300 міст Європи. Перші згадки про співпрацю українських земель з Ганзою відносяться до часів існування Королівства Руси, коли до міжнародної торгівлі були залучені не лише Львів та інші міста Галичини, але й Кам'янець-Подільський, Луцьк,

Дубно, Володимир (Волинський) і Київ. Ці контакти збереглись і в подальшому, після входження українських земель до складу Великого князівства Литовського і Руського, а згодом – до Речі Посполитої. В основному, наші виробники поставляли на захід хутра, віск, мед, ліс і збіжжя. Крім того, береглися історичні свідчення про подорожі ганзейських купців Диким Полям (Запоріжжям) та Київщиною [46, с. 164]. Тим часом, з XVI століття розпочинається новий етап розвитку Центральної України, а також інших українських земель, – Козацька доба. Хоча влада Речі Посполитої й намагалась знівелювати самотність українського народу, в Києві та інших містах весь цей час зберігалось самоврядування, відповідно до привілеїв Магдебурзького права, яке існувало аж до початку XIX століття й окупації цих теренів Російською імперією. Процеси становлення українського козацтва мали свій позитивний вплив на розвиток культури, освіти та мандрів в усій Центральній Україні, а Київ, нарівні з Батурином, Каневом, Черкасами, Хортицею, стає одним з основних центрів Козацької держави.

Завдяки цьому, місто впевнено повертає собі статус не лише духовного, торгового, ремісничого осередку, але й стає центром освіти, друкарства, культури, де успішно розвивається Київське братство, засновується Києво-Могилянська академія тощо. Все це сприяє поширенню практики подорожей різних верств населення до Наддніпрянщини й зберігає умови для продовження формування прототуристичних топосів. 1648 року Київський воєвода А. Кисіль свідчив, що Гетьман всієї України Б. Хмельницький оголосив Київ столицею Козацької держави. На початку XVII століття, інший Князь і Гетьман всієї України І. Мазепа, відбудовує Братську школу й Академію, Києво-Печерську Лавру та інші церкви, за його зусиль в міста кладуться бруковані дороги, постає Київська фортеця, зводиться будинок магістрату та ратуша з великими дзигарями [97]. Таким чином, в XVI столітті основною рушійною силою становлення економіки, культури, освіти, еволюції подорожей, процесів еволюції прототуристичних топосів і мандрівних дестинацій, та загалом розвитку земель Наддніпрянщини були

українські князі, дідичі, магнати; а в XVII–XVIII столітті – козацька шляхта, гетьмани, духовенство й митрополити.

Процес запровадження та функціонування Магдебурзького права в Україні, також, мав значний вплив на розвиток вітчизняних економічних, юридичних, промислових, культурних відносин. Поряд з Руською правдою, звичаєвим правом, Литовськими статутами ці юридичні норми стали основою для життєдіяльності українських державних утворень протягом століть. Магдебурзьке право обумовило існування виборної системи міського самоврядування, незалежного судочинства, регламентувало торгівлю, виробничі процеси, безпеку подорожей та багато іншого. Отримання Києвом близько 1494 року та поширення Магдебурзького права на інші українські міста, надавало змогу землям Центральної України, протягом XIV–XVIII століть, перебувати у спільному загальноєвропейському правовому полі, економічному та ментальному просторі, що сприяло їх становленню не лише в ролі транзитних пунктів, а й як важливих центрів [152, с. 98] різноманітних тогочасних суспільних процесів. 1793 року, після Другого розділу Речі Посполитої, Російська імперія окупувала землі Правобережжя України, зокрема Білоцерківщину, Богуславщину, Васильківщину, Сквирщину. А наприкінці 1796 року була утворена Київська губернія, до якої увійшли землі Київщини, Черкащини, Житомирщини, Брацлавщини (*Додаток Б: Б.2*). З цього часу починається новий етап в політичному, суспільному, культурному житті Наддніпрянщини. Слід зауважити, що незважаючи на несприятливі обставини, в яких опинились українські землі під російською імперською владою, торгівля продовжувала залишатись одним з ключових аспектів суспільного розвитку, в тому числі й процесів формування туристичних топосів. В цьому контексті, безсумнівно, найбільший внесок у розвиток туристичної активності в Наддніпрянщині зробило функціонування Контрактового ярмарку. З моменту свого заснування 1798 року, цей захід на Подолі дуже швидко став однією з найбільш відомих і масштабних подій України, що залишався таким все XIX століття. Контрактовий ярмарок тривав із 15 січня до 1 лютого, збираючи до Ки-

ева величезну кількість не лише купців та покупців, але й інших приїжджих, яких сьогодні називають терміном «подієві туристи», тобто цілеспрямовані відвідувачі спеціального заходу або події. На Київський ярмарок прибували численні представники шляхти, торговці, міщани, селяни тощо. Загальна кількість учасників в окремі роки складала до 15 тисяч. Відвідували ярмарок також іноземні торговці, дипломати та інші подорожуючі, яких було від кількох десятків до сотень осіб [108, с. 90]. На той час, на Подолі вже діяв так званий Старий гостиний двір, побудований 1778 року за проектом архітектора І. Григоровича-Барського. Проте, з появою Контрактового ярмарку його стало недостатньо, щоб вмістити всіх приїжджих. Тому у 1810-х роках, за проектом архітектора Л. Руски, був зведений новий Гостиний двір, що виконував функції готелю для купців та інших подорожніх. А пізніше, після перебудови 1830-х років, в ньому розмістились торгові крамниці. Висока популярність Контрактового ярмарку, серед мешканців та гостей міста, зберігалась й у другій половині XIX століття. До прикладу, у 1883 році на нього зібралось до п'ятнадцяти тисяч приїжджих, в тому числі іноземних туристів з Австро-Угорщини, Англії, Данії, Італії, Пруссії та інших європейських країн [203, с. 36]. Таким чином бачимо, що протягом віків, починаючи з найдавніших часів зародження давньоукраїнської державності, відбувались різноманітні політичні, економічні, соціокультурні процеси, які призводили до зародження та розвитку на Наддніпрянщині прототуристичних топосів, що їх відвідували як мешканці сусідніх українських регіонів, так й часті закордонні мандрівники.

Ще одним історико-культурним компонентом формування туристичних топосів Наддніпрянщини, який пройшов крізь віки, була традиція паломництва, що існувала з ранніх часів поширення християнства та побудови православних соборів і монастирів правителями Великого князівства Київського (Київської Русі). Святі місця Києва та інші релігійні об'єкти Центральної України, такі як Межигірський, Гнилецький, Переяславські та інші монастирі й церкви залишались протягом всього XIX століття місцями для поклоніння тисяч паломників з різних куточків української землі. Хоча

Й до цього, вздовж паломницьких і торгових шляхів, тисячоліття існували трактири й заїжджі двори, де подорожні мали змогу зупинитись, переночувати, відпочити в дорозі, з початком ХІХ століття в Наддніпрянщині починають виникати готелі, що відповідали тогочасним стандартам сервісу. Так, у Києві одним із перших готелів був «Зелений готель» або «Зелений трактир із номерами», що відкрився 1805 р. при Києво-Печерській Лаврі, який довгий час вважався кращим у місті. 1851 року будується перший київський готель європейського зразка, що відповідно й отримав назву «Європейський». Незабаром зводяться «Гранд-Готель», «Континенталь», «Прага», «Французький» та інші [191], [203]. Що полегшувало процес організації побуту для подорожуючих та сприяло збільшенню кількості бажаючих відвідати топоси, де належним чином було забезпечено комфортні умови для перебування туристів.

Функціонування Магдебурзького права та діяльність місцевого самоврядування зумовило існування наступної історико-культурної компоненти формування туристичних топосів Наддніпрянщини. Це діяльність у Києві в ХV–ХІХ століттях міської варті «Золота Хоругва», яка мала аналоги в різних європейських, особливо столичних, містах, але не було схожих формувань у жодному іншому місті Російської імперії, що свідчить про збереження киянами своєї культурної ідентичності, звичаїв й традицій протягом століть, як під час панування Речі Посполитої, так й під російською владою [97, с. 106]. Хоча, на початку ХІХ століття міська варта Києва «Золота Хоругва» зберігала здебільшого символічні, церемоніальні функції, заходи, що влаштовувались під її егідою, збирали тисячі киян та гостей міста, які спеціально приїжджали на ці події. Важливими датами, коли влаштовувались масові видовищні гуляння за участю «Золотої Хоругви» були Різдво, Водохреща, Маковія (Спаса на Воді), день Святого Архистратига Михайла. Архівні документи та спогади очевидців засвідчують, що в ці дні відбувались величні паради, грали оркестри, влаштовувались бали, прийоми, гриміли салюти з рушниць і гармат. Найбільш пишно проводились святкові церемонії 6 січня на Водохреща та 1 серпня у свято Маковія або Спаса на Воді. Адже саме цей день,

до кінця XIX століття, відповідно до збереженої з князівських часів православної традиції, вважався днем Хрещення Руси, й на Маковія, як і на Водохреща, відбувалось урочисте освячення води в Дніпрі. За свідченням М. Закревського, в ці дні подивитись на паради піхоти і кавалерії «Золотої Хоругви», що проходили містом під урочисті звуки церковних дзвонів, гри величезних барабанів, труб, літаврів, збирався натовп з декількох тисяч глядачів [71, с. 444]. На цьому прикладі бачимо вдале поєднання, коли процеси становлення туристичних топосів пов'язані з народними традиціями, етнокультурними цінностями, релігійними віруваннями, національною ідентичністю та організацією спеціальних заходів, які створюють особливу неповторну атмосферу, залучаючи до себе багатьох вітчизняних й іноземних мандрівників.

Цікаві матеріали зі своїх поїздок рідним краєм публікували засновники «Руської трійці» Я. Головацький, автор «Подорожі по Галицькій та Угорській Русі, описаної в листах до приятеля у Л.», автор етнографічних праць І. Вагилевич та один з фундаторів «Просвіти» М. Устиянович. В свою чергу, син Миколи Устияновича – Кирило Устияновича (1839-1903), став автором популярного пізнавального краєзнавчого нарису «Путь на Бескид: Святославіє і традиція о Святославі 1015 р.» [136, с. 68], в якому гармонійно поєднав місцеві галицькі мотиви з давньою державотворчою традицією Київської Русі-України, підкреслюючи споконвічну єдність українського народу по обидва поки кордону тогочасних імперій, та наголошуючи на давньому культурному, історичному зв'язку Центральної і Західної України. В той же час, хоча низка зазначених вище праць, й не мала прямого відношення до Наддніпрянських земель, але вони були доволі популярні, поширені та знані на теренах, які ми досліджуємо, а також впливали на формування загальної культури туризму й запиту на здійснення подорожей в тогочасному соціумі. Що, в свою чергу, сприяло розвитку та кристалізації туристичних топосів, в тому числі на землях Наддніпрянщини.

До того ж, наприкінці XVIII – на початку XIX століття серед заможної шляхетської української молоді була поширена загальноєвропейська традиція так званих Гранд-турів. Зокрема, український

шляхтич М. Чайковський у своїх мемуарах описує, що в традиціях всієї вітчизняної шляхти було влаштовувати для своїх нащадків, які закінчили навчання, відповідні мандрівки з освітньою та пізнавальною метою [200]. Зазначимо, що доба Гранд-турів, яка передувала епосі виникнення організованого туризму, бере свої витoki з доби Відродження, коли шляхта Франції, Італії, а пізніше Речі Посполитої, зокрема й українська аристократія, були активно залучені в ці процеси здійснення великих мандрівок. Як вже згадувалось, окрім шляхти, ці традиції також набули поширення серед членів братств, цехів, гільдій, які відправляли молодь, майстрів на завершення навчання й підтвердження свого статусу за кордон. Зокрема, учасники Гранд-турів відвідували різноманітні культурні об'єкти, історичні місця з метою набуття знань про науку та мистецтво. Ці традиції, в різних варіаціях, зберігались протягом майже всього ХІХ століття, але внаслідок промислової революції, розвитку залізничного транспорту й пароплавства, суспільство поступово перейшло до оновленого стилю життя та інших видів подорожей [231]. За таких умов, кількість туристів почала зростати в геометричній прогресії, до традиційних подорожуючих додалися представники різноманітних професій, жінки та цілі родини, старші люди, менш заможні туристи, які отримали змогу здійснювати короткотривалі подорожі [268, с. 7]. Тож бачимо, що всі перераховані суспільні верстви, їх звички, художні й мистецькі прояви, традиції, поведінкові патерни були безпосередніми предтечами, а також справили свій помітний вплив на процеси еволюції та становлення туристичних топосів у другій половині ХІХ століття.

Всій внесок у розвиток культурного життя Наддніпрянщини та формування туристичної привабливості її топосів додали також процеси пов'язані зі становленням професійного театру. Традиції періодично відвідувати вистави існували ще з часів функціонування Києво-Могилянської Академії, коли спудеї, під керівництвом професури, влаштовували різноманітні дійства на класичну, релігійну, а також сучасну для них тематику. Нового поштовху розвиток театрального мистецтва зазнав з перенесенням до міста Контрактового ярмарку, під час проведення якого з успіхом виступали іта-

лійські, іспанські, польські та місцеві українські театральні трупи. Широка популярність цих вистав викликала потребу будівництва стаціонарного театру [158, с. 261]. 1804 року на краю Хрещатику, де нині знаходиться Європейська площа й Український Дім, починається будівництво Першого міського театру (*Додаток Б: Б.8*), який відкрився постановкою спектакля-водевіля авторства колишнього голови Малоросійського правління Гетьманського уряду, князя О. Шаховського «Козак-стихотворець» [155]. До речі, 1857 року на цьому ж місці було зведено триповерховий готель «Європейський», що став одним з найпрестижніших, і в якому зупинялось багато знаних гостей міста. Виступати до міста приїздили популярні театральні трупи. Відомо, що 1823 року була поставлена вистава українською мовою «Олена, або Разбійники на Україні», а також україномовна опера «Українка, або Чарівний замок» [158, с. 263]. Збереглися також відомості про постановку 1832 року п'єси «Коронація Роксолани» [163, с. 37]. Крім того, місцеві та приїжджі театральні колективи демонстрували п'єси І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя, а також Мольєра, Шекспіра, Шіллера та інших [158, с. 263]. 1834 року було зведено літній театр в Маріїнському парку, а 1863 року відкривається розважальний заклад «Шато де Флер», де відбувались театральні, циркові та інші перформативні заходи. У жовтні 1867 року на сцені Міського («Великого») театру відбувається постановка «аматорської» опери «Наталка-Полтавка», а пізніше увазі глядачів була представлена опера О. Верстовського «Аскольдова могила» [158, с. 264]. 1874 року відкривається цирк О. Бергоньє, що 1878 року було перебудовано і перетворено на відомий «Театр О. Бергоньє». В той же час, імперські укази 1863, 1876 та інших років, що забороняли книги, публікації та спектаклі на «малоруском наречіі» суттєво загальмували розвиток української культури в Центральній Україні. Лише 1882 року під час гастролів в Києві трупи Г. Ашкарєнка, за участі М. Кропивницького й М. Садовського глядачам вдалось знову представити п'єсу українською мовою – виставу Т. Шевченка «Назар Стодоля» [158, с. 267]. Таким чином бачимо, що на рівні з наукою, освітою і музеями, торгівлею, місцевим самоврядуванням та організацією святкових,

релігійних та інших заходів, розвиток театру був одним з важливих чинників становлення туристичних топосів Наддніпрянщини. Більше того, в другій половині XIX століття україномовний театр, вистави, засновані на народних легендах, історичних постатях, знаменних подіях минулого відіграли свою ключову місію не тільки в процесах розвитку культури, туризму та дозвілля, але й в становленні національної свідомості. Таким чином, незважаючи на драконівські російські циркуляри щодо заборони української мови, театр залишався однією з небагатьох сфер життєдіяльності суспільства, які зберігали українську ідентичність.

Переконуємось, що протягом другої половини XIX століття, незважаючи на спротив російської влади, відбувається істотний суспільно-культурний розвиток Наддніпрянщини, тісно пов'язаними зі становленням українських міст, особливо Києва, як осередків розвитку духовної сфери та культурної ідентичності народу. А перформативні, видовищні події, у різноманітних своїх проявах, відігравали значну роль у художньо-мистецьких процесах та соціальному житті українського соціуму. Зокрема, зі зростанням впливу театру на естетичну, суспільну свідомість, освоюються передові форми загальноєвропейської культури, урізноманітнюються види дозвілля й відпочинку, стають популярними міські гуляння, святкові світські церемонії, подорожі тощо [163, с. 36]. До Наддніпрянщини приїздили відомі тогочасні «зірки» європейських подіумів: С. Бернар, Е. Россі, Коклен, Е. Дузе, Л. Барнай, театр герцога Мейнінгенського, інші славетні французькі, італійські, іспанські, австрійські виконавці. З незмінним успіхом відбувались вистави корифеїв української сцени: М. Заньковецької, М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського, І. Карпенко-Карого та інших митців [49, с. 45]. Часто організатори пропонували до уваги глядачів видовищні, яскраві постановки з різноманітними ефектами, вогнями, феєрверками тощо. Театральні вистави доповнювались цирковими номерами, і навпаки – циркові номери змінювались драматичними постановками, що супроводжувались зміною декорацій, виконанням музичних творів, вишуканими театральними костюмами тощо [172, с. 38]. Форму-

вання та видозміна цих культурно-мистецьких проявів тривала на Наддніпрянщині всю другу половину XIX століття, пригортаючи незмінну увагу як містян, так і численних гостей, що призводило до поширення в суспільстві моди на цілеспрямовані подорожі задля відвідування відповідних вистав та інших атракцій. А це, в свою чергу, мало свій безпосередній вплив на становлення первинних туристичних топосів і дестинацій в регіоні.

В той же час, велике зацікавлення, популярність, поширеність даної літератури та мандрівної тематики, призводило до потреб робити більш поглиблене дослідження окремих культурних аспектів знаних або маловідомих пам'яток, місць, топосів, формуючи умови для появи все нової тематичної літератури. З часом, ці видання стали самі по собі визначними об'єктами культурологічної спадщини, слугуючи для подальшого розвитку наукової думки щодо дослідження становлення та розвитку соціокультурного простору XIX століття [287] та є додатковими джерелами для вивчення процесів формування й еволюції туристичних топосів. Адже, як один з соціокультурних чинників, розвиток туризму має вплив на рівень розвитку соціуму та сферу особистісного буття. Разом із тим, еволюція туристичних топосів і дестинацій впливає також на місцевість, де вони постають, створюючи унікальний культурний простір [176]. Що дає підстави означити суттєвий вплив процесу широкого зацікавлення читачів в путівниках та іншій мандрівній літературі, як на зростання кількості відповідних досліджень та збільшення асортименту книг, що описували різноманітні цікаві місцевості, так й на активізацію процесів формування та розвитку тих туристичних топосів і дестинацій, що привертали увагу великої кількості подорожуючих. А це, в свою чергу, призводило до значних соціокультурних змін в усьому регіоні та до подальшого становлення і розвитку туризму Наддніпрянщини.

Вагомим стимулом, який призвів до початку якісно нового етапу еволюції туристичної сфери та туристичних топосів Наддніпрянщини стало поширення у 1830-х – 1860-х роках пароплавства на Дніпрі, а також розвиток залізничного транспорту. Нагадаємо що, якщо у першій половині XIX століття вирушати у відносно да-

лекі подорожі мали змогу обмежене коло осіб, які мали на це час, кошти, бажання, то в другій половині XIX століття, після швидкого розвитку на Наддніпрянщині водного і залізничного транспорту, відповідні поїздки стали більш доступним, зручним, поширеним, масовим явищем. Відомо, що перший пароплав в Україні збудували в селі Мошни, на Черкащині, 1823 року. На урочистості з нагоди спуску на воду першого пароплава, що здійснив рейс по річках Вільшана і Дніпро до Катеринослава, були присутні почесні гості, на чолі з Київським губернатором І. Ковальовим, а святкові заходи супроводжував духовий оркестр [138]. В Києві перше підприємство, що володіло кількома судами, з'явилося 1835 року. З 1858 року тут діяло «Товариство пароплавства по Дніпру і його притоках», що здійснювало велику кількість пасажирських перевезень, у результаті чого виникає необхідність в розвитку подорожньої інфраструктури, будівництва споруд, павільйонів для очікування кораблів, готелів, об'єктів харчування тощо [7, с. 132]. Але ще вагомим фактором, який вплинув на збільшення кількості подорожуючих, став початок будівництва 1866 року та відкриття 1868 року, залізничної дороги з Києва до Одеси, й пізніше – її продовження на Харків, Курськ і Москву (1870 рік) та на Фастів-Бердичів-Шепетівку-Острог-Берестя у 1873 році [79, с. 82]. Як наслідок, до кінця XIX століття на території Наддніпрянщини були сформовані та активно діяли повноцінні мережі залізничних і річкових шляхів, які значно спростили процес пересування для мандруючих, в тому числі й туристів. До того ж, з розбудовою пристаней, двірців (вокзалів), значним збільшенням пасажиропотоку, спостерігалась масове будівництво нових постійних дворів, готелів, починають відкриватись санаторії й пансіонати для відпочиваючих. Під впливом цих інфраструктурних змін та інновацій, розбудови річкових та залізничних шляхів сполучення, відкриття нових станцій, вокзалів, готелів, курортів, відбувається значне пожвавлення туристичної активності населення та збільшення потоку відпочиваючих в різноманітні туристичні топоси.

Внаслідок сукупності цих факторів, починають діяти перші об'єднання, що займаються організацією подорожей й прийомом

туристів. 1867 року було засноване Одеське бальнеологічне товариство, з 1885 року в Російській імперії реєструється «Підприємство громадських подорожей в усі країни світу», а 1895 року організується товариство туристів, що мало відділення у Києві, Одесі, Полтаві, Катеринославі, Харкові й в інших містах, а крім цього було членом Міжнародної ліги туристських товариств [191]. За твердженням Е. Щепанського, на кінець XIX століття, бачимо вже цілком сформовану і розвинуту туристичну інфраструктуру: шляхи сполучення, транспортну мережу, курорти і місця відпочинку, ресторани та готелі тощо [207, с. 272]. Так само, К. Каспар звертає увагу на те, що в другій половині XIX століття становленню туризму, його топосів і дестинацій починалось, в першу чергу, з побудови готелів, що обслуговували приїжджих [246]. І в результаті, спостерігається значне поживлення суспільної туристичної активності, активізація як індивідуальних, так і групових поїздок, а також закономірне формування та становлення такої невід'ємної складової цієї сфери, як туристичні топоси.

Отже бачимо, що протягом другої половини XIX століття на Наддніпрянщині, після активізації індивідуального, формується й первинний організований туризм. На початкових етапах свого становлення, організований туризм із використанням таких інструментів як екскурсії та походи, застосовувався більше з освітньою, науковою, краєзнавчою метою, а пізніше стає також оздоровчим і відпочинковим. На основі цього, можемо стверджувати, що саме в другій половині XIX століття в Центральній Україні формується, розвивається, набуває поширення, стає масовою культура подорожей та поїздок для відпочинку, проведення дозвілля чи оздоровлення, з краєзнавчою, просвітньою метою тощо. В цей же час, терени Наддніпрянщини стають місцем величезного напливу мандрівників, що прибували сюди у зручних і швидкий спосіб, на пароплавах або залізницею, щоб побачити на власні очі Київські святині та інші історико-культурні пам'ятки регіону цілеспрямовано, або транзитом, мандруючи на Чорноморське узбережжя або інші міста, санаторії чи курорти. Отже, подорожуючі мали змогу, зупинившись на день-два у Києві чи в якомусь ще цікавому

місці, ознайомитись з відповідними топосами, й вирушити далі в зручний для них спосіб. Паралельно, через появу все більшої кількості подорожніх, йде процес активного розвитку супутніх туристичних сервісів: приватних постійних будинків, ресторацій, різноманітних крамниць, друкування книг-путівників, листівок з видами, інших сувенірів, банків, вокзалів, готелів тощо.

Беручи до уваги все вищезначене, підсумуємо, що з розвитком науки, проведенням археологічних, етнографічних та інших досліджень, постанням колекцій та музеїв, поширенням тематичної літератури, будівництвом зручних транспортних сполучень та комфортних місць відпочинку, подорожі та туризм стають більш доступною, поширеною й важливою складовою людської життєдіяльності населення Наддніпрянщини. Крім того, представники різних широких суспільних верств, окрім традиційної шляхти, стали мати достатній наявний дохід, і користались можливостями свobodного, зручного і швидкого пересування. Період другої половини XIX століття в Центральній Україні був тим часом, коли елітарний туризм плавно, але невпинно переходить у загальнопоширене, масове явище. Все більше відкривається санаторіїв, курортів, з'являються організації, які займаються наданням послуг з організованого туристичного відпочинку. Відповідно, формуються та еволюціонують туристичні топоси, як місця, куди у великій кількості, цілеспрямовано вирушають подорожуючі.

З постанням класичних університетів, паралельно відбувався процес наукове вивчення старожитностей і творів мистецтв, заснування музеїв, галерей, зібрань, закладання ботанічних садів, інших об'єктів що ставали місцями зацікавлення мешканців та гостей регіону, й були основою для існуючих та майбутніх туристичних топосів і дестинацій. З проникненням в суспільні норми й традиції ідей мобільності, культури мандрів, все більші категорії населення, окрім вже відомих раніше – паломників, торговців, аристократії, студентів – формували й реалізовували свої особисті спонуки та цілі вирушення в поїздку до місць, що їх зацікавили. Завдяки цьому, все більша кількість прибулих, що мали десь належних чином тимчасово мешкати, належно харчуватись, проводити дозвілля, ініціювала

розвиток супутньої сфери послуг в цих топосах, що формувались та розвивались. Таким чином переконуємось, що всі проаналізовані в даному підрозділі історико-культурні аспекти, компоненти, складові суспільного розвитку Наддніпрянщини другої половини XIX століття, взаємодіючи один з одним, сприяли постанню та розвитку унікальних туристичних топосів регіону, які відповідали запитам й зацікавленням різних верств населення.

## **2.2. Становлення туризму в Наддніпрянщині крізь призму процесів розвитку культурної ідентичності**

Проведення культурологічних досліджень туризму та його ключових складових сприяє кращому розумінню принципів взаємодії й взаємовпливу між розвитком культури суспільства й туристичною сферою. Виходячи з цього, важливим для нас є проаналізувати наскільки туристичні топоси впливають на соціокультурне середовище, процеси збереження історико-культурної спадщини, формування культури взагалі, й культури подорожей зокрема, освіти, процеси становлення та усвідомлення культурної ідентичності, інші важливі сторони життєдіяльності соціуму. А також яким чином культура та рівень свідомості суспільства може вплинути на формування, стан, наповнення та розвиток туристичних топосів.

В той же час, простір туристичної діяльності неможливо чітко обмежити ані часовими, ані територіальним, ані культурними вимірами. Це феномен, що був присутній в житті людини, видозмінюючись та еволюціонуючи, протягом тисячоліть. Тому опрацювання матеріалів щодо становлення туризму, мають розглядатися в контексті аналізу культури в цілому. Важливим є також питання тогочасних соціокультурних практик в контексті туризму, тої інфраструктури, що формує надання туристичних послуг, традиції здійснення подорожей, поширення певної інформації про мандри та топоси, багато іншого [92, с. 22]. Через це, у культурологічному сенсі туризм постає багатовимірною формою суспільної актив-

ності, яка сприяє прискоренню культурного розвитку особистості, суспільних груп, взаємовпливу культур народів, їх політичній та економічній взаємодії. Тож досліджуючи туризм, культурологія звертає увагу на цей культурний взаємовплив, що виникає особливо інтенсивно в певних точках – навколо туристичних об'єктів [156], а відповідно, в нашому випадку, навколо туристичних топосів. Маючи вигідне географічне становище, помірний континентальний клімат, вагомий рекреаційний потенціал та велику кількість історико-культурних об'єктів, Центральна Україна стала одним з основних осередків розвитку туризму в другій половині XIX століття [191]. Внаслідок цього, вивчення культурного взаємовпливу, який поставав навколо туристичних топосів Наддніпрянщини, що була провідною територією де зароджувався та розвивався туризм протягом другої половини XIX століття, дозволить не лише глибше зрозуміти історико-культурні особливості регіону, а й виявити ті спільні тенденції, етапи, цінності, взаємозв'язки, що об'єднували дані терени з іншими регіонами України.

Досягаючи визначеної мети подорожі, мандрівники отримували нові враження, споживали супутні сервісні послуги, які пропонували місцеві мешканці та підприємства, в результаті чого відбувався процес становлення перших означених територіально місць, з певних ціннісним, символічним, інформаційним та змістовним наповненням, які й викристалізовувались в туристичні топоси. Як зазначають дослідники історії туризму В. Федорченко і Т. Дьорова, вже з другої половини XIX століття розпочинається формування в Україні окремих туристських регіонів. А вже у 1870-х роках спостерігається активний процес курортного будівництва, коли за ініціативою земств, приватних осіб, громадських організацій, відкриваються пансіонати, санаторії та інші місця лікування й відпочинку. Від часу будівництва залізниці та запровадження електрики помітно зростає кількість туристів, які приїздили до Києва та інших сусідніх міст. Найбільші туристичні потоки, що вирушали до Наддніпрянщини, прибували трьома провідними маршрутами: залізницею, річковим, діліжанським або кінним транспортом. Від початку, після відкриття 1870 року Центрального залізничного вокзалу (*Додаток Б: Б.22*),

до Києва щодня прибувало і відбувало у зворотний рейс сім потягів з вагонами першого, другого й третього класів. З часом, кількість подорожуючих, а відповідно і рейсів поступово, але невпинно збільшувалась. За свідченням науковців, одним з основних осередків розвитку тогочасного туризму всієї Східної Європи став саме Київ та навколишні території, де у найкоротші терміни постав один з провідних туристичних центрів континенту, забезпечивши функціонування одних з найкращих, не лише українських, але й серед сусідніх земель, готельно-розважальних комплексів [191]. За таких умов, склалась ситуація, коли Наддніпрянщина та її найбільше та найважливіше місто Київ, протягом другої половини XIX століття розвивались як одне з головних туристичних регіонів, привертаючи увагу до своїх топосів все більше і більшу кількість вітчизняних та закордонних мандрівників.

Показово що, з поширенням традиції проведення балів європейського зразка в Україні, ці заходи стають дуже популярними та масовими. На них починають з'їжджатися найзаможніші та найвідоміші особи з усіх навколишніх регіонів. Таким чином, місця проведення балів постають туристичними продестинаціями, а самі бали були тими подіями, які привертала увагу багатьох мандрівників й являлись стимулами вирушати в подорож. Тож, наявність поширеного феномену різноманітних організованих заходів, на які приїздили багато гостей, також активізує процеси розвитку внутрішнього туризму та становлення окремих туристичних топосів і дестинацій.

Окрім того, відомо, що доба Просвітництва, яка в силу низької історичних і політичних обставин, розкрилась вповні на польських та українських теренах лише з початком XIX століття, приносила в шляхетські оселі нові європейські віяння й традиції. Так, палаци та садиби наповнюючись літературними, культурними, мистецькими рухами, стають осідками вишуканих бібліотек та добірних картинних галерей, перетворюються на музеї старожитностей чи експозиції досягнень творчої думки. Та й самі новозведені панські будівлі були витворами архітектури і мистецтва. Не лише столичні кам'яниці чи князівські/графські/магнатські палаци, але й менш величні замські будинки шляхти, купців, зем-

левласників постають своєрідними салонами, мандрівними магнітами, куди вирушають представники інтелігенції, письменники, художники, а також представники аристократії, інших заможних верств, які відносили себе до освічених кіл, щоб поспілкуватись один з одним й долучитись до різноманітних тогочасних культурних подій чи масових заходів [23]. На підставі цього, бачимо ще один фактор, який безпосередньо впливав на розвиток туристичної активності та становлення мандрівних дестинацій і топосів, що постають центрами уваги тогочасного суспільства. Також не слід забувати, що в другій половині XIX століття, в багатьох країнах Європи, в тому числі на теренах України, починають поставати туристичні товариства і клуби, фірми та організації, що пропонували різноманітні маршрути, вишукували цікаві топоси, забезпечували подорожуючих супутнім сервісом у місцях відпочинку за прийнятну ціну.

Ці різнопланові глобальні зрушення знаходили своє відображення й в культурних, зокрема літературних, проявах. Ще у XVI-XVIII століттях по цілому континенту та в Україні були популярними твори жанру «ходінь» або «записок подорожніх», що згодом трансформуються у художню літературу, як то всесвітньовідомі романи-мандрівки письменників доби Просвітництва: Д. Дефо «Робінзон Крузо», Дж. Свіфта «Подорож Гулівера», Л. Стерна «Сентиментальна подорож Францією та Італією» та інші. Тривалий час, в українських землях, доволі поширеними серед населення були оповіді або т.з. «життєві мандри» та паломницька проза. Серед інших, найбільш знаними були твори: «Діаріуш» Атанасія Филиповича, автобіографії о. Іллі Турчиновського або Паїсія Величковського, де автори описують свої мандри Україною [77]. Одним зі стовпів у жанрі авторських подорожніх записок цієї доби в Україні був В. Григорович-Барський. Про високу популярність «Мандрів по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік» свідчить те, що з оригіналу його щоденника були зроблені численні рукописні копії, що розходились по всій Україні. 1778 року вийшло перше друковане (скорочене) видання твору В. Григоровича-Барського. Книга настільки привернула увагу читачів, що витримала

ще кілька перевидань. А вже у 1885-1887 роках була надрукована повна 4-томна ілюстрована версія твору [47, с. 8]. Сучасники та наступні покоління високо цінували працю В. Григоровича-Барського, що зробила значний внесок не лише в розвиток української літератури, але й в популяризацію мандрів, як таких [17, с. 232]. Як відзначає І. Ісіченко, вагомим джерелом творення подорожніх текстів були «мандровані дяки», що діяли на гранях ментального пограниччя між офіційно-книжною та народно-усною культурами. Окрім описів пройдених місцевостей та земель, їх розповіді були насичені прагненням до волі, не зважанням на пафосні авторитети і штучні суспільні умовності [77, с. 38]. Мандрівним був й геніальний український філософ Григорій Сковорода, який культурологічно й сенсовно підсумовує цілу добу Козацького Бароко та Гетьманської державності. Його фраза «світ ловив мене та не спіймав» була спрямована проти новопосталої окупаційної влади, що скасувала Козацьку автономію, й стосувалась саме «вищого світу» Петербургу та традицій Російської імперії, котрі мудрець відкинув, обравши українські простори. В цьому контексті варто зазначити, що перші десятиліття XIX століття в Центральній та Слобідській Україні, ще ретельно зберігались традиції Козацької держави, існувало міське самоврядування європейського зразка (Магдебурзьке право), продовжувала свою роботу Києво-Могилянська академія, а місцеві еліти добре пам'ятали якого вони роду і чиєї землі вони діти. У цьому відношенні, важливо відмітити, що різноманітна мандрівна, філософська, художня та інша література українських діячів сприяла не лише підвищенню популярності подорожей, але й була пронизала любов'ю до рідного краю, описом героїчних сторінок історії власного народу, а отже була одним з наріжних каменів становлення і розвитку модерної української культурної ідентичності.

Цікавим є й той факт, що один з творців концепції модерної ідентичності Й. Г. Гердер, був також автором мандрівних філософських та геополітичних нотаток «Мій подорожній журнал», в яких розмірковує про стан різних країн та народів Європи, прогнозує їх майбутнє. Зокрема, в своєму творі філософ записав, що Україна «колись прокинеться» і стане величною культурною нацією.

Далі вчений розмірковує в чому ж полягає правдива культура – не лише в законодавстві, а і в творенні звичаїв. Чим є закони без звичаїв, і прийняті чужі принципи законів без них? [38, с. 41]. Науково осмислені принципи побудови суспільства і держави, вчення про національний дух та характер сприяли постанню загальноєвропейських процесів формування модерних національних ідентичностей, а також мали значний вплив на українських суспільних і культурних діячів кінця XVIII – протягом всього XIX століття. Так, ідеї Й. Г. Гердера надихали учасників гуртка українських автономістів, що походили з вищої козацької старшини: Я. Марковича, В. Полетику, А. Чепу та інших тогочасних інтелектуалів. Його книги мали значний вплив на творчість М. Максимовича, А. Метлинського, П. Гулака-Артемовського, І. Франка [38, с. 38] та інших українських подвижників розвитку національної свідомості й культури. У цьому контексті праці Й. Г. Гердера, що зробив важливий внесок у формування культурологічних концепцій, який бачив народи через призму їх унікальних культурних традицій, мови, ідентичності, знайшли своє відображення й продовження в діяльності багатьох українських діячів другої половини XIX століття. Кумулятивно ці ідеї та світогляд вплинули на розвиток культурного туризму, який був одним з перших, що постав в колі інтелігенції, митців та науковців того часу, завдяки зацікавленню до вивчення народних традицій, фольклору, історії, етнографії тощо. В свою чергу, сприяючи як поширенню моди на мандрівки, походи, експедиції, так й підвищуючи обізнаність про спадщину свого народу, його історичні та символічні топоси, утверджуючи усвідомлення власної ідентичності.

В цьому плані, доречно навести висновки М. Сміта, який відзначає, що туристи можуть поділитись на тих, що хочуть побачити все і одразу, перебуваючи без заздалегідь визначеного плану дій у відповідній туристичних топосах і дестинації, або на тих, що їдуть з чітко визначеною метою: відвідати відповідний театр, музей, подію (концерт, бал, ярмарок, парад), побачити історичну пам'ятку, природню локацію чи явище, зайнятись закупками (шопінгом) або інше. За таких умов, в більшій мірі завдяки залученню

другої категорії туристів, яке здійснювалось за допомогою проведення спеціально організованих заходів, що призводило до прибуття одночасно у визначене місце великої кількості зацікавлених гостей, в тому числі, відбувався процес становлення та розвиток туристичних топосів і дестинацій [274]. Отже, саме з таких та подібних ним малих, «незначних» місць відвідування і розвиваються туристичні потоки та постають туристичні топоси. До цих пір, на практиці їх часто ігнорують при описі історії розвитку національного або регіонального туризму, проте сукупно вони забезпечували значну частину місцевих первинних туристичних подорожей та дозволяли суспільству набути досвід відвідування цікавих топосів і дестинацій. В собі вони також містили зародки культури споживання супутніх туристичних послуг, як то проїзд, проживання, харчування і т.п. Цілком очевидно, що ці гостьові поїздки, зустрічі, враження від відвідуваних подій вплинули як на становлення маршрутів та туристичних топосів й дестинацій, так і на бажання приїхати до них ще раз або порадити їх відвідати друзям та знайомим, що призводило до нових і нових подорожей, а як наслідок – до розвитку цілої галузі туризму [258, с. 44]. Таким чином, констатуємо, що після того як, тривалий час, протягом другої половини XIX століття з подібних окремих місць Наддніпрянщини, що зацікавлювали представників різних верств населення, привертали їх увагу та призводили до вирушання в подорож, завдяки широкому розповсюдженню знань, друкованої та усної інформації про мандрівки, історію, цікаві особливі цих місцевостей, відбувається поступовий, але всеохоплюючий процес постання й еволюції регіональних туристичних топосів.

Поряд з тим, одночасним і взаємозв'язаним процесом, у другій половині XIX століття, здійснювався активний плин національно-культурного відродження України. В тогочасному суспільстві значно зростало зацікавлення рідною культурою, мовою, традиціями, пам'ятками матеріальної та духовної спадщини, що сприяло розвитку туризму як способу пізнання рідного краю [119]. До процесів розвитку аматорського, дослідницького, краєзнавчого, етнографічного, наукового туризму в Центральній Україні були залучені

такі видатні діячі української культури як В. Антонович, М. Аркас, І. Нечуй-Левицький, П. Ніщинський, С. Русова, П. Чубинський та багато інших. Ці подвизники українського суспільного руху мають безпосереднє відношення як до розповсюдження серед широкого загалу ідей національної свідомості та ідентичності, так й то процесів, пов'язаних з первинним розвитком туристичної активності та постанням туристичних топосів Наддніпрянщини.

Також незаперечним фактом є те, що протягом другої половини XIX століття туризм перетворився на помітне суспільне явище, почавши займати вагому частину в економічному та культурному житті країн, виходячи на міждержавний рівень. Саме наприкінці XIX століття виникли транскордонні туристичні організації, а 1898 року було утворено Міжнародну лігу туристичних товариств [175, с. 22]. При цьому регіональне товариство туристів, мало свої відділення у Києві, Луганську, Катеринославі, Житомирі, Черкасах, Одесі [175, с. 42]. Більше того, наприкінці XIX та на самому початку XX століття по всій Україні організуються екскурсійні бюро при навчальних, наукових та інших закладах [175, с. 43]. За таких умов, в загальній історії розвитку туризму Наддніпрянщини, другу половину XIX століття можна означити як добу появи перших значних туристичних потоків, постання організованих форм дозвілля, період оформлення й кристалізації туристичних топосів.

Відомо, що з середини XIX століття проводяться активні, систематичні наукові археологічні дослідження Наддніпрянщини. Завдяки ентузіазму українських amatorів та вчених, що вирушали в експедиції, було знайдено багато цінного історико-культурного матеріалу, що в подальшому ставав основою для формування туристичних топосів: місць стоянок давніх цивілізацій, колекції зброї, картин, одягу, предметів побуту, монет, прикрас, інших старожитностей, що з часом оформлювались у відомі музеї та галереї. В цьому контексті, варто згадати внесок в українську культуру родини Щербаківських. Адже ці постаті і їхнє значення для зародження української культурології, вклад у організацію і становлення музеїв вчених Вадима Щербаківського і його рідного брата Данила Щербаківського неможливо розглядати окремо від діяль-

ності та заслуг їх батька о. Михайла [208]. М. Щербаківський був священником місцевої парафії села Спичинці Сквирського повіту Київської губернії. Він був активним діячем українського просвітництва другої половини XIX століття, членом «Громади», співпрацював з Т. Рильським, І. Нечуєм-Левицьким, академіком М. Біляшівським, родиною Грушевських, Терещенків, Ханенків та багатьма іншими представниками наукових, літературних та творчих кіл. Окрім написання історичних розвідок, збирання народного фольклору, він здійснив за власний кошт реставрацію церкви, зібрав колекцію українських старожитностей, які згодом передав до Київського музею [12]. А серед творців організованого туристичного товариства був й всесвітньо відомий вітчизняний вчений В. Вернадський. Ця багатоскладова півсторічна історія розвитку туризму, своїм результатом мала те, що наприкінці XIX століття процеси здійснення туристичних подорожей охопили доволі широкі кола тогочасного соціуму, включаючи як заможні верстви, так і селян, робітників, небагатих міщан [190]. На підставі цього бачимо, що протягом другої половини XIX століття на Наддніпрянщині розгортається процес еволюції туристичної активності від поодиноких, індивідуальних мандрівок до організованих, масових, що охоплює значні шари суспільства. До формування первинних туристичних топосів, своєю працею, дослідженнями, відкриттями, зібраннями колекції тощо долучаються видатні українські науковці, митці, культурні діячі. В той же час, відбувається й процес виникнення перших туристичних організацій, товариств, в тому числі й міжнародних. Все це призводить до подальшого активного поширення й популяризації туристичних практик та розвитку сфери туризму та топосів Наддніпрянщини.

Досліджуючи становлення туристичної галузі України в різні історичні періоди, Е. Щепанський виокремлює декілька основних етапів. Так, на думку вченого, до 1890 року туризм мав більше просвітницьке спрямування, характеризувався організацією екскурсій, походів з метою отримання освіти, збору наукової історичної, географічної, археологічної, інформації. Ці традиції підтримувало Товариство «Просвіта» та інші українські організації, діяльність

яких сприяла національному відродженню українського народу. А в 1890-х роках на провідні щаблі вже просуваються бізнесові й підприємницькі концепції. В повний голос заявляє про себе доволі розбудована до цього туристична інфраструктура: готелі, ресторани, розважальні заклади, транспортна мережа, що впливає на формування відповідного інформаційного та культурного поля, в якому туризм набуває більш утилітарного, загального характеру [207, с. 63]. Більше того, з розвитком масового туризму, різноманітні духовні аспекти топосів і дестинацій, що характеризують чуттєву ауру, також впливають та визначають ті маркери даних культурних практик, які підтримують та розвивають комунікативний суспільний простір туризму [92, с. 135]. Зі свого боку, автор психографічної концепції розвитку туристичних дестинацій С. Плог зазначає, що цей процес безпосередньо залежить від способу життя людей, усталених форм їхнього буття, діяльності, інтересів, установок та уподобань. Таким чином, не лише фізична діяльність людини, її зацікавлення, а й переконання, звички, думки, патерни, настрої безпосередньо впливають на вибір туристських маршрутів, а відповідно й на формування та розвиток туристичних топосів і дестинацій [267]. Отже бачимо залежність, що з розвитком масових культури і мистецтва, з'являється все більша кількість туристів, які вирушали в подорож з метою ознайомитися зі звичаями, традиціями, визначними пам'ятками тощо. З розвитком економіки, також збільшується кількість населення, що мала змогу їздити на відпочинок, оздоровлення, в місця з лікувальним кліматом, на мінеральні джерела, історичні, природні зони, де відбувалось духовне відновлення та поліпшення здоров'я людини. Хоча в другій половині XIX століття на Наддніпрянщині туризм ще не можна назвати окремою самодостатньою галуззю або всеохоплюючим явищем в суспільстві, в той же час, він стає все більш помітним, популярним соціокультурним феноменом, доступним для багатьох верств населення й впевнено виконує властиві йому суспільні функції: соціокультурну, економічну, пізнавальну, оздоровчу, виховну тощо [190]. Всі наведені вище факти й висновки підтверджують теорію запропоновану Е. Кохенон, що туризм та його складові туристичні

топоси і дестинації формуються на трьох рівнях: загальних соціокультурних характеристик; регіональній взаємодії подорожнього з місцевістю та мешканцям; а також особистої самоідентифікації й мотивації туриста [227], [228]. Показово, що зроблений вище аналіз доводить, що всі три рівні: загальний, регіональний і особистий можемо спостерігати під час дослідження культурологічного виміру становлення та розвитку туризму в Наддніпрянщині у другій половині XIX століття. При цьому, загальні соціокультурні характеристики відрізняються від регіональних особливостей тим, що перші мають більш широкий і універсальний характер, який охоплює глобальні, міжнародні та загальнонаціональні категорії: закони, мовна, релігійна, культурна чи інформаційна політика, поширена мода й традиції тощо. А регіональні характеристики пов'язані з особливостями конкретної території, як то розвиток інфраструктури або кількість транспорту, наявність в місцевості зручних готелів або інших варіантів поселення та харчування, театрів, виставок, музеїв, знаходження великого міста або комфортних способів дістатися до потрібного пункту призначення.

Враховуючи все вищесказане, можемо зробити висновок, що культурологічне осмислення і дослідження процесів розвитку туризму та становлення туристичних топосів Наддніпрянщини в другій половині XIX століття є важливі тим, що розкривають досі маловивчені аспекти соціокультурного життя даного регіону. Таким чином, осмислення й аналіз культурологічних вимірів становлення туризму в Наддніпрянщині другої половини XIX століття дозволяє виокремити ті ключові складові суспільних змін, що відбувались протягом зазначеного періоду. Зокрема, це розвиток основних видів туризму, розуміння подорожуючими культурного й ціннісного контексту відвідуваних ними топосів, зацікавлення мандрівників минулим власного народу та усвідомлення своєї культурної ідентичності, виявлення та дослідження історико-культурних цінностей регіону, популяризація відомостей щодо них, становлення туристичної інфраструктури, створення нових маршрутів та виокремлення нових топосів і багато іншого.

Звісно, на початках нового етапу еволюції туризму та його складових, безпосередні учасники даних змін, не задумувались над назвами та визначеннями тих процесів, в яких вони брали безпосередню участь. Але відповідні явища формувались, існували та розвивались у кореляції з регіональними особливостями, зі загальнонаціональними та глобальними процеси, що були притаманні добі, яка досліджується. В той же час, завдяки перебігу даних соціокультурних трансформацій, розвитку туристичних топосів, пам'ятки матеріальної і духовної спадщини отримували нове сприйняття, застосування та наповнення, поступово перетворюючись на об'єкти зацікавлення широкої громадськості. Основні з таких місцевостей Наддніпрянщини, які протягом другої половини XIX століття починають набувати нових функцій та значень, ми й розглянемо в наступному підрозділі.

### **2.3. Місця і об'єкти регіону як основа розвитку туристичних топосів**

Процес формування і становлення туристичних топосів Наддніпрянщини увійшов у свою активну фазу в середині XIX століття і тривав до початку XX століття. Розглянувши історико-культурні передумови виникнення туристичних топосів та культурологічні аспекти становлення і розвитку туризму, перейдемо до огляду місць та об'єктів регіону, що слугували основою, базисом для генези основних туристичних топосів регіону. Відтак, завдання даного підрозділу – означити основні місця, узагальнити відомості про них, виявити їх зв'язки з процесами розвитку туристичних топосів Наддніпрянщини в ширшому науковому культурологічному контексті.

З поширенням практик вільного переміщення до місць в яких зосереджені об'єкти зацікавлення подорожуючих та є в наявності відповідні інфраструктура, пропозиції та сервіси відбувався процес становлення туристичних топосів та дестинацій. В той же час, слід відмітити, що навіть, коли ці терміни не були загальновідомим, самі

явища, що вони їх означали, існували й успішно розвивались. Спираючись на це, ми будемо розуміти певне місце, що має відповідне змістовне, ціннісне наповнення, куди здійснюється цілеспрямоване переміщення осіб, під час туристичної подорожі, задля проведення дозвілля, освіти чи з іншою метою – як туристичні топоси на своєму початковому чи наступних етапах розвитку. Історико-культурна спадщина Наддніпрянщини, що формувала суспільний простір, вбирала пам'ятки, старожитності та інші об'єкти протягом тривалого часу, і є тою основою, яку слід розглядати в якості підґрунтя утворення майбутніх туристичних топосів і дестинацій регіону. Становлення туризму та матеріальні й духовні надбання є взаємодоповнюючими синергетичними складовими, що діяли, еволюціонували постійно перетинаючись, сприяючи розвитку один одного.

Протягом другої половини ХІХ століття в Наддніпрянщині вже мали місце, були присутні й проявили себе всі необхідні складові для розвитку тогочасної туристичної активності та становлення, розвитку туристичних топосів і дестинацій. До того ж, Київ залишаючись не лише головним осередком релігійного, паломницького туризму, дуже активно ставав центром світської культури, ділового життя та промисловості. Швидко збільшується населення регіону [29]. Потужний поштовх розвитку туристичної інфраструктури надало відкриття регулярного річкового й залізничного сполучення. Створювались нові освітні заклади, музеї, колекції мистецтва й старожитностей. Всі ці процеси позитивно вплинули і на розвиток туристичних топосів, дестинацій та супутніх сервісів. Наприклад, під час Контрактових ярмарків, міські готелі вдвічі підвищували плату, в зв'язку зі суттєвим збільшенням кількості гостей міста. Засновувались не лише готелі різного класу й цінових категорій, але й відкривались мебльовані кімнати та інші варіанти тимчасового розміщення приїжджих. Розвивались театри, ресторації, кафе, літні комплекси та зимові ковзанки (*Додаток Б: Б.24*) тощо, які виконували функції також й розважальних закладів. З 1860-х до 1890-х років кількість навчальних закладів збільшилась з 38 до 150, число учнів та студентів зросло з 5,5 до 22 тисяч. Створювались наукові та просвітні товариства.

Незважаючи на спротив імперської російської влади, з 1870-х років відбувається потужний розвиток українського театрального руху. Багата історична, архітектурна, культурна спадщина міста приваблювала численних представників української інтелігенції, спонукала до її вивчення і відвідування. Все це стає важливим чинником перетворення Києва на потужний туристичний центр, а також формує запити на подальші поїздки регіоном. Тогочасний красназвчий пізнавальний туризм стає третім після релігійних та ділових поїздок видом туризму, що сформувався та був поширеним в Центральній Україні до кінця XIX століття [29]. Згадані види туризму, разом з відпочинковим, оздоровчим, освітнім та іншими, формують навколо Києва, на теренах Наддніпрянщини, низку привабливих для відвідувачів місць та маршрутів, що й стають первинними туристичними топосами.

Вивчаючи різні періоди історії туризму, вчені Л. Устименко та І. Афанасьєв пишуть, що важливими ознаками його становлення та переходу до організованих форм були: розвиток науково-технічного прогресу, коли з'являється транспортна логістика, що робить подорожі комфортними та швидкими, створювалися нові засоби комунікації; туристичні подорожі здійснює все більша кількість населення, залучаючи до них нові суспільні верстви; розвивається та розширюється туристична інфраструктура; з'явилися перші туристичні кадри та спеціальності; розвиваються старі та виникають нові туристичні центри, напрямки, курорти [190]. Всі ці процеси були проявлені в зазначений період та стимулювали генезу і розвиток туристичних топосів Наддніпрянщини, як на базі вже знаних місць, куди традиційно приїздили мандрівники й відвідувачі, так й в нових цікавих для туристів локаціях. Далі розглянемо основні з них.

Ярмаркова діяльність, протягом другої половини XIX століття, залишалась однією з основних сфер економічного і культурного життя України. Більше того, ярмарки ставали важливою складовою розвитку тогочасного подієвого туризму. Досліджуючи історію й культуру проведення ярмарків, як підґрунтя формування туристичної активності, науковці І. Сушик та О. Сушик проаналізували ці заходи, як явища, що збирають велику кількість відвіду-

вачів, формуючи топоси та надаючи відповідним містам переваги в різних, в тому числі туристичному, аспектах. На українських ярмарках, окрім традиційної торгівлі, відбувались різноманітні мистецькі активності: інтермедії, вертепи, п'єси, пантоміми, співи й танці. Аби привабити найбільшу кількість відвідувачів, під час ярмарків влаштовували також виступи ілюзійників, акробатів, дресирувальників, лялькових вистав тощо [183]. Вчена В. Юрченко, студіюючи звичаї та народні розваги українських ярмарків другої половини ХІХ, відзначає, що в більшості повітових міст, містечок та сіл України, де проводились ярмарки, неодмінними їх складовими були розважальні програми, вистави чи атракціони. Завдяки цьому, ярмарки були вагомим етнокультурним явищем, що сприяли соціально-економічному, духовному розвитку українського народу та культурному вихованню особистості [211]. Відомо, що окрім Контрактового, на теренах Наддніпрянщини, великими ярмарковими центрами були Біла Церква, Умань, Богуслав, Бориспіль, Жашків, Липці, Ржищів, Сквиря, Черкаси та інші. Такі масштабні різнопланові події приваблювали велику кількість тогочасних туристів до цих топосів. Ретроспективний аналіз історії ярмарків, проведений І. та О. Сушиками засвідчує, що ці заходи не лише були каталізатором для здійснення подорожей, але й давали стимул для формування подієвого туризму та туристичних destинацій. Отже, ярмарки були одними з факторів, що сприяли розвитку регіону, популяризували місцевість, розвивали інфраструктуру та сприяли збільшенню кількості подорожей до цих територій [183, с. 288]. Тож ярмаркова діяльність, різноманітні активності та атракції, що їх пропонували відвідувачам, були тими факторами, які сприяли розвитку, в багатьох перерахованих вище містах Наддніпрянщини, таких топосів, які привертали увагу подорожуючих та мали ті привабливі характеристики, що дозволяли залучати до них багатьох мандрівників.

Наступним важливим чинником становлення туристичних топосів Наддніпрянщини були парково-садові комплекси. Призначені для відпочинку та проведення дозвілля, ці об'єкти були ідеальним місцем, які приваблювали подорожуючих та спонукали їх до

здійснення цілеспрямованої туристичної мандрівки. Дослідивши близько 15 пам'яток садово-паркового мистецтва Київщини, як знані туристичні місця, культурологи Г. Вишневська і Н. Булгакова дійшли висновку, що ці терени були місцем розвитку культурно-пізнавальної рекреації й туризму. Серед інших, вчені виділяють Згурівський, Жорнівський, Кагарлицький, Копилівський парки. Хоча майже кожен, з існуючих протягом ХІХ століття парків при великих маєтках і палацах, були тісно пов'язані з видатними особистостями, значним напливом відвідувачів та важливими подіями того часу [30]. У переліку подібних знаних місць, які стали базисом для генези туристичних топосів, не можливо не згадати також парковий комплекс села Мойсівці, який заслужено називали «Українським Версалем», палацово-паркові об'єкти Качанівки, Олександрії (нинішня Київська область) та Софіївки (Черкаська область). Кожен з них відіграв свою помітну роль в процесах розвитку тогочасної туристичної активності та в постанні відомих топосів Наддніпрянщини.

Звісно, невід'ємною частиною парково-садових комплексів були маєтки й палаци видатних представників українського суспільства ХІХ століття. В монографії «Старовинні маєтки України», де детально проаналізовано садибне будівництво і паркове мистецтво в широкому контексті загальноєвропейської культури, зазначено, що найбільш відомими з них були: Яготинський, Тульчинський, Романівський архітектурні ансамблі, Сокиринці власника Галагана, Обухівка Капніста, Наталіївка Харитоненка, замок Грохольських-Терещенків, садиби нащадків представників старовинних родів Розумовських, Понятовських (*Додаток Б: Б.11*), Потоцьких, Лизогубів, Скоропадських, Апостолів, Браницьких (*Додаток Б: Б.12*), Хоєцьких, Тарновських та інших [161]. Багато з цих та інших маєтків, палаців і парків, в тому числі розташовані на теренах Наддніпрянщини, ставали місцем різноманітних активностей, зустрічей літературних гуртків, культурно-просвітницьких товариств та інших неформальних об'єднань, які залучали до себе значну кількість української еліти, інтелігенції та освіченої молоді. Події, зустрічі, заходи, які в них відбувались, ставали тими активностями,

що залучаючи багатьох приїжджих, закладали підґрунтя для виникнення привабливих топосів і дестинацій.

Однією з побідних активностей, що масштабами свого впливу на все соціокультурне середовище того часу заслуговує на те, щоб її виділити окремо, були бали, які стали не тільки важливою великосвітською подією, але й вагомою спонкою для багатьох мандрівників вирушити в подорож, щоб їх відвідати. А місця організації та проведення балів перетворювалися, фактично, на популярні туристичні топоси. Вони також набувають культурологічного сенсу, будучи не лише невід'ємною частиною тогочасного соціокультурного життя, але й входячи, як важливий елемент, до багатьох художніх творів українських поетів та прозаїків. Крім того, протягом другої половини ХІХ століття, відбувалась трансформація та поширення бальної культури на сливе всі верстви українського населення. А бали, як і туризм, з елементу елітарної шляхетської культурної події поступово трансформуються у масові, загальнодоступні явища.

До прикладу, на Київському ярмарку від Різдва 25 грудня, протягом всього січня місяця відбувались бальні прийоми, як в самому Контрактовому будинку, так й домі Шляхетського зібрання, Купецького зібрання та інших великих приміщеннях столиці. Також, у вже згадуваному вище «Українському Версалі» – садибу княгині Т. Волховської в селі Мойсівці, що на Черкащині, двічі на рік, 12 січня на день іменин та 29 червня у день народження свого покійного чоловіка, княгиня проводила багатолюдні бали, на які вирушали гості з усієї Центральної України. На ці розкішні бали з'їздилися представники шляхти, богеми, інтелігенції [58, с. 120]. Схожі урочисті прийоми та бали проводились й в палацах та маєтках багатьох інших представників української аристократії, а їх оселі ставали тими топосами і дестинаціями, куди планували та здійснювали свої поїзди значна кількість людей. До того ж, важливо відзначити, що з середині ХІХ століття бали починають бути прерогативою не тільки шляхетського стану, а традиція їх проведення поширюється й на міщан, купців та інші верстви населення. В дні Різдвяних (25 грудня), Новорічних та Водохрещних (6 січня) святкувань, в актових залах урядових, місцевих, земських

установ, гімназій, пансіонів, у різноманітних клубах та гільдіях наступав період проведення балів, концертів, маскарадів, інших велелюдних заходів. Ще однією помітною подією, в царині урочистих масових заходів тієї доби, було проведення балу дебютанток. Традиція організації подібних балів-представлень походить з англійського монаршого двору. Ці бали дуже швидко стали кульмінацією та головною подією лондонського королівського сезону вечірок, який тривав від Великодня до серпня місяця. Дебютантами ставали молоді особи аристократичного або іншого заможного походження, які досягли віку від 16 до 18 років. В другій половині XIX століття, крім членів аристократії, на балах дебютанток могли бути представлені світу також доньки духовенства, військових і морських офіцерів, лікарів, адвокатів, банкірів тощо [241]. Доволі швидко ця мода поширилась сливе всією Європою, а бали дебютанток почали організовувати не лише при королівських дворах, але й в губернських чи повітових містах України, при пансіонатах, інститутах шляхетних панночок та інших навчальних чи урядових закладах. Таким чином бачимо, що практика організовувати різноманітні тематичні бали, що протягом другої половини XIX століття поширилася по всій Наддніпрянщині, також сприяла зародженню й розвитку початкового подієвого туризму, формуванню прототуристичних дестинацій та топосів, до яких з'їжджались численні гості з усіх околиць, та що ставали однією з головних великосвітських подій в тій місцевості.

Подібну функцію виконували також університетські та кадетські бали, на які прибували десятки й сотні гостей. В традиціях Харківського, Київського, Одеського університетів, інших навчальних закладів, бальна культура стала також невід'ємною частиною життя викладачів, студентів та їх батьків і родичів. Свою лепту в ці соціокультурні процеси вніс й Київський кадетський корпус. Хоча указ про його заснування цар Микола I видав ще 1833 року, грошей на будівництво корпусу виділено не було, і справа зрушила з мертвої точки лише 1846 року, коли місцева українська і польська шляхта з Київської, Волинської, Подільської, Херсонської і Таврійської губерній зібрала власні пожертви.

У травні 1850 року, у гаю в долині річки Либідь, на перетині ново-будованого Кадетського та стародавнього Берестейського шосе урочисто відкрили будівлю Київського кадетського корпусу, що нині є головним корпусом Міністерства оборони України. Кадетський корпус, як і Київський університет, швидко здобув популярність серед місцевої та приїжджої молоді, а бали проводились там протягом всієї другої половини XIX й на початку XX століття, аж до I світової війни [80]. Очевидно, що всі подібні активності й події були факторами, які ставали базою та сприяли генезі місцевих туристичних топосів. Адже, святкові урочистості та заходи, бали дебютанток, губернаторські, шляхетські, купецькі та інші події проводились не тільки у великих містах, аристократичних палацах, при навчальних чи комерційних закладах, але й також в усіх повітових містах Наддніпрянщини при урядових, земських установах та органах влади у Василькові, Каневі, Таращі, Радомишлі, Умані, Черкасах, Сквирі, Чигирині і так далі. І безумовно, всі ці події звертали на себе увагу широких верст суспільства та залучали багато відвідувачів, в тому числі і приїжджих з інших сусідніх місцевостей, формуючи первинні туристичні потоки.

Слід зауважити, що коли придворні, урядові, шляхетські бали мали яскраво виражений статусний, іміджевий характер; університетські, кадетські бали були більше корпоративної спрямованості, то публічні бали влаштовувалися, здебільшого, як з комерційною, так і з благодійною метою. Побідні атракції стають особливо поширеними наприкінці XIX століття. Різноманітні громадські клуби, благодійні установи, опікунські ради, організуючи публічні бали, зібрані від продажу вхідних квитків кошти, спрямовували на важливі богоугодні справи, підтримку обдарованих студентів тощо. Зазвичай побідні заходи також були доволі велелюдними, збираючи велику кількість відвідувачів з навколишніх місцевостей, а на бали запрошувались відомі артисти, митці, влаштовували концерти, вистави, проводили лотереї, ігри та інші активності. Разом з тим, якщо аналізувати локації балів, то вони проводились як в приватних помешканнях: садибах, дачах, мастках, так й в різноманітних публічних місцях: університетах,

гімназіях (*Додаток Б: Б.28*), театрах (*Додаток Б: Б.23*), клуббах, приміщеннях купецьких, шляхетських зібрань, паркових амфітеатрах, ресторанных павільйонах тощо [209, с. 121]. Все це й створювало низку передумов для формування нового етапу активного розвитку більш масового туризму.

Звичайно, нема загальноновизнаних, чітко визначених критеріїв, які б дозволили досконало визначити, які саме мотиви були пріоритетними й спонукали представників тогочасного українського суспільства вирушати в дорогу. Терміни туристичний топос чи подієвий туризм є, в багатьох випадках, навіть в сьогоденні, умовні по відношенню до того чи іншого об'єкта або заходу. Що вже казати про далеку історію. Тому, ми можемо лише зазначити, що ярмарки, бали, вистави, інші масові заходи були одними з тих подій, на які спеціально, цілеспрямовано приїздило багато мандрівників (туристів); а садиби, палаци (*Додаток Б: Б.11*), місцевості куди вони подорожували на день чи декілька днів, були, свого роду, туристичними дестинаціями та топосами, що збирали у відповідні дати безліч гостей, які прибували саме на цю подію. Таким чином, дані подорожі, оскільки вони є узгодженими з вищезначеними мотивами, прагненнями, задумами і бажаннями мандрівника: побувати на події, відвідати визначене місце, яке для них було наповнено особливим змістом, ідейним наповненням та сенсом, цілком можна віднести до категорії туризму, а пункти призначення – означити як туристичні топоси.

Важливо також усвідомлювати, що дискурси навколо градацій та поділу туризму на категорії запропоновані не істориками чи культурологами, а маркетологами. Тому, коли ми розглядаємо культурний чи подієвий туризм, то слід пам'ятати, що для тих, хто здійснював мандрівку на ту чи іншу подію, або у бажану місцевість, зовсім було не важливо як саме ця їх дія називається. А свої стани, досвіди і враження мандрівники отримували у відповідних пунктах подорожей, або сучасною термінологією – туристичних топосах та дестинаціях. Загалом, сучасна західна термінологія, відповідно до напрацьованих наукових градацій, виокремлює, що є подієві туристи, які відвідують концерти, фестивалі, інші масові заходи; мистецькі туристи, які відвідують театри, галереї та ви-

ставки. Виділяють також літературних, сільських, спортивних та інших нішевих туристів [262]. Проаналізувавши соціокультурну палітру розвитку мандрівної активності на Наддніпрянщині другої половини XIX століття, можемо констатувати, що більшість з вищезазначених категорій і видів туристів мали місце та були характерними для тогочасного суспільства. Всі вони, в тій чи іншій мірі, брали участь у напрацюванні маршрутів, формуванні топосів та розвитку туристичних активностей і традицій регіону.

Крім цього, під впливом бурхливого поширення залізничного транспорту, в другій половині XIX століття виникає новий популярний вид відпочинку – дачний. Перші казенні дачі з'явилися ще з 1854 року у місцевості між Шулявкою та Відрадним, коли Київська палата державних маєтностей почала здавати там ділянки в оренду заможним верствам населення [149, с. 30]. Пізніше виникають дачні комплекси на Приварці (Пріорці), Китаєві-Корчуватому, Сирці, Мишалівці, Видубичах та інших околицях міста. З 1860-х роках, після спорудження залізничної гілки Київ-Фастів, яка проходила через поселення Будаївку, на його базі виникає дачне селище Боярка. Ця місцина дуже швидко набула популярності як кліматичний курорт не тільки серед киян, а й інших мешканців Центральної України. В теплу пору року на боярських дачах відпочивали до десяти тисяч осіб. Окрім пляжів й купалень, тут організовувались театральні вистави, музичні вечори, літературні читання тощо. Популярність даного напрямку серед дачних туристів була настільки великою, що з травня по жовтень на цій ділянці залізниці організовували спеціальні додаткові рейси потягів. А неподалік Боярського вокзалу правління залізниці двічі на тиждень влаштовувало безоплатні концерти оркестрів та хорів [140, с. 91]. Тут відпочивали, оздоровлювались й проводили дозвілля видатні українські художник М. Пимоненко, актриса М. Заньковецька, композитори М. Лисенко, П. Козицький, письменники Б. Грінченко, В. Самійленко, Шолом-Алейхем, історики М. Грушевський і Д. Дорошенко, академік В. Вернадський та багато інших. А 1883 року, за ухвалою Медичного департаменту, у Боярці відкривається кліматичний лікувальний санаторій. В сосновому лісі був зведений

комплекс дерев'яних будиночків, з лікували мінеральними водами, сольовими, грязьовими ваннами та іншими оздоровчими процедурами [140, с. 92]. У наведених фактах, знову ж таки, можемо побачити не лише явні ознаки активного розвитку дачного туризму в цій місцевості, але й основні характеристики притаманні для початкової генези і функціонування туристичних топосів.

Відповідні тенденції та процеси простежуються й на інших територіях Наддніпрянщини. Наприкінці XIX століття, з появою нових дачних поселень в Дарниці, Пущі-Водиці, Святошиному, Соснівці та інших місцевостях, потік відвідувачів до нових осередків відпочинкового туризму лише зростав. Про високу популярність нових напрямків дачного туризму говорить той факт, що вже 1900 року було побудовано дві трамвайні колії: з Контрактової площі до Пущі-Водиці, та від нинішнього Повітрофлотського шляхопроводу до Святошина, які безперервно займались транспортуванням численних відпочиваючих, значно спростивши процес пересування та збільшивши кількість туристичного потоку. Крім цього, залізничним транспортом традиційно діставались до Бучі, Ворзеля, Дарниці, Ірпеня та інших численних дачних поселень. «Дачне переселення народів», як даний процес саркастично величали тогочасні газети, починалось вже наприкінці квітня й тривало до початку червня. Там само, більше місяця тривав етап повернення туристів-відпочиваючих з дач восени. Крім того, дачні містечка ставали не тільки засобом комфортного дозвілля, але й осередками активного культурного життя, де функціонували театри, концертні зали, оздоровчі комплекси, кафе і ресторани. А на залізничних станціях, для зручності подорожуючих, були розміщені поштове відділення, аптека, буфети та власний базар [11]. Тож бачимо, що як і бальна культура, дачний туризм протягом півстоліття пройшов шлях трансформації від привілейованого відпочинку заможних людей, до цілком масового суспільного явища. Відомо, що за статистичними даними на кінець XIX століття на дачах навколо Києва відпочивало близько 50 тисяч осіб [11]. Тож, можемо зафіксувати ще один вагомий фактор, пов'язаний з масовим потоком дачних туристів, які не лише відпочивали

в різних місцевостях Наддніпрянщини, а й для який організовували різноманітні культурні події й заходи, що відповідають ознакам становлення оздоровчої, івент-туристичної активності та процесам генези й еволюції туристичних топосів.

Поряд з бурхливим розвитком залізничного та приміського трамвайного транспорту, на чільних позиціях залишався й річковий спосіб перевезень подорожуючих. Пасажирські пароплави та приватні вітрильні яхти курсували від Києва як в гору по Дніпру й Десні, так і в низ до Дніпровських порогів. Будучи головною водною артерією краю, Дніпро слугував зручним й недорогим видом звершення мандрівок. До того ж, з розвитком водного транспорту й зростанням популярності короткотривалих подорожей для відпочинку, здійснювати невеликі тури на пароплавах, вітрильниках або човнах стало приємною звичкою проведення дозвілля для багатьох представників суспільства. Як вже зазначалось в попередньому розділі, починаючи з 1858 року діяло «Товариство пароплавства по Дніпру і його притоках», яке відповідало за велику кількість пасажирських перевезень, у результаті чого виникає необхідність в організації причальних споруд, будівництва павільйонів для очікування подорожуючими суден тощо. Вздовж берегів постають нові річкові вокзали з необхідною супутньою інфраструктурою [7, с. 132] З річкового вокзалу на Подолі, в обидва боки Дніпра (*Додаток Б: Б.26*) відправлялись регулярні рейси до сусідніх або більш дальніх пристаней. На великих пароплавах грали оркестри, так само, як і на річкових причалах, де по прибутті кораблів, що їх зустрічали з музикою, демонструвались розважальні вистави, працювали ресторани, готелі та інші заклади. За таких умов, самі по собі подорожі на пароплаві ставали цікавою подією, захопливою мандрівкою та способом проведення дозвілля. Збереглись спогади одно з таких туристів, який відзначає надзвичайну красу краєвидів під час поїздки річкою: «навколо зелень, синя далечінь, а в ній, як у панорамі картинно вимальовуються старовинні церкви, монастирі... гармонія величі природи... Побачивши цю дачну, цілком упорядковану місцевість, після галасливих багатолюдних міст з їхньою вічною метушнею, біганиною, стає

якось легше на душі» [170, с. 135]. Ступінь популярності річкового транспорту демонструє той факт, що якщо 1859 року Дніпром вище порогів курсувало 17 пароплавів, то вже 1884 року їх було 74. Також відомо, що 1886 року всього річкою проходило близько 7400 різноманітних суден [107, с. 474]. Наприкінці XIX століття з поширенням електрики, на причалах встановлювали ліхтарі, які освітлювали берег й річковий вокзал. З того часу пароплавам стало набагато зручніше пришвартовуватись у вечірні та нічні години [170, с. 123]. А пасажирам стало набагато цікавіше мандрувати у вечірні години, коли берег яскраво світився ілюмінацією, а на причалах грала музика й відбувались вистави. Ці нововведення сприяли збільшенню кількості вечірніх розважальних прогулянок Дніпром, що також швидко стало популярним проведенням часу в туристів, а також появі нових місць подорожей та збільшенню варіацій туристичних відпочинкових маршрутів.

Паралельно проходив процес становлення й розвитку міжнародного туризму. В багатьох європейських книгах, енциклопедіях, журналах подавалась загальна інформація про Україну та її міста. Зокрема, компанія Томаса Кука з 1860-х років пропонувала своїм клієнтам подорожі круїзним лайнером до Одеси та Криму. В одному з подібних турів взяв участь й письменник Марк Твен. Результатом чого стала його книга, видана 1869 року, «Недосвідчені за кордоном, або Поступ нових паломників» (*The Innocents Abroad, or The New Pilgrims' Progress*). В ній автор детально описав, серед іншого, й свої мандри Чорним морем та відвідини Севастополя, Одеси та Ялти [255]. Крім цього, 1869 року в Лондоні була надрукована книга «Журнал візиту до Єгипту, Константинополя, Криму, Греції з принцом і принцесою Вельськими» авторства Терези Грей, що описує круїз на яхті «Аріадна», на якій учасники туру досягли Севастополя, палаців в Лівадії та Алупці, а також Ялти [239]. А у «Географічному, політичному та економічному довіднику», виданому в Парижі 1876 року, поміж іншої цікавої для майбутніх мандрівників інформації про наші землі, її історію та пам'ятки, згадується про значний розвиток залізниць, який позитивно впливає на внутрішню економіку, а також перераховуються

основні українські ярмарки у Харкові, Полтаві, Бердичеві, Києві та Чернігові (в оригіналі: «Citons les foires de l'Ukraine Kharkov, Poltava, Berdytchev, Kiev, Tchernigov, etc») [238, с. 676]. Окрім поширення інформації про вітчизняні туристичні приваби та топоси, передові англійські, французькі, німецькі та інші європейські компанії організовували різноманітні групові тури, в тому числі, й на українські землі. Так, наприклад, журнал Французького туристичного та екскурсійного товариства протягом 1895-1897 років пропонував своїм читачам, поряд з турами до Італії, Палестини, Єгипту, Греції, Хорватії, Боснії, Чорногорії та інших місцевостей також й поїздки до України. З Парижу, через Берлін, всі охочі могли відвідати Київ. В програмі візиту, розрахованому на три дні, пропонувалось відвідати 170-тисячне священне місто на Дніпрі, розташоване в наймальовничішій місцевості, що є урядовою столицею та митрополичим центром. Також в об'яві сказано, що це є велике торговельне місто. Мандрівники мали змогу побувати в Лаврі (*Додаток Б: Б.18*), найбагатшому і найстарішому монастирі країни, заснованому в 10 столітті, і яке щорічно відвідує понад 200 000 осіб, а також оглянути старовинні печери. Пройтись Хрещатиком, Подолом, оглянути Свято-Андріївську церкву, Володимирську гірку, Софійський собор, Золоті Ворота, новозбудований Володимирський собор (*Додаток Б: Б.28*), а до того ж ще здійснити прогулянку річкою на пароплаві. Після цього туристи вирушали до Кракова. Вартість такого туру першим класом складала 1675 франків [252, с. 6]. Пропонувались також варіанти турів, коли з Парижу, через Кельн, Гамбург й інші європейські міста, туристи прибували до Києва, а далі могли слідувати країною до Одеси, й звідки до Константинополя; або через Київ – до Одеси, й далі у Севастополь-Херсонес і Ялту [253, с. 8]. Як бачимо, до індивідуальних іноземних мандрівників, що й в попередні періоди часто відвідували Центральну Україну, наприкінці XIX століття додалися організовані групові туристи.

Неможливо оминати увагою й феномен Чернечої гори. Загальновідомо, що у травні 1861 року пароплав «Кременчуг» перевіз труну з тілом Тараса Шевченка до Канева, де було насипано висо-

ку могилу й виконано Заповіт Великого Кобзаря. Хоча російська імперська влада й чинила всілякий супротив вшануванню пам'яті видатного українця, з кожним роком кількість відвідувачів цього символічного топосу лише збільшувалась. Протягом десятиліть, традиційно на Зелені Свята, сюди приїздили відвідувачі, кількість яких досягала 5-6 а то й 10 тисяч. Вони прибували пароплавами, човнами, возами, приходили пішки. Для тих, хто приїздив здалеку пропонували місця для ночівлі [184]. В різні роки Канів відвідували Марко Вовчок, Леся Українка, І. Бунін, Б. Грінченко, М. Заньковецька, О. Кобилянська, М. Коцюбинський, О. Кошиць, М. Кропивницький, М. Леонтович, М. Лисенко, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький, В. Стефаник, К. Стеценко та інші достойники [96]. Мандрівники прибували туди як поодинці, так і групами. Одну з таких численних організованих «громадських подорожей» ініціював композитор М. Лисенко, участь в якій взяло більше 100 осіб [184]. Отже переконаємось, що завдяки активній праці свідомих, відданих своїй справі громадських діячів, протягом декількох десятиліть, Тарасова Гора (*Додаток Б: Б.29, Б.30*) стала сакральним місцем для всього українського народу, одним з важливих туристичних топосів Наддніпрянщини, а також символами нездоланності, прагнення до свободи, нашої національної та культурної ідентичності.

Здійснений аналіз різноманітних історико-культурних, соціокультурних аспектів свідчить, що формування туристичних топосів і дестинацій в Центральній Україні відбувалось протягом всієї другої половини ХІХ століття. Більше того, варто відмітити, що місця і об'єкти регіону проявляли себе як базис генези туристичних топосів, в тому числі, завдяки розвитку транспортної інфраструктури, пароплавства і залізниць, налагодженню міжрегіональних та міжнародних зв'язків, появи все більшої кількості осіб, які мандрували не лише у справах або здійснювали паломництво, але й заради відпочинку, оздоровлення, задоволення культурних потреб або через цікавість до того чи іншого об'єкту Наддніпрянщини. Тривалий період, поступово відбувався процес, коли навколо різноманітних історико-культурних пам'яток

або природних об'єктів формувались туристичні топоси з відповідною інфраструктурою, вокзалами, готелями, іншими супутніми спорудами та сервісами. А це, в свою чергу, створювало нові прояви, об'єкти культури, або суттєвим чином впливало на вже усталені матеріальну складову й духовну культуру аuru, ціннісно-сміслові наповнення топосів регіону.

Узагальнюючи все вище окреслене, можемо зробити висновки, що описаний комплекс різноманітних соціокультурних складових, визначні місця та історико-культурні об'єкти регіону ставали, протягом другої половини XIX століття на теренах Наддніпрянщини, тими чинниками, подіями, топосами, що незмінно привертало увагу мандрівників і подорожуючих, спонукаючи їх до нових поїздок, турів, екскурсій. Приваблюючи та збираючи гостей, які, висловлюючись сучасними термінами, були подієвими, культурними, мистецькими або іншими туристами, відповідні місцевості поставали як базис, були прообразами туристичних топосів і дестинацій, пунктами призначення, куди приїжджають на визначений час з конкретною, усвідомленою метою, ідеєю, часто в пошуках потрібних сенсів, відчуттів, вражень, знань, переживань. Звичайно, всі ці означення і терміни ще потребували свого усталення та кристалізації в соціумі та науковому середовищі, адже формування туристичної галузі лише починало свій довгий шлях, а подорожуючі здійснювали свої мандрівки, часто не задумуючись над визначенням чи назвами власних дій. Тим не менше, саме завдяки наведеним вище фактам, тенденціям, соціокультурним, історичним, політичним, економічним та іншим змінам, відбувались процеси зародження, еволюції, розвитку туристичних топосів описаного періоду.

Таким чином бачимо, що в другій половині XIX століття землі Наддніпрянщини опинились в нових економічних, політичних, господарських, соціокультурних реаліях, що зумовили кардинальні суспільні зрушення та зміни, в тому числі й ті, що призвели до активізації процесів розвитку туризму, генези, становлення і розвитку туристичних топосів і дестинацій регіону. Після остаточного скасування всіх адміністративних, правових,

структурних залишків існування української козацької автономії – Гетьманщини та Запорізької Січі, імперська російська влада розпочинає наступ на українські суспільно-політичні, літературні, культурні рухи, здійснюється заборона української мови, науки, періодичної преси тощо. Метою цих репресивних дій було цілковите знищення історичної пам'яті, свідомості, ідентичності українського народу.

Поряд з тим, виявлено, що з поширенням та входженням в суспільні норми й традиції ідей мобільності, звички подорожувати задля відпочинку, проведення дозвілля, самоосвіти, заради цікавості та інших спонук, все ширші категорії населення Наддніпрянщини формували та реалізовували свої особисті потреби під час туристичних мандрівок, обирали власні цілі для вирушення в поїздку до топосів й дестинацій, що їх зацікавили.

Загалом, проведений у другому розділі культурологічний аналіз різноманітних аспектів і компонентів формування туристичних топосів показав їх вагомий вплив та непересічне значення в процесах поступу українського соціокультурного простору, збереження та розвитку власної культурної ідентичності. Визначено, що в другій половині XIX столітті на теренах Наддніпрянщини з'явилися нові види, топоси, напрямки туризму. До відомих в попередні періоди, традиційних для даного регіону, паломницьких, освітніх, подієвих подорожей, додалися науково-просвітній, курортно-дачний, естетичний, круїзний та інші види подорожей.

Розкриття ролі та місця туристичних топосів, культурологічне осмислення процесів розвитку туризму, важливо тим, що відображає досі малознані складові тогочасного життя означеного регіону. Встановлено, що розвиток туризму, еволюція топосів, а також стан, збереження історико-культурної спадщини є взаємодоповнюючими синергетичними складовими, що діють взаємозалежно, постійно перетинаючись та мають потенціал сприяти розвитку один одного, вливаються на свідомість, етнокультурну пам'ять, ідентичність народу. Пам'ятки, старожитності, архітектура, природні парки, ландшафти та інші об'єкти є тим фундаментом, на якому постають відомі й популярні туристичні топоси.

Дослідження основних об'єктів та пам'яток матеріальної і духовної спадщини та виокремлення серед них місць, що приваблювали, привертали увагу широких кіл суспільства, дозволили нам виявити відповідні місцевості та проаналізувати як вони ставали початковими туристичними топосами, тими кінцевими пунктами мандрівок, що були наповнені значними сенсами і цінностями для туристів, куди приїжджають у визначений час та з конкретною метою. Тобто, з'ясувати та узагальнити ті тенденції й процеси, завдяки яким відбувались зародження, генеза, поступ, розвиток туристичних топосів, а також процеси постання модерної культурної ідентичності на теренах Наддніпрянщини у другій половині ХІХ століття.

## РОЗДІЛ 3

# ТУРИСТИЧНІ ТОПОСИ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ДИНАМІЦІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

---

### 3.1. Складові туристичних топосів в контексті еволюції культурної ідентичності

Феномени, прояви туризму та його складових, незважаючи на те, що почали науково, з культурологічної точки зору, досліджуватись лише протягом останніх півстоліття, існували задовго до цього. Перебіг процесів становлення конкретних туристичних топосів і дестинацій, в різних країнах, були тісно пов'язані з рівнем розвитку освіти, культури, економіки, а також з історичними й політичними процесами еволюції тих чи інших територій та державних утворень.

В рамках гуманітарного знання, розглядаючи туристичні топоси і дестинації за допомогою культурологічного підходу, є змога надати всебічну оцінку процесам становлення і розширення туристичної діяльності громад, їх впливів на соціальну та культурну сфери, природоохоронну й економічну діяльність, політику тощо. З рештою, туризм варто розглядати не тільки як впливову складову дослідження, розуміння й збереження національної культурної спадщини, а й як один з основних засобів пізнання власної країни, формування гордості за її культуру, минуле й сьогодення, розвитку рівноправного міжнародного партнерства з провідними країнами світу із застосуванням передового досвіду, в тому числі в галузі розвитку туристичної галузі [13]. Таким чином, завдяки застосуванню культурологічного підходу до вивчення туризму та його складових, зокрема студіювання туристичних топосів, є змога краще зрозуміти, як культурні зміни впливають на поведінку людей, їх побут, звички, настрої, ідентичність тощо. Аналізуючи вплив туристів на топоси, й зворотну дію топосів на особистість та суспільні групи, можемо відслідкувати різноманіт-

ні ментальні, соціологічні, психологічні, культурні та інші наслідки цієї взаємної взаємодії. Більше того, культурологічні дослідження туристичних топосів дозволяють досліджувати глобальні та локальні суспільні процеси, пов'язані з питаннями становлення, збереження, розвитку культурної ідентичності.

Культурологія як наука, що починає поставати наприкінці ХІХ століття, на досягненнях попередніх гуманітарних дисциплін, спрямована до вимірів ідеально-символічної сфери, уявлень про сутності ідей у проекції до матеріального світу. Продовжуючи наративи етики й філософії, культурологія успішно поєднує раціонально-логічний світогляд з позараціональними формам знань. А завдяки методу дедукції, охоплює ланки як практичних досліджень, так й прийнятих апіорних положень. До того ж, аналіз й дослідження матеріальних і духовних скарбів, у культурології, окрім прикладного значення, гармонійно доповнюються символічними вимірами, сакральною сферою [5, с. 6]. Більше того, туристичні топоси і дестинації мають потенціал й функціонал не лише ознайомлення туристів з місцевими традиціями, сприяння популяризації культурно-історичних знань, але й опції справляння позитивного терапевтичного впливу, зокрема на відновлення гармонійного стану, природних біологічних ритмів, оздоровлення психологічних і фізіологічних станів людини тощо [204, с. 79]. А також мають потенцівал створювати умови для відновлення, повноцінного відпочинку, виконуючи сприятливу терапевтичну дію. Виважене планування та підбір маршрутів, відвідування культурно-мистецьких заходів чи об'єктів, формують унікальні комплексні умови, сприяючи гармонізації особистості, забезпечують повноцінну фізичну та психологічну рекреацію [194]. Внаслідок цього, можемо переконатись, що туристичні топоси мають як визначний вплив на стан та процеси збереження матеріальної й духовної культури, так й позитивний ефект для ментального і фізіологічного стану як особистості, так і суспільства в цілому.

Розглядаючи культуру, у її загальному розумінні, як всю повноту об'єктів і норм, створених людиною, можемо сказати, що вона включає в себе предметні форми, знання, образи й символічні означення навколишнього світу. Таким чином, окрім матеріальних

продуктів діяльності суспільства, важливе значення у формуванні культури має світ символічних значень, що постає з метою збереження й передачі соціально цінних уявлень, знань, ідей, досвіду тощо [41, с. 96]. При цьому, матеріальна культура розглядається як таке втілення матеріалізованих потреб людини, що включають в себе, серед іншого, споруди, артефакти, предмети побуту, витвори мистецтва та багато іншого [41, с. 98]. Духовна ж культура, не стільки протиставляється попередній, скільки взаємозалежна з нею, є однією з проявів сукупної культури людства. Духовна культура містить у собі всі прояви й явища, пов'язані з інтелектуальною, ментальною, емоційною діяльністю людини, як то звичаї, традиції, вірування, мова, фольклор, норми поведінки та інше [41, с. 97]. Саме поняття духовна культура генетично пов'язане з гегелівським «Абсолютним духом», який є самопізнанням абсолютної ідеї в царині мистецтва, культури, філософії, релігії тощо. Як зазначають Н. Хамітов та С. Крилова, у сучасних гуманітарних науках, зокрема в атропології та культурології, вивчається питання духовної культури особистості – культури самоусвідомлення, творчого зростання та пізнання світу [197, с. 63]. Отже очевидним є те, що матеріальна і духовна культура не можуть розглядатись як окремі, не пов'язані між собою прояви життєдіяльності людства. Споруди, артефакти, твори мистецтва стають визначними об'єктами матеріальної культури, коли вони тісно пов'язані з історією, територією, народом, які надають їм важливих символічних значень. Так само й духовна культура зі своїми традиціями, ритуалами, мовою, легендами, емоційними прив'язками повинна мати об'єкти, топоси з якими всі ці ментальні явища та прояви мають сталий зв'язок. До яких відвідувачі мають змогу приїхати, щоб з ними ознайомитись та проникнутись їх глибинними духовними складовими.

В свою чергу, в європейських наукових колах ХІХ століття, під впливом німецького філософа та дослідника культури Й. Гердера, термін духовна культура почав активно застосовуватись до опису способів життя окремих народів, націй, а також до різних історичних періодів. Внаслідок цього, його значення все частіше вживалося у множині – культури. Спостерігалась й інша тенденція, коли

в другій половині XIX століття, в англійській мові слово культура набуло більш вузького сенсу та часто вживалось щодо окремих сфер мистецтва, філософії, науки, освіти тощо [232, с. 11]. Поступово, наприкінці XIX та протягом XX століть, під впливом розвитку гуманітарних і соціальних наук, визначення культура почало більше стосуватись суспільних норм та стало описом певного способу життя, який уособлює конкретні цінності, не лише в мистецтві чи освіті, але також в інституціях, способі мислення, стилю життя та побутовій поведінці. А також відносилось до тих соціальних правил, які забезпечували спільне розуміння, що об'єднувало індивідів у суспільстві. Таким чином, культура суспільства, його матеріальні й духовні цінності віддзеркалюють, виражають його соціальні та інституційні відносини [232, с. 12]. З часом, в глобальному вимірі, культура стала означати процес розвитку людини, відносно всього середовища перетвореного й створеного людством. Отже, йдеться про спробу осягнути вплив і місце культури як всеосяжного чинника у генерації та трансформації тих сенсів, цінностей, що визначають провідні шляхи поступу людської цивілізації [54, с. 15]. Тож очевидно, що культура, в усіх своїх проявах і значеннях має безпосередній вплив на конкретні, утилітарні види людської діяльності, в тому числі на мистецтво, науку, архітектуру тощо. А також на глобальні цивілізаційні прояви, які уособлюють весь спектр матеріальних і духовних надбань регіонів, країн, народів.

Як наголошує Г. Річардс, здатність туристичних топосів чи дестинацій розвиватися напряму залежить від їх здатності перетворювати основні матеріальні фактори у активи з вищою символічною чи знаковою цінністю, а також від того, як та або інша місцевість зможе використовувати свої успадковані й створені активи, щоб зробити себе привабливою для туристів. Кожна успішна туристична місцевість, топос, дестинація має унікальне поєднання предметних активів, об'єктів, знань, символів, соціального капіталу, автентичної атмосфери, що робить певні місця особливо цікавими для подорожуючих, завдяки неповторному поєднанню матеріальних і духовних компонентів. Внаслідок чого, власний особистий досвід, який отримує турист під час відвідування таких топосів і де-

стинацій, забезпечує потенціал для подальшої передачі усталених або розвитку нових наративів, сенсів та ідентичності [269]. Що доводить важливу соціокультурну функцію та наявність значного потенціалу туристичних топосів в збереженні, розвитку, формуванні матеріальних і духовних складових культури, а також суспільства, держави в цілому у широкому спектрі їх сфер та галузей.

Оскільки предметним полем сучасної культурології є синтез різних напрямків соціальних та гуманітарних наук, з відповідною базою досліджень, то контекстуальність культурологічних студій найкраще проявляється в аналізі різноманітних аспектів змістовного й ціннісного простору епохи, що вивчається, яку ми переосмислюємо в контексті сучасних реалій. Тим самим, проводиться аналіз процесів еволюції суспільства, у межах якого культурологічні дослідження набувають нового виміру, стають системою знань про структуру, функції, послідовність, закономірності розвитку людського буття [41]. Зауважимо що, як відзначає сучасний український культуролог Ж. Денисюк, культура як спосіб життя та створена людиною реальність постає не лише сукупністю історичних або географічних, але й також фундаментальних символічних складових, здатною продуктивно вплинути на розвиток суспільства, коригуючи людські цінності та переосмислюючи світосприйняття [54, с. 12]. Після вищенаведених концептуальних тверджень, стає очевидним, що всебічне, комплексне осмислення потенціалу туристичних топосів як компонентів матеріальної та духовної культури неможливе без аналізу і усвідомлення процесів, завдяки яким відбувається постання матеріальної спадщини та формування духовних цінностей і сенсів. Адже, надаючи матеріальним і духовним складовим культури, туристичним топосам, що функціонують на їх основі, власне, унікальне наповнення, наділяючи їх неповторним значенням, суспільство проходить певні етапи, переживає послідовність змін взаємопов'язаних чинників, які безпосередньо впливають на розвиток всього соціуму і держави. Нижче ми розглянемо ці чинники та взаємозв'язок між ними.

Розуміючи важливість значення соціокультурних процесів в загальному розвитку суспільства, за останні десятиліття європейські вчені – культурологи, дослідники культури (Cultural Studies) Поль

дню Гай, С. Голл, Л. Джейн та інші [232], ґрунтуючись на доробку вченого Р. Вільямса, який в своїх працях розглядав культуру як фундаментальні матеріальні, інтелектуальні, духовні складові буття спільнот [167, с. 26], розробили модель колообігу культури (circuit of culture). Дана модель розглядає культуру як взаємопроникну, співзалежну систему, що складається з п'яти основних сенсотворчих процесів. Спільно вони вибудовують, формують своєрідний контур, через який можна комплексно провести культурологічний аналіз будь-якого процесу, тексту чи артефакту, якщо ми хочемо його усебічно дослідити. Тобто, щоб вивчити культурологічні аспекти явища чи предмета, слід дослідити, як він представлений, які соціокультурні ідентичності пов'язані з ним, як він споживається, які механізми регулюють його поширення та використання. [232, с. 3]. У цьому відношенні й контексті пропонується означити, опрацювати процеси еволюції та генези туристичних топосів Наддніпрящини, як соціокультурного феномену, що почав активний розвиток в другій половині ХІХ століття, а також проаналізувати їх потенціал як компонентів матеріальної та духовної культури регіону.



Рис. 1 – Зображення моделі Колообігу Культури [232], [167]

Схематичне зображення колообігу культури [232], [167] наочно демонструє, що нема значення, з якого компонента починати аналіз, оскільки процеси є взаємозалежними, й для їх комплексного, ґрунтового розуміння потрібно пройти все коло повністю. Більше того, кожна частина ланцюга впливає на сусідню та всі інші складові одночасно. Хоча в теорії ці частини виокремлені, в реальності вони постійно накладаються та переплітаються складним пов'язаним чином. Разом ці елементи є тими, що становлять основу та дозволяють ґрунтовно провести культурологічне дослідження певного об'єкта [232, с. 4]. Тож далі ми більш детально проаналізуємо кожен з п'яти факторів колообігу культури в суголосі та взаємозв'язку з тематикою нашої праці та дослідженням складових генези туристичних топосів, як компонентів матеріальної і духовної культури.

Оскільки завдяки значенням, символам, іншим проявам духовної культури, що дозволяють нам «розуміти» матеріальні речі в їх ідейному наповненні, незаперечно є потреба дослідження перебігу процесу, як саме відбувається постання і створення сенсів. Адже саме людина наділяє матеріальні та духовні складові культури значеннями – тим, як ми їх собі представляємо та наскільки вони є цінними для нас. Що і є процесом постання такої складової моделі колообігу культури як **репрезентація**. А основними засобами репрезентації в культурі є мова (письмові або усні твори, слогани, гасла тощо), образи (зображення, фотографії, живопис, відео), які дозволяють суспільству використовувати знаки та символи, щоб репрезентувати чи відтворювати все, що існує у світі, у термінах значущої концепції, образу чи ідеї, створюючи зрозумілі системи для усвідомлення і опрацювання речей або явищ, а також поширення інформації щодо них [232, с. 13]. До того ж, репрезентація це одночасно і форма, яку має об'єкт, й смисли, які закладені в нього. Залежно від того, як особа сприймає предмет, топос або явище, вони набувають для нього відповідного символічного, духовного та матеріального значення [167, с. 27]. Як відзначає культуролог С. Руденко, для європейських (і світових) традицій спілкування властиві норми, коли розпізнання за шкалою

свій-чужий відбувається через спадщину, яка поміщається у фокус процесів цивілізаційної ідентифікації [166, с. 70]. Так само, й туристичні топоси Наддніпрянщини, які наділялись змістовним наповненням та історико-культурними маркерами, були своєрідним індикатором, що дозволяв розпізнати своїх від чужинців, носіїв спільної чи іншої ідентичності й свідомості.

За словами відомого французького соціолога другої половини XIX – початку XX століття Е. Дюркгайма, колективні уявлення, що стосуються спільних значень, цінностей і норм окремих людей, вповні й яскраво виражаються в їхній поведінці, інституціях, міфах, віруваннях або мистецтві [232, с. 12]. Тож, репрезентація туристичних топосів, як соціокультурного явища та знакових, важливих місць подорожі, протягом другої половини XIX століття, пройшла шлях від маловідомого нового явища, до поширеного в більшості суспільних станів, знаного та бажаного місця, де із задоволенням проводили вільний час й дозвілля. Крім цього, туристичні топоси впевнено входять в тогочасну повсякденну культуру – про них пишуть періодичні видання, вони є складовою художньої літератури, традицій побуту, звичок тощо. В такому випадку, як зазначалось вище, культура є описом певного способу життя, що проявляє свої репрезентації та цінності в повсякденній поведінці.

Соціальна, національна, культурна **ідентичність**, яка є тісно пов'язана з попередньо розглянутим соціокультурним процесом репрезентації, розглядається культурологами, як сукупність уявлень особи, групи, суспільства про себе й власні характеристики, ґрунтуючись на базі порівняння їх самих з відповідним культурним середовищем, суспільним станом, народом тощо [41, с. 70]. Як пише Л. Нагорна, під ідентичністю розуміють результат самовизначення людини або спільноти, внаслідок створення ними «образу – Я» чи «образу – Ми». В соціальних та гуманітарних дисциплінах ідентичність розуміється як набір особливих рис, які виділяють певного індивіда та спільноту з-поміж інших. Отже, ідентичність має багатогранний вимір духовної та практичної, матеріальної життєдіяльності людини [126]. Крім цього, як відзначає культуролог Ж. Денисюк, ідентичність є усвідомлення осо-

бистістю своєї приналежності до певної соціальної групи, що дає змогу їй визначити власне місце в оточуючому соціокультурному просторі, орієнтуватись та позиціонувати себе у світі, ствердити власну приналежності до певного образу, ідеалу тощо. Отримуючи потрібні орієнтири, людина має змогу знайти своє призначення, віднаходячи потрібну точку опори буття [55, с. 102]. А також, спираючись на власні етнокультурні цінності творити такі смислове середовище, моделі поведінки, зразки матеріальної й духовної культури, що відповідають за розвиток самих основ спільноти, її ціннісно-смилових універсумів [56, с. 5]. Важливо відзначити, що одними з відповідних багатовимірних факторів і об'єктів, що формують потрібні орієнтири, моделі поведінки, допомагають пізнати й усвідомити матеріальну й духовну спадщину, зрозуміти сенси, ствердити власну ідентичність є туристичний топос.

Таким чином пересвідчуємось, що важливим критерієм ідентичності, як сукупності дій і практик, які поширюються в суспільстві та які встановлюють, за допомогою чітких маркерів, схожість або відмінність категорії «я» і «ми» від категорії «вони» [167, с. 27], постає в другій половині XIX століття на Наддніпрянщині феномен туристичного топосу. Як вже зазначалось в попередніх розділах, вийшовши з елітарного, аристократичного заняття, туристичні подорожі, починаючи з 1860-х років, протягом чотирьох десятиліть, стають масовим загальновідомим і загальнобажаним проявом суспільних активностей. При цьому, різні туристичні топоси стають уособленням різних ідентичностей, що мали місце в тогочасному соціумі. Так, наприклад, театри й музеї позиціонуються як такі, що в них перебувають, передусім, освічені, виховані, культурні люди; пансіонати, води, дачі відвідують з метою оздоровлення, дозвілля й відпочинку; історичні та релігійні об'єкти привертають увагу з просвітньою, науковою, духовною метою тощо. Цікаво відзначити, що Чернеча Гора, яка постала в другій половині XIX століття, на додачу до перерахованих вище характеристик й ознак, уособлювала собою, на рівні зі Святинями Києва чи Гетьманськими столицями Наддніпрянщини, сакральне місце (топос), що символізує вияв української культурної ідентичності.

Яка почала, в той період, стрімке масштабне відродження в суспільстві, незважаючи на постійний спротив російської імперської влади. Більше того, відомо, що в досліджувану добу, навіть поїздка на виставу української театральної трупи, участь в літературному вечорі пам'яті, відвідання могили І. Котляревського, Т. Шевченка або іншого видатного діяча були ознакою прояву своєї ідентичності. Так само, як і похід до костелу, на теренах Центральної України другої половини XIX століття, був явним вираженням польської ідентичності. Ці та інші маркери не лише слугували для виокремлення й орієнтації по шкалі «свій-чужий», але й сприяли постанню в суспільстві чітких критеріїв ідентичності, усвідомлення себе частиною українського народу, який споконвіків мешкав на своїй землі та який продовжував існувати незважаючи ні на які імперські циркуляри, заборони, утиски й репресії.

Наступна складова моделі колообігу культури **виробництво** стосується як створення матеріальних пам'яток, артефактів, творів мистецтва тощо, так й духовних культурних продуктів. Коли об'єкт виробляється технічно, він одночасно постає й духовно, адже в нього кодується конкретні значення, ментальні цінності, сенси. Цей факт повертає нас до процесів формування репрезентації та ідентичності, а також до наступної складової споживання. Завдяки натхненню, таланту, унікальним здібностям людей, що виробляють, творять той чи інших продукт (об'єкт), також відтворюються репрезентації та формуються ідентичності у певних осіб та суспільних груп. Таким чином, окрім товарів, матеріальних об'єктів Виробництво охоплює й процес комунікативних повідомлень, духовних цінностей, в які закладаються певні сенси та асоціації, що можуть трансформуватись, видозмінюючись в процесі їх поширення [232, с. 5]. Одночасно, на процес наповнення сенсами та на кодування ідеями впливає широкий спектр тогочасних обставин: норм культури, технологічні можливості, інфраструктура, політичні, економічні чинники тощо [167, с. 28]. Таким чином, маємо справу як з постанням, виробленням матеріальних, так і духовних цінностей, складових топосів, які є тісно переплетеними та взаємозалежними.

До ланок виробництва, в широкому розумінні цього поняття, тобто формування, постання матеріальних і духовних компонентів туристичних топосів Наддніпрянщини другої половини ХІХ століття, можна віднести процеси будівництва готелів, музеїв, парків, театрів, вокзалів та інших об'єктів пов'язаних з етапом розвитку туризму, формування туристичних топосів і дестинацій. Також сюди слід віднести друк путівників, книг про мандрівки, довідників, альбомів, листівок з видами мальовничих місцевостей, тобто всі ті складові, що окрім матеріального боку, мають суттєву духовну, інформаційну, ціннісно-смыслову складову, які формували імідж й заохочували попит на туристичні поїздки (*Додаток Б: Б.7, Б.19*). Звісно, до цього переліку факторів належить й виникнення перших туристичних гуртків та агенцій, що безпосередньо займались організацією індивідуальних чи групових турів.

Аналіз процесів та практик **споживання** також доводить й демонструє повну взаємопов'язаність та взаємозалежність всіх складових Колообігу культури з етапами розвитку туристичних топосів Наддніпрянщини. Як підкреслюють П. дю Гай, С. Голл та інші розробники концепції «Circuit of culture», процеси колообігу не закінчуються в якісь окремі точки, а є постійно триваючим перебігом споживання продуктів та послуг. А зайняття цими практиками є постійною одночасною співдією споживання і формуванням матеріальних та духовних складових, продуктів/послуг та сенсів. Незважаючи на те, що виробники туристичних послуг, які пропонують відвідати ті чи інші топоси, спожити пов'язані з цією галуззю товари, й намагаються кодувати їх певними значеннями та асоціаціями, вони, в процесі взаємодії зі споживачем, можуть приймати, транслювати зовсім інші ідеї та смисли. Тож очевидно, що значення, духовні складові не просто «надсилаються» виробниками і пасивно «сприймаються» споживачами культурних послуг, відвідувачами туристичних топосів тощо. Вони активно формуються самими учасниками подорожі в ході та за результатом її завершення. В такому випадку бачимо, що під час культурного виробництва ролі «виробника» і так званого «споживача» є багато в чому взаємозамінними. А споживання стає все більш особистим

актом «виробництва» само по собі. За таких умов, канали циркуляції культурних смислів постають як нові джерелами виробництва різноманітних сенсів [232]. Крім цього, самі по собі об'єкти культурного значення, туристичні топоси і DESTИНАЦІЇ також є каналами для передачі інформації, ідей, смислів, меседжів своїм відвідувачам на рівні письмового та усного слова, зображень, образів, вражень тощо. Тим самим розширюючи в культурному просторі способи, канали якими можна ці духовні складові передавати й доносити до широких мас суспільства [232]. Можемо зробити висновок, що духовні складові матеріальних об'єктів, в тому числі туристичних топосів, не є статичними, а можуть змінюватись під впливом багатшарових процесів. Тому для успішного функціонування туристичних топосів важливими є не лише матеріальні пам'ятки, твори мистецтва, артефакти, але й те змістовне, інформаційне, ідейне наповнення, що формує сприйняття, вплив на ідентичність відвідувачів. І в той же час, самі відвідувачі є співтворцями ціннісного наповнення відвідуваних ними топосів.

Протягом другої половини XIX століття в Наддніпрянщині процеси споживання туристичних послуг, поширення інформації, зацікавлення та відвідування початкових туристичних топосів були тісно пов'язані з тогочасними умовами життя, способами пересування, загальним станом економічного і соціокультурного простору. Ці процеси та традиції «споживання» туристичних топосів, мода на туризм доволі швидко розповсюджувались в суспільстві, впевнено ставали нормою поведінки, охоплюючи все більші верстви населення. Наприклад, як відзначає культуролог С. Русаков, Київ можна розглядати як локацію, в якій обертаються певні культурні артефакти, феномени та об'єкти, що отримують власні сенси, працюючи як символи. Так, Дніпро це не просто річка, а уособлення могутності, життєдайності, Київські схили – єднання природи і мегаполісу, вулиця Хрещатик – центральна вісь, серце міста (*Додаток Б: Б.4, Б.7*). Процеси взаємодії з відповідними матеріальними об'єктами і їх духовними означеннями, етапи «споживання» цих топосів, DESTИНАЦІЙ, образів та сенсів мають безпосередній вплив на формування ідентичності мешканців та гостей міста. А різні ін-

терпретації, ступінь їх сприйняття або неприйняття впливають на розвиток й утвердження місцевої, регіональної, національної культури та свідомості [167, с. 29]. До того ж, оскільки вже наприкінці XIX – початку XX століть стають популярними альбоми, літографії, листівки з краєвидами Києва та інших навколишніх місцевостей, зі зображеннями пам'ятників, соборів, театрів, садів, будинків, живописних краєвидів, то ці поширені візуальні образи внесли свій суттєвий вклад у підвищення рівня споживання туристичних продуктів. Отже, ландшафти, їх візуалізація перетворюються на один із чинників вироблення ціннісно-світоглядних орієнтирів. До цієї когорти також можна зараховувати готелі, кафе, ресторани, супутні сувенірні товари, тематичні книги, публікації, пісні – все те, що наповнювало туристичним змістом життя містян і прибуваючих гостей [167, с. 30]. Таким чином, подорожуючі, під час вибору топосів, в процесі відвідування цікавих місць, в результаті ознайомлення зі супутньої тематичною продукцією, виданнями, публікаціями тощо «споживали» закладені в них ідеї та сенси, одночасно формуючи власні враження, й транслюючи їх далі розповсюджували інформації, повідомлення, чутки про них, формуючи імідж, виробляючи та споживаючи образ, ідентичність того чи іншого об'єкту подорожі або туристичного топосу.

Нарешті, п'ятий процес Колообігу культури, що носить назву **регулювання**, відноситься до широкого кола офіційних та неофіційних законів, традицій, звичаїв, норм культурного життя суспільства [232, с. 5]. Це елемент, охоплюючи різні види формального та неформального контролю на всіх рівнях, формує відчуття правильного або неправильного, відділяючи прийнятне від неприйняттого в даному культурному контексті [167, с. 28] та у відповідній місцевості або топосі. Вітчизняні й зарубіжні вчені, як то К. Купер, Д. Флетчер, А. Головчан, Т. Ткаченко та інші, туристичні топоси та дестинації розглядаються як об'єкти «інтегрованого управління» [45], адже вони здатні об'єднати всі складові в єдину систему якісного туристичного продукту. До складових інтегрованого управління туристичним об'єктом відносять інформування, транспорт та зв'язок, розміщення і харчування, атракції

та інші послуги [45]. Таким чином, можемо відмітити суттєвий прогрес розвитку туристичної сфери. Якщо наприкінці XVIII століття сам факт здійснення подорожі задля власних відпочинку або розваги, для всіх верст суспільства, окрім незначної групи еліти або вчених, було вчинком, який кидав виклик усталеним нормам поведінки, то протягом другої половини XIX століття подорожі та відвідання тогочасних туристичних топосів і дестинацій стають звичним, буденним явищем. В той же період, окрім неформальних процесів регулювання правил подорожей та усталених культурних практик, з'являються перші організації, що забезпечували належний рівень інформування, забезпечення транспортом, проживання, харчування, дозвілля туристів, а також займались організацією і проведенням турів в рамках чинного законодавчого поля.

Проаналізувавши процес генези та розвитку туристичних топосів Наддніпрянщини другої половини XIX століття за допомогою культурологічної моделі Колообігу культури, можемо побачити, що соціокультурні складові та їх еволюція не були фіксованими, а мали взаємопов'язану мінливу природу. Отже, спостерігались суспільні культурні зміни, що призводили до формування, до репрезентації, передачі цінностей, сенсів і значень, до становлення, виробництва, розвитку топосів, відвідування і споживання сервісів, унормування та регулювання звичок, традицій, правил туристичних подорожей. При цьому всі ці складові могли відрізнятися в різних локаціях, видозмінюватись, уніфікуватись чи трансформуватись під впливом одна одної, накладаючи свій відбиток на культурне середовище в цілому та потреби різноманітних верств населення.

Показово, що модель Колообігу культури дає змогу розширити сфери застосування та об'єкти дослідження вітчизняної культурології, адже допомагає детальному вивченню різноманітних культурних явищ і феноменів. Застосування цієї методології демонструє науковий потенціал повноцінного культурологічного аналізу створення, поширення, еволюції, сприймання в суспільстві різних проявів, об'єктів, що розкриває гарні перспективи для нових векторів розвитку культурологічних студій [167, с. 34]. З огляду на це, пересвідчуємось, що досліджені в рамках даної мо-

делі туристичних топоси ще більш повно постають як важливий культурологічний компонент, який має безпосередній вплив на розвиток матеріальної та духовної культури місцевості, регіону, суспільства, народу, держави.

Привертає увагу той факт, що розвиток туристичних топосів Наддніпрянщини у другій половині XIX століття відбувався паралельно та співзалежно з розвитком інформаційної культури, яка проявлялась в збільшенні значення та поширення ролі друкованих засобів масової інформації, які ставали вагомою складовою загальної культури суспільства. За таких умов, інформаційну культуру можна розглядати як алгоритм вчинків і дій особи, групи осіб в суспільному середовищі, які безпосередньо чи опосередковано впливають на всю життєдіяльність соціуму. А належне дослідження всіх складових інформаційної культури дає підстави стверджувати, що вона є основою формування свідомості особистості, спільнот, нації тощо [201, с. 67]. На підставі цього, можемо стверджувати, що туристичні топоси і дестинації, які формуються на основі історико-культурних чи природних пам'яток, музеїв тощо, вдало використовували здобутки, спадщину місцевої культури, наявність артефактів, цікавих місць та поширення інформації щодо них у періодичних виданнях, путівниках, художніх творах, розповідях очевидців і т.п. Отже, підкреслимо загальне велике значення інформаційної культури, що є складовою частиною глобальної духовної культури та включає в себе, серед іншого, переконання й знання, які зберігаються і передаються з покоління в покоління через процеси формальної та неформальної комунікації й освіти. У контексті аналізу духовної культури, що впливає на формування суспільних мотивів розвитку туристичних топосів Наддніпрянщини в другій половині XIX століття, бачимо наявне активне входження в соціокультурний простір туристичних ідей, звичок, практик, що, в цілому, сприяло подальшому розвитку сфери туризму в регіоні.

Більше того, вищезгадані тенденції є не лише вузько туристичними, але й загально цивілізаційними. За умови, коли постання, «виробництво», засвоєння, «споживання», сприйняття, «ідентичність», прояви, «репрезентація», унормування, «регулювання»

матеріальної і духовної культури стають процесом особистісного та суспільного відкриття, ініціації творення світу культури в собі та ззовні. Коли людина бере участь в діалозі, в колообігу культур, при якому здійснюється неповторна актуалізація, переосмислення, відтворення закладених в ці об'єкти, топоси, дестинації сенсів, значень, цінностей. Отже, як було проаналізовано вище, споживання туристичного (чи будь-якого іншого матеріального або нематеріального продукту) робить значний акцент на смислотворчих можливостях культури, що уможливорюється завдяки проактивній позиції всіх учасників даного культурного процесу [167]. Спираючись на концепції М. Гайдегера, бачимо в цих процесах наявність й єдність трьох ключових складових творіння: форми (матеріальної культури), усвідомлених сенсів (духовної культури) і множини переживання (емоцій, відчуттів, рефлексій тощо) [242]. Наведені елементи є результатом аналізу поступового накопичення множини суспільних рухів та вчинків, що в процесі своєї постійної взаємодії спричиняють історичний поступ у послідовності двох складових: матеріальної й духовної. Межею, а одночасно й поєднуваним чинником між ними слугує поняття психічного. Як результат, завдяки особистим та спільним зусиллям утворюються історичні процеси еволюції матеріальної і духовної культури, що також є полем людської психічної і практичної діяльності, які в свою чергу є екзистенціал або ціннісне переживання [172, с. 116]. Таким чином, можемо констатувати, що концепція колообігу культури допомагає при дослідженнях матеріальної та духовної культури, пропонуючи цілісний підхід до розуміння детермінантів й процесів розвитку туристичних топосів, як багатоскладових соціокультурних феноменів, що взаємодіють з суспільством та його членами на різних рівнях. Більше того, переконаємось, що Ідентичність є одним з ключових, базових, фундаментальних чинників та складових всього циклу колообігу культури.

Окрім цього, важливо, що твори, артефакти, образотворче мистецтво, нарівні з архітектурою та іншими матеріальними культурними здобутками, мають значний символічний контекст і включені в ментальну послідовність: міф-символ-ритуал. Таким

чином переконуємось, що всі прояви культури, види мистецтва мають тісну взаємообумовленість з ментальністю соціуму та слугують для передачі символічних кодів, маркерів ідентичності наступним поколінням [181, с. 280]. Очевидно, що духовні, освітні, релігійні, історико-культурні об'єкти Наддніпрянщини, які згодом стали відомими туристичними топосами і дестинаціями, протягом всієї своєї історії, мали і мають суттєвий символічний контекст та гармонійно входять до матеріального і ментального культурного простору українського народу. Відповідно, аналогічні соціокультурні прояви, зв'язок з матеріальною і духовною спадщиною, вплив туристичних топосів на процеси виокремлення символічних кодів та сенсів, формування культурної ідентичності можемо спостерігати й в таких культурологічних аспектах функціонування туристичних топосів, як їх відображення, опис, згадування в українській науковій літературі, мемуаристиці, періодиці другої половини XIX століття.

Дослідивши синергетичний зв'язок матеріальної та духовної культури, через призму еволюції туристичних топосів, за допомогою моделі колообігу культури, можемо переходити до наступного підрозділу нашого дослідження. Як підсумок, зазначивши, що етапи виробництва, репрезентації, споживання, регулювання та ідентичності наповнюють матеріальні об'єкти, продукти, практики особливими значеннями та духовних змістом. Які, в свою чергу, слугують для вираження, усвідомлення, передачі основних суспільних цінностей, ідей, наративів тощо, адаптуючи їх до особливостей відповідної епохи, практик тогочасного світу, зберігаючи при цьому їхні ключові сенси і значення в колективній пам'яті поколінь.

Важливо зазначити, що основним рушієм всіх цих процесів є символ. Адже, яким би потужним не був матеріальний історико-культурний потенціал Наддніпрянщини, чи інших регіонів України, що залучений для розвитку туристичних топосів, маючи пам'ятники архітектури, унікальні природні зони, місця епохальних історичних подій, без наповнення цих об'єктів важливим символічним значенням, репрезентації в них близьких та потрібних для суспільства сенсів – всі вони залишаються незначними та нецікавими

для туристів. І навпаки, при наданні складовим матеріальної спадщини наповненого, екзистенційного значення, вони отримують життєдайний потенціал не лише для сприяння дозвіллю, розвагам або відпочинку, але й для формування ідентичності, консолідації суспільства, поширення позитивного іміджу регіону та країни у світі.

Загалом, дослідження туристичних топосів за допомогою складових колообігу культури дозволяє більш різнопланово і детально проаналізувати розвиток їх матеріальних і духовної складових, зокрема ідентичність й репрезентацію, враховуючи їхню тісну взаємопов'язаність і змінність дотичних соціокультурних процесів. Завдяки чому є можливість глибше проаналізувати та краще зрозуміти, як культурна ідентичність функціонує і трансформується на різних етапах розвитку суспільств, народів, держав.

### **3.2. Культурологічні прояви туристичних топосів: українська художня література, мемуаристика та періодика другої половини XIX століття**

Туристичні топоси як одна з основних складових розвитку всієї туристичної галузі, мали суттєвий вплив на формування культурного простору Наддніпрящини протягом другої половини XIX століття. Зростаюча популярність поїздок до туристичних топосів і дестинацій, що поставали і розвивались в той період, була каталізатором для творчого, національного, духовного розвитку суспільства. Тож, еволюція туристичних топосів та культурний прогрес стають взаємо підтримуваними процесами. Це був продуктивний період виникнення нових художніх та мистецьких творів, наукових досліджень, публікацій в періодичній пресі, в яких тим чи іншим способом згадувались туристичні поїздки, активності, місця, цікаві історико-культурні об'єкти тощо.

На українських землях, що мають багаті, різноманітні туристичні ресурси, активне освоєння яких почалось у XIX столітті, з розбудовою готелів, курортів, пансіонатів, ресторанів спостерігається процес входження нових туристичних практик не лише в повсяк-

денне життя суспільства, але й духовний, ментальний, культурний простір. У цих процесах важливу роль відіграє художнє слово, література, публікації – одні з найбільш важливих методів поширення інформації того часу, що активно сприяли популяризації подорожей, конкретних топосів та зростанню зацікавленості до туристичних поїздок. Як зазначає культуролог Ж. Денисюк, цінності формуються певним історичним періодом, відповідним культурним середовищем. При цьому, базові, універсальні та етнокультурні цінності залишаються майже незмінними, а інші можуть відображати стан або спосіб мислення конкретної історичної доби [56, с. 7]. Більше того, через ознайомлення з творами, публікаціями пов'язаними зі звичаями, історією, культурою, матеріальними і духовними цінностями регіону або народу, відбувався процес накопичення знань, корисних відомостей, формувалось бажання здійснити подорож та побачити все на власні очі. Відомо, що туристичні враження виникають не тільки під час відвідання топосів і дестинацій, але й на попередніх етапах підготовки до подорожі. Потенційний мандрівник вивчає наявну інформацію щодо різноманітних місць, читає літературу, обговорює варіанти поїздки зі знайомими, особливо з тими, хто має відповідний досвід мандрів. Таким чином, завдяки отриманій інформації, турист ще до початку подорожі налаштовує себе й розраховує на отримання позитивних емоцій, корисних знань, цікавих вражень від майбутніх соціальних і культурних контактів [59, с. 251]. З огляду на це, до основних етнокультурних цінностей, що існували в тогочасному суспільстві, під впливом глобальних та локальних змін, починають додаватись нові, характерні для всього європейського культурного простору. Серед них, одними з тих, що активно входили в повсякденне життя соціуму були традиції мандрів, туристичні активності, мода на подорожі до цікавих місцевостей та топосів.

Вивчаючи культурологічні аспекти мотивів туристичних поїздок в українському літературному та публіцистичному дискурсах, вчена Л. Божко зазначає, що вітчизняні митці протягом всієї історії зверталися у своїх творах до мотивів подорожей. Окрім широкої тематики і різноплановості жанрово-стильових характеристик цих

текстів, у другій половині XIX століття відбувається філософське переосмислення самої ідеї мандрів як засобу само- і світо- пізнання. Так, у працях Т. Шевченка, П. Куліша, П. Грабовського, П. Карманського, М. Коцюбинського, Лесі Українки та багатьох інших, автори використовують мотиви подорожі для розкриття ідейних особливостей національного буття, відтворення та збереження національної історії й культури [18, с. 367]. Таким чином, завдяки різноманітним видам туристичних дискурсів, через прочитання відповідних тематичних публікацій вже на попередніх етапах підготовки до подорожі турист отримувач змістовний, емоційний, когнітивний особистий досвід [59, с. 251]. Внаслідок цього, окрім корисної, цікавої фактологічної інформації щодо майбутніх пунктів подорожей, читач творів провідних українських діячів отримувач важливе підґрунтя для роздумів, знання з переслідуваних в той час вітчизняної історії та культури, усвідомлення власної ідентичності та прив'язку цих духовних цінностей до конкретних матеріальних об'єктів і топосів.

Тематику та мотиви подорожей в художніх творах, ми зустрічаємо вже від початків постання новітньої української літератури наприкінці XVIII – на початку XIX століття. І мандрівний філософ Г. Скворода, і автор подорожніх записок В. Григорович-Барський були предтечами тих соціокультурних змін, що відбувались в Центральній Україні в другій половині XIX століття. Так само, «Енеїда» І. Котляревського, а також твори Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, Є. Гребінки, М. Гоголя, Л. Боровиковського, А. Метлицького, М. Костомарова та інших митців були не лише голосом прагнення до свободи народу, відтворенням масштабних, епохальних постатей та образів [70, с. 314], але й також сприяли поширенню інформації про традиції мандрівок, формували запит в суспільстві на подорожі й викристалізували саму культуру туризму.

В той же час, важливо зазначити, що відповідні твори другої половини XIX століття неможливо вповні зрозуміти, розглянути, опрацювати без ознайомлення з попереднім періодом зародження традицій туризму в Європі та Україні, що відбувався протягом першої половини XIX століття. Як вже зазначалось в першому

розділі, мода на туристичні мандрівки доволі швидко поширилась всім континентом, починаючи з 1830-1840 років. Ці новомодні тенденції знаходили своє відображення й в українській літературі. Наприклад Г. Квітка-Основ'яненко в творі «Купований розум», написаному у формі народної бувальщини, з гумором демонструє тогочасні культурні тенденції щодо сприйняття користі подорожей для молоді: «нехай світу побачить, роздивиться, як де у людей поводитьсь» та переповідає історію про те як «наш Харко їздив далеко ума-розуму купувати» [83]. В п'єсі «Шельменко-денщик», у притаманній автору сатиричній манері, він описує захват сучасного йому суспільства новими для них традиціями вирушання у подорожі. В діалогах представників не лише шляхти, але й нижчих верств, письменник демонструє поширені думки, про те, як змінює людину подорож, і що той хто звершив вояж вже стає іншою людиною: «уяви, що пані мене і тепер так само називає, як до моєї поїздки» – каже персонаж, яка пишається тим, що здійснила мандрівку, і вважає себе вищою від тих, хто її не робив. А інший герої твору розповідає, як він «коли у 32-му році вояжував з Чернігова до Вороніжа, то по дорозі одного разу, милуючись природою, знайшов чудове місце для прогулянок». Крім того, подано наступний діалог: « – ви ведете (*подорожній*) журнал? – Щодня і з усіма подробицями. Записую, де був, що бачив, чув, з ким що говорив і навіть думав. – Це, мабуть, корисно? – Дуже корисно! Уявіть, що під час мого вояжу до Вороніжа, по дорозі назад до Чернігова, я, зазирнувши до мого журналу, наперед знав, де ночуватиму і що знайду до вечері» [83]. В цьому контексті варто згадати й твір М. Гоголя «Мертві душі», де його герої називають мандрівку найкращим засобом від хандри й нудьги. І так само сприймають подорож, як подію, що змінює людину: «адже побачити світ, колообіг людей – це що не кажи, є ніби жива книга, зовсім інша наука» [44]. З огляду на це можемо констатувати, що вже в першій половині XIX століття в українській суспільній думці доволі поширеними та стійкими були переконання щодо впливу на рівень освіченості, свідомості та навіть соціальний статус самого факту здійснення особою подорожі. Крім того, переконуємось, що подорожні заміт-

ки та щоденники були прообразами майбутніх путівників, що давали змогу тим хто їх читає, зорієнтуватися на місцевості, обрати найкращий шлях або знати де можна подивитись красивий краєвид, чи в якому місці зручніше відпочити.

Різноманітним темам, пов'язаним з мандрівками були присвячені й публікації в періодичних виданнях. До прикладу, перший вітчизняний літературно-мистецький і науковий часопис «Український вісник», що виходив у 1816-1819 роках за участі І. Срезневського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, надрукував подорожні замітки І. Вернета «Спогади про Новгород-Сіверський присвячений тамтешнім та Харківським друзям», в яких зокрема йдеться, що «щасливий той, що мандрував для освіти серця і розуму» [188, с. 37]. Слід відмітити, що протягом часу, поки виходив цей журнал, в ньому часто друкувались різноманітні подорожні тематичні публікації, як з турів європейськими містами, так й українськими теренами. До прикладу, можемо згадати публікацію Г. Гесс-де-Кальве «Отривки из путевых записок одного украинца по дороге из С.Пб. в Харьков» [188]. Наступним часописом, в якому видавались твори Л. Боровиковського, С. Гребінки, П. Морачевського, І. Росковшенка та інших був «Український Альманах», що виходив у 1831 році. А також журнал «Молодик. Український літературний збірник», який друкувався у 1843-1844 роках з працями В. Каразіна, М. Костомарова, перекладами Ф. Шіллера, Й. Гете, В. Гюго та інших. Де, серед іншого, було опубліковано цікавий опис Харкова: «... подивіться на місто уважно. Чудове! Вулиці рівні, чисті, прямі... Будинки милі, крамниці наповнені всіляким товаром... Училища, театр, гостинний двір, різні мистецькі заклади. Чого там тільки нема...» [124, с. 7] (*тут і далі переклад власний*). Там же друкувались дорожні записки та інші публікації присвячені тематиці мандрівок. 1852 року була видана книга О. Рославського-Петровського «Мысли об устройстве железной дороги...» де автор перераховуючи переваги будівництва залізниці до Чорного моря, Криму і Одеси, серед економічних та інших вигод, вказує також й на те, що в пасажирях не буде нехватки, адже не тільки поціновувачі природи, морських купань, але й відвідувачі різноманітних ярмарок

та велика кількість «простого народу» буде відправлятися в подорож потягом [162, с. 71]. Протягом 1861-1862 року виходив журнал «Основа. Літературно-учений вісник» з творами В. Білозерського, О. Кістяківського, М. Костомарова, П. Куліша. Часопис на своїх сторінках також розміщав мандрівні замітки, як то «З дороги» за підписом А. Нечуй-Вітер, де зокрема йдеться «Бажання ваше я виконую – описую свої дорожні враження, не турбуючись чи будуть вони для вас любопитні. Не доїжджаючи до Ніжина верстов двадцять ми зупинились...» [133, с. 88]. Ще у виданні друкувались Щоденник Т. Шевченка, де містились подорожні враження митця, твір «Знайдений на дорозі лист» авторства П. Необачного про поїзду з Києва через Радомишль, Новоград-Волинський, Корець, Острог на Волинь [133] та інші дотичні за тематикою статті. Відповідно до вищенаведеного, можемо переконались до на середину XIX століття вітчизняна читаюча публіка була цілком ознайомлена з традиціями подорожей, мала доступ до багатьох творів присвячених як українським так і закордонним історико-культурним пам'яткам, топосам, містам, регіонам тощо.

Завдяки зусиллям та генію Т. Шевченка, 1844 року було підготовлено до друку альбом малюнків «Живописна Україна». У передмові до якої, серед іншого, мовилось: «картини пустель Америки, берегів Рейну, спекотного неба Італії захоплюють уяву, і ми, втрачаючи відчуття часу та простору, витаємо в краях далеких... Можливо, це один із відблисків душі, споконвіку вічної і діяльної, але відблиск цей живий, Божественний: він доводить, що людина – громадянин світу і що все високе, все витончене знаходить відлуння в душі його. Що ж сказати про те, коли одного погляду достатньо, щоб воскресити в нашій пам'яті і батьківщину, і звичаї предків, і події, що яскраво відокремилися зі звичайного побуту землі, де ми почали жити і відчувати! ... Сюди увійдуть малюнки з таких тем: Види України, знані за своєю красою чи з історичних подій. Все, що пощадив час від скоєного винищення: руїни замків, храми, укріплення, кургани знайдуть тут собі місце...» [205]. Отже, в середовищі вітчизняної інтелігенції, вже в середині XIX століття постає розуміння необхідності відвідування, дослідження, збереження

власної історичної пам'яті та власних пам'яток. Формується усвідомлення взаємозв'язку між живописними місцевостями рідного краю, місцями визначних подій та відродженням знань про батьківщину, плеканням власної культурної ідентичності.

Відомим фактом є те, що восени 1847 року, перебуваючи у селі Верхівні, на Житомирщині, видатний французький письменник О. де Бальзак почав писати для свого паризького видавця А. Бертена (з яким домовився про публікацію на шпальтах часопису *Journal des Debats* подорожніх нотаток), спогади про мандрівку Україною – твір «Лист про Київ». В якому, на протигагу деяким сучасним йому авторам, що мандруючи Східною Європою, основну увагу приділяли описам Санкт-Петербурга чи Москви, хотів подати свої враження від нашого «вічного міста». У стилістиці цих спогадів проглядається вплив праці іншої французької письменниці Жермени де Сталь, яка подорожуючи Україною, детально описала її природу, міста, історію та культуру. Загалом, протягом 1847-1850 років О. де Бальзак шість разів відвідував Київ, який заслужено називав «північним Римом» та містом трьохсот церков. Цікаво, що літографії з краєвидами міста, подаровані йому археологом М. Юзефовичем, прикрашали парадні сходи в паризькому будинку письменника. А взимку 1850 року митець відвідав й Контрактний ярмарок з його головними подіями та заходами [187]. Один із засновників наукової україністики в Західній Європі французьких дослідник Л. П. Леже, перебуваючи 1872 року в експедиції українськими землями, встановив тут зв'язки з вченими Київського університету, вивчав українські старожитності та опублікував у паризькому журналі «*Revue de France*» за результатами подорожі звіт, в якому подав цікавий опис історії та культури України. До того ж, в подальшому, у європейських періодичних виданнях вчений активно популяризував творчість Т. Шевченка, М. Драгоманова, П. Житецького, О. Огоновського, О. Федьковича та інших українських діячів [187, с. 215]. Завдяки цим фактам переконаємось, що в європейських країнах також поширювалась інформація про видатні українські місця, топоси, які відвідували іноземні мандрівники, письменники, а згодом описували їх у своїх творах і спогадах.

Результатом подорожей містами і селами художника Л. Жемчужникова, а також внаслідок глибокого впливу на митця подвижницької діяльності Т. Шевченка, постала колекція офортів «Живописна Україна», що вийшла 1862 року додатком-альбомом до журналу «Основа» [69]. Загалом, оцінюючи вищеозначені публікації та твори, бачимо, що в середині XIX століття в соціокультурному просторі України в цілому, та Наддніпрянщини зокрема, були достатньо сильно проявлені, присутні, популярні наративи подорожей, мандрівок і визначних топосів.

Зображення різноманітних аспектів матеріального та духовного життя українців знаходимо й у повісті Т. Шевченка «Прогулка с удовольствием и не без морали». За допомогою жанру подорожніх записок головного героя, Великий Кобзар доносить до широкого загалу свої суспільні погляди, літературні, педагогічні, мистецькі ідеї [18, с. 366]. Побідними художніми прийомами користувались й інші тогочасні автори, що через опис своїх турне піднімали важливі суспільно-політичні й культурні питання. Більше того, як вже було зазначено у першому розділі, в середині XIX століття відомим і поширеним став сам термін «турист». Тут можемо ще раз згадати як оповідання 1852 року В. Вонлярлярського під однойменною назвою «Турист» [31], так і книгу І. Нечуй-Левицького 1869 року в якій є слова: «Які там бували бали, які там бали! Тільки хіба в Парижі бувають такі! Після Парижа – зараз в цілому світі Варшава! Те мені говорив не один турист» [128]. А в листі до своєї матері Ольги Косач від 14 (26) червня 1890 року з Колодяжного Леся Українка пише наступне: «Ну, як же ви там, панове туристи, маєтесь? Мене все ще беруть заздросці проти вас, надто, коли подумаю, як то ви будете «хвастати», повернувшись!.. Бувайте здорові та не барітесь в дорозі» [110, с. 62].

Визначний український вчений середини XIX століття О. Афанасьєв-Чужбинський, будучи учасником наукових експедицій та подорожуючи берегами українських річок, написав подорожні нотатки «Нариси Дніпра» і «Нариси Дністра», що вийшли протягом 1861-1863 років двотомною етнографічною та красназвачею працею. Він також був автором фундаментального дослідження Спогадів про Т. Г.

Шевченка, що увійшли до числа найавторитетніших та найцінніших прикладів мемуарної літератури, присвяченої поетові [70, с. 528]. Побратим Великого Кобзаря, вчений та письменник П. Куліш також був автором багатьох історичних, етнографічних досліджень, що сприяли популяризації знань щодо рідного краю та його видатних пам'яток і топосів. До того ж, П. Куліш був автором історико-топографічно-філолого-поетичної статті «Поездка в Україну», в якій описував цікаві місцевості, «замечательніє города і урочища», народні звичаї та передання [103, с. 36]. Залишив вчений також й свій Щоденник, в якому згадує про цікаву зустріч з професором І. Вернадським, батьком майбутнього першого президента Української Академії наук В. Вернадського: «він повернувся з-за кордону. Я дуже зрадів йому. Він представив мені (свою) подорож у найпривабливішому вигляді. Він поїхав худим і змученим, а повернувся сповненим сил і свіжості. Від нього так і віє життям!» [104, с. 42]. В іншому місці П. Куліш зазначає: «Один із найщасливіших днів мого життя. Я отримав папір про мій виїзд за кордон для подорожі Слов'янськими землями» [104, с. 46] (*тут і далі переклад власний*). Цінним є й спогад Т. Шевченка, записаний в його Щоденнику від 24 лютого 1858 року: «Отримав листа від Куліша з (його) дороги до Бельгії, з хутора Матронівки біля Борзни. Він пропонує мені малювати сцени з української історії, з пісень та із сучасного народного побуту. Малюнки, які можна було б вирізати на дереві, друкувати у великій кількості, розфарбовувати і продавати за найдешевшою ціною. Думка його така, щоб замінити у нашому народі суздальський виріб. Прекрасна, шляхетна думка, але вона може здійснитися тільки за великих грошей і принести навіть матеріальну користь» [205]. Як бачимо, тут йдеться про засилля поширеної тоді в Україні масової імперської ілюстративної культури, про розповсюдження дешевих «суздальських», «лубочних» зображень різного стилю, в тому числі й визначних російських місць та пам'яток, які мали яскраво виражений пропагандистський характер. На противагу чому, вітчизняні громадські діячі обговорювали важливість та необхідність протидіяти цій інформаційній, ілюстрованій імперській пропаганді питомими рідними образами, топосами, символами української землі. Звертав увагу П. Куліш й на важливість по-

ширення правдивої інформації про Україну за кордоном. Так, в листі з Венеції від 23 березня 1869 року до М. Білозерського він наголошує: «Скільки разів повторював я нашим заможним людям про необхідність видати на французькій мові *texte en regard* (франц.: із паралельних текстом) наші думи і історичні пісні, для Європи! Але їм шкода грошей на такі підприємства! А тим часом вони бажають, щоб Москва нас поважала. Москва стане нас поважати тільки тоді (ніяк не перш), коли ми досягнемо поваги Європи. Ось завдання, гідне гуманного патріотизму!» [103, с. 181]. На превеликий жаль, тоді ці нагальні та потрібні для розвитку української самостійності, національної свідомості, об'єктивного сприйняття нашої історії та міжнародного положення ініціативи не були реалізовані. Хоча й зараз, багато з цих порад та інструментів формування суспільної думки залишаються актуальними та потребують подальшої ефективної реалізації.

Доречно також згадати про публікацію в журналі «Основа» твору під назвою «Лист з дороги» за підписом О. Переходовець, що був псевдонімом знаного українського письменника О. Кониського. В ньому автор розповідає про свої думки та висновки під час подорожі Півднем України, що мають вагоме загальнополітичне, суспільне, культурне значення. Можна погодитися з визначенням сучасної дослідниці О. Покропивної, що однією з найбільш цікавих, але мало вивчених джерельних груп є подорожні записки, що містять багатий інформативний матеріал. Вони не лише передають різноманітні аспекти соціокультурного життя регіонів, але й мають значно глибший підтекст. Адже в них поданий погляд з середини, розкриті міркування та етапи національного самопізнання українського народу [148]. Підсумовуючи огляд перерахованих вище авторів й творів, можемо зробити висновок, що в цікавому стилі, зрозумілою народною мовою ці книги, записки, публікації викликали значний інтерес в читачів, ініціювали їх громадське обговорення в гуртках, салонах, дружніх бесідах, на публічних заходах, а також сприяли як росту зацікавленості подорожами, поширенню інформації щодо тих чи інших топосів, так й актуалізували в суспільстві питання збереження національної пам'яті, розвитку свідомості та ідентичності.

Багатими на тематику пов'язану зі сферою туризму, визначних місць, топосів були й публікації у періодичних виданнях другої половини ХІХ століття. До прикладу, на шпальтах газети Київські губернські відомості за 1857 рік зустрічаємо різноманітні повідомлення щодо проведення зимового та літнього ярмарків, про артистів які завітають того року на ці популярні для відвідувачів заходи, і що їх вистави «зазвичай обіцяють нам багато задоволень і насолод від мистецтва, зокрема музики. Геніальні артисти відвідають Київ... Ці артистичні приїзди на Київські контракти вкоренились з незапам'ятних часів» [87, с. 9]. Крім цього, подавалась інформація про те, що на ярмарки завітають представники різних станів, в тому числі й численні іноземні гості, та що для всіх відвідувачів відкриють ресторації та інші розважальні заклади [87, с. 71]. Розміщувались в газеті також бібліографічні анонси щодо виходу нових тематичних книг. Наприклад, про альбом Галерея Київських Достопримечательних Видів і Древностей, видання М. Сементовського й А. Гаммершмідта, яка включатиме в себе чудові, захоплюючі види Києва та його околиць, зображення храмів, стародавніх пам'яток тощо, а кожна картина буде супроводжуватись цікавим пояснювальним текстом [87, с. 110]. Чи про Пам'ятну Книгу Київської губернії з додатком плану міста й видів Києво-Печерської Лаври, а також іншими цікавими та пізнавальними статтями [87, с. 142]. Публікувались нариси про різноманітні поселення Київщини, інформація про роботу закладів штучних мінеральних вод тощо. Серед іншого, зустрічається об'ява щодо Гідропатичного закладу в маєтку графа К. Олізара в місті Коростишеві, під керівництвом лікаря Фукса, який працював раніше при подібних закладах в Німеччині. Бажаючи пройти лікування мали змогу знайти собі зручні квартири в місті, а також повідомлялось про відкриття Казино, де двічі на тиждень за помірну плату можна було відвідати танцювальні вечори. Окрім цього, в містечку було облаштовано заклад для бажаючих лікуватись сироваткою, відомого виробництва розташованого у Карпатських горах [87, с. 91]. До того ж, кожному випуску газети були рубрики про від'їжджаючих за кордон, і прибулих до міста, де докладно перераховувалось хто, в яку країну, на

скільки вирушає, і хто звідки повернувся. Зробивши відповідним контент-аналіз бачимо, що в тогочасній періодичній пресі багато уваги і місця на шпальтах приділялось повідомленням, публікаціям, об'явам щодо можливості відпочинку, проведення дозвілля в різноманітних місцевостях Наддніпрянщини. Ця інформація користувалась незмінним попитом в читачів, а заходи, події, місця, що анонсувались й описувались в газетах і журналах ставали популярними топосами, які відвідувала значна кількість місцевих мешканців, внутрішніх та іноземних мандрівників.

Внесла свою лепту в розвиток вітчизняної журналістики та популяризації подорожей й громадська діячка, меценатка Євдокія Гогоцька, що окрім цього брала участь в організації недільної школи, а 1865 року відкрила жіноче училище в Києві. Вона продовжила видавати, засновану 1859 року А. Юнком (який до того ж надрукував серію книг «Памятники и виды Киевской, Подольской и Волынской губерний»), проукраїнську газету «Київський телеграф», де зокрема виходили статті В. Антоновича, М. Драгоманова, М. Лисенка, П. Чубинського, інших українських діячів. В часописі, зокрема, публікувались подорожні замітки, періодично виходили актуальні повідомлення про тих, хто виїжджає за кордон та про новоприбулих до міста [90]. Цікавим, з точки зору історії розвитку туристичної галузі, є об'ява розміщена в числі газети за 14 квітня 1863 року: «Пароплав «Святослав», який перебуває у віданні адміністрації, заснованої у справах торговельного будинку під фірмою «Брати Яхненка та Симиренка», маючи на буксирі баржу, облаштовану для розміщення пасажирів, здійснюватиме постійні рейси від Києва до Кременчука і назад, заходячи по дорозі до пристаней: Ржищева, Переяслава, Канева, Черкас та Новогеоргіївська... Пароплав відходить із Києва по понеділках, а з Кременчука по четвергах о 7-й годині ранку. Початок рейсів з 8-го квітня». Або таке повідомлення розміщене в числі від 6 січня 1863 року, що дає змогу побачити прийняті тоді суспільні норми: «Француз, 40 років, який постійно проживає в Київській губернії, що знає кілька мов, бажає знайти місце товариша в подорожі молодим людям за кордон» [90]. В наступних числах часопису також

публікувались цікаві подорожні розповіді, повідомлення про вистави театрів, рейси теплоходів та інша корисна мандрівникам та гостям міста інформація.

Важливою складовою розвитку галузі туризму на українських землях того часу були туристичні товариства. Одна з перших таких організацій була заснована в Києві 1885 року [278, с. 7]. Подібні товариства, що наприкінці XIX – на початку XX століть виникали й в інших українських містах, сприяли заохоченню до відвідування і дослідження різноманітних топосів з науковою, мистецькою, просвітницькою метою або заради відпочинку. Одночасно з розвитком туристичної галузі, еволюціонували й змінювались і згадки по даній тематиці в художній літературі та періодичній пресі. До прикладу, в 1890-х роках в газетах, у зв'язку зі значним збільшенням подорожніх людських потоків вже не повідомлялось про виїзжаючих за кордон або новоприбулих. Але продовжували публікуватись цікаві для читачів мандрівні нотатки, довідкова інформація про різні місцевості, топоси або пам'ятки, суттєво збільшились оголошення про можливість відпочинку, як то про пансіонати, санаторії, а також оголошення про здачу в оренду дачних будиночків. До прикладу, в газеті «Києвлянин» за 1890-ті роки знаходимо безліч різноманітних повідомлень щодо можливостей відпочинку: гастролі театрів, вечори танців, концерти, вистави в рестораціях та кафе-шато, святкові гуляння, розважальні заходи в садах і парках (*Додаток Б: Б. 7*), пропозиції від закладів мінеральних вод, велосипедних прогулянок з обідом і без, водолікувальних закладів, виставок та галерей, дачних садиб та багато чого іншого. Крім цього, публікувались маршрути подорожей «Товариства Пароплавства по Дніпру та його притоках», що пропонували рейси по Києво-Кременчуцькій, Кременчуцько-Катеринославській, Києво-Пінській, Києво-Чорнобильській, Києво-Гомельській та по інших лініях. Окремо по неділях відправлявся прогулянковий пароплав Київ (Подільський річковий порт) – Миколаївська пустинь; а двічі на день, а по неділях та святкових днях – тричі на день, відправлялись пароплави за маршрутами Київ – Китаївська пустинь, де відпочиваючих очікували виступи військового оркестру, театральні постановки, дивертисменти, а вве-

чері феєрверки [85]. Показово, що схожі повідомлення друкувались і в інших засобах масової інформації кінця XIX століття. Завдяки чому переконаємось в існуванні великого попиту на анонси та розповіді, присвячені туристичній тематиці, серед різноманітних суспільних верств даного періоду.

Іншим вагомим джерелом інформації про тогочасне культурне життя регіону є щорічники довідники. «Пам'ятна книга Київської губернії» видання статистичного комітету була довідковим фоліантом, який дозволяє відтворити картину повсякденного життя суспільства, містить перелік свят, хресних ходів, ярмарок, хронологію пам'ятних подій краю, інші корисні відомості [137]. Схоже за наповненням видання «Київський календар» був універсальним довідником, що подавав багато різноманітної цікавої і корисної місцевої інформації. У 1880-х роках він готувався фахівцями типографії С. Кульженка [20], а в 1890-х виходив у друкарні В. Бублика і А. Ярмоловича [88]. До того ж, С. Кульженко був власником однієї з найбільших книгарень в місті, де пропонувався широкий асортимент періодичної преси, книг, в тому числі й з туристичної тематики, путівників, довідників, поштівок з мальовничими краєвидами тощо (*Додаток Б: Б.15*). Ще один видавець і підприємець П. Григорович-Барський, також був власником однієї з найбільших книжкових і паперових крамниць Києва, й мав друкарню «Петро Барський» на вулиці Хрещатик, 40. Справу батька продовжив його син – Костянтин Григорович-Барський, громадський та політичний діяч. Саме в їх видавництві уперше побачили світ «Ілюстрована історія України» М. Грушевського, друкувались твори інших українських вчених і письменників, виходили ілюстровані альбоми, українські листівки та інша просвітницька продукція [26]. У щорічному довіднику «Весь Київ» на 1899 рік, видавництва П. Барського, мовиться: «у Києві давно вже відчувається потреба в гарній довідковій книзі, яка, в стислому виді, подавала точні відомості про всі різноманітні прояви місцевого життя і давала б можливість легко і швидко знаходити в ній необхідну інформацію про всі потреби життя. Зазначене питання залишається невирішеним, не дивлячись на те, що останнім часом кількість виданих тут довідників помітно збільшується. Між тим, інтереси публіки такого вже

великого і що ще важливіше – швидко зростаючого міста, як Київ, вимагають від довідкових видань саме повноти і точності даних. Заповнити цю прогалину має на меті наша книга. Ми дали їй назву «Весь Київ», яка вже сама по собі досить ясно говорить про наші наміри. Але не в назві, звичайно, справа. Справа в тому, що практика західно-європейського життя, що випередила нас у цьому відношенні, виробила саме цей тип довідника, як найбільш зручний у сенсі користування ним. «Весь Париж», «Весь Рим», «Весь Відень» і т. д. – це найбільш повні, точні і всебічні видання, які сміливо можна взяти за зразок досконалості в даній галузі... Ми були б задоволені і вважали б свою мету цілком досягнутою, якби «Весь Київ» став в один рівень зі згаданими виданнями. Цілком зрозуміло, що відразу досягти цього дуже важко. Подібного роду видання складаються і вдосконалюються роками, і при тому не тільки зусиллями видавців і редакцій, а й за участю самої публіки...» [25, с. 5]. Цікаві для туристів інформацію, повідомлення й об'яви друкували й часописи «Київська газета», «Зоря», «Київське слово» та інших, зокрема повідомлення закордонних кореспондентів, подорожню публіцистику, довідкову інформацію щодо залізниць, пароплавів, театрів, новинок художньої літератури тощо [25, с. 264]. Часто в періодичній пресі того часу з'являлись анонси нових видань Путівників, Альбомів з краєвидами або тематичних журналів. Наприкінці XIX століття серед читаючою публіки набув популярності ілюстрований тижневик «Подорожей і пригод на суші та на морі Навколо світу» (*Додаток Б: Б.27*). Відомо, що на 1897 рік кількість передплатників сягнула 40 тисяч, а з них, ті хто доплатив 1 карбованець, отримували у подарунок дві картини (олеографії) розміром 0,9 на 0,6 м., виготовлені з оригіналів творів Г. Кондратенка «Південний берег Криму з видом Ялти» та «Вид Дніпра біля Києва» (*Додаток Б: Б.3*). Рекламували це видання й тогочасний часопис «Київська газета» та інші ЗМІ [86]. Користувались великим попитом також альбоми з мальовничими видами Києва, Житомира, Одеси, Парижа тощо; видання «Киев и Университет Св. Владимира», «Собор Св. Владимира в Киеве», «Види Києва» (*Додаток Б: Б.16*), праця М. Максимовича «Днепр и его бассейн» та інші [27]. Завдяки всім цим свідченням та архівним матеріалами переконуємось,

в потребі тогочасного суспільства у великій кількості різноманітної інформації пов'язаної з тематикою подорожей. Наявність подібної літератури, в свою чергу, покращувала в соціуму рівень обізнаності щодо туристичної тематики та сприяла підвищенню популярності здійснення турів й подорожей.

В Київських путівниках окрім рекламних оголошень містились і поради для туристів. Так, у виданні 1894 року зазначається, що до першокласних готелів відносяться Гранд-готель, Belle-Vue, Французький, Європейський, Метрополь та готель Гладинюка. При цьому, подорожуючих на вокзалі очікували чартерні омнібуси, які організовували ці готелі до прибуття кожного потягу. Щодо ресторанів, то найкращими, але й найдорожчими вважались заклади харчування при готелях Belle-Vue, Європейський, Французький, Гранд-готель, а також у саду Купецького зібрання та Рейнера на Хрещатику. Після них йшли ресторани в готелях Ермітаж, Гладинюка, Оріон. Більш дешевими, але пристойної якості вважались ресторації при готелях Древня Русь, Лувр, у Гентшеля [203, с. 34-35]. Нарівні з довідковими виданнями, календарями, загальними періодичними часописами, інформацію пов'язану з тематикою подорожей, туристичних місць та видів відпочинку публікували й спеціалізовані видання. Наприклад, щоденна літературно-художня газета «Жизнь и искусство», що друкувалась в Києві у 1893-1902 роках та висвітлювала події мистецького життя, виділяла окреме місце на своїх шпальтах анонсам театральних вистав, музичних концертів, мистецьких і розважальних подій. Великою популярністю серед відвідувачів користувались заходи, що проводились у будинку Купецького зібрання та Літературно-артистичного товариства, центральних міських садах, цирку Вільгельма Сура, парку «Шато-де-Флер» та «Ермітаж», театру «Бергоньє» тощо. Також на шпальтах газети можна було побачити повідомлення про культурно-просвітницькі заходи, як то: «у неділю, 9 березня, відбудеться літературно-музичний вечір пам'яті Т. Г. Шевченка, за участі: пані Александровської, Лубковської, Старицької-Черняхівської, Юшкевич-Юшиної та пп. Бритова, Кулябки, Лисенка, В. П. Науменка, І. А. Науменка, Садовсько-

го, Саксаганського, Старицького та хору...». Часопис анонсував проведення балів, новорічних та інших святкових заходів, танцювальних вечорів. Взимку працювали катки, де на свята лунала оркестрова музика, запускались феєрверки. Влітку, на відкритому повітрі проводились різноманітні масові гуляння та розважальні театралізовані програми і так далі [125, с. 24]. Таким чином, за допомогою аналізу і вивчення дописів у ЗМІ, можемо отримати доволі точне уявлення про стиль життя, велелюдні заходи, місця їх проведення та популярні тогочасні топоси.

Подорожні нотатки, туристичні нариси, спогади про мандрівку, публікації в періодичній пресі вражень з поїздок рідним краєм або закордоном, все це можна співвіднести з сучасними термінами «тревел блог» або «тревелог». Подорожуючи, в тому числі й Європою, Марко Вовчок (М. Вілінська), Б. Грінченко М. Коцюбинський, П. Куліш, Леся Українка, І. Франко та інші українські культурні діячі вели щоденники, друкували замітки, статті з власним досвідом, особистими враженнями та роздумами на актуальні суспільні теми. Ці подорожні мемуарні твори значно збагатили українську літературу документальною духовною продукцією [57, с. 85]. Висвітлювались зазначені релевантні суспільні питання й в художніх творах. До прикладу, Марко Вовчок, у притаманній їй гостросоціальної критичній манері викладає реалії тогочасного життя в імперії у своїх творах «Подорож всередину країни» (1871) або «Відпочинок у селі» (1876). Все більш впевнено входить в суспільний ужиток й сам термін «туризм». В першому розділі вже було зазначено, що низка українських діячів обирала собі, як один з псевдонімів саме «Турист». До прикладу, в такий спосіб у журналі «Дело» за 1881 рік підписався М. Драгоманов [66, с. 75]. Цікаво, що коли В. Антонович підписав таким самим псевдо свою публікацію в львівському журналі українських народовців «Правда» за 1889 рік, М. Драгоманов помітив це, й відреагував наступним чином: «Пригода була така, що важко було промовчати. Бачите, якийсь землячок, назвавшись Турист (тобто Подорожній), надрукував у «Правді» допис мовбито з Іспанії...» [65]. Одним з псевдонімів О. Маковея також був Турист [48, с. 198]. Крім цьо-

го, у своєму нарисі «З гір» письменник подає наступні роздуми: той, хто хотів ужити цей гарний час для покріплення свого здоров'я, той мав досить нагоди до того; а хто хотів свою поетичну душу напоїти огляданням гірських краєвидів, той також мав цілі тижні... Тому й не дивно, що цього року доводилося нам у газетах читати багато описів гір, то більше то менше поетичних, подаваних усе нашими туристами. Починається, як видно, уже і в нас «туристика», замилюванням до пізнання свого краю, особливо кращих частин його» [48, с. 214]. Така саме тенденція, щодо зв'язку цікавості до минулого свого рідного краю, досліджень питань національної історії, ідентичності зі здійсненням туристичної активності, організації подорожей до визначних топосів простежується й в діяльності багатьох видатних громадських діячів Наддніпрянщини другої половини XIX століття. До того ж, слід зазначити, що за проведеним контент-аналізом, більшість українських письменників того часу, в різних своїх творах описували або згадували подорожі, визначні місця, події, бали, різноманітні топоси, до яких вирушали тогочасні мандрівники і туристи.

До прикладу, згадки про місцевості, які привертали увагу для організації до них подорожей, зустрічаємо в творах І. Нечуй-Левицького. Так в повісті «Причепи» автор описує ситуацію, як один з князів будував величний парк навколо свого палацу: «позаводив таку розкіш на нашій Україні ще тоді, коли можна було людськими мужичими дармовими руками орати і сіяти, сади садити, каміння перевертати і гори рушати з місця..», і далі в тексті «... яка кругом палацу розкіш – парки, садки, квітники, оранжереї...». Подає автор, устами героя твору, й враження від відвідин цього місця: «Побув я там годину і наче аж поздоровшав, наче зазнав якогось невідомого щастя. Неначе душа моя була в раю, в небі і закуштувала якогось кращого життя. Поки живий, не забуду я цього дня» [128]. Докладний опис побуту, відчуттів, ставлення до мандрівників, і думок самих туристів до оточуючих подає Олена Пчілка у своєму творі «Товаришки» (1886). Описуючи долі одних з перших українок, що поїхали вчитись до Швейцарського університету, письменниця приділяє увагу й сучасним їй усталеним суспільним

рефлексіям на цю подію: «звичайно, вона не то щоб напосідалася, а все ж я бачу, що у неї тільки й думки, що про ту науку та про мандрівку в той Цюріх». Або «.. і пані Братова скінчила на тім, що не тільки з пишністю звичала знайомим о мандрівці Раїсиній «за граніцу», але на сподіваній кар'єрі старшої дочки строїла до якоїсь міри прийдешню кар'єру й інших, менших дочок». Чи «.. наші подорожні ... живляться, п'ють чай. Говорять, жартують, ось-бо вони вже справді в дорозі!.. Мандрівці!», а пізніше «Мандрівці наші говорять менше, тільки поглядами міняються більше; втіха і якийсь турботний настрій одбивається в їх. Та й знов очі приковуються до тих дивних картин (*за вікном потяга*) [131]. Детально описує популярні серед тогочасної публіки місця відпочинку Панас Мирний в творі «По всіх усядах» (четверта частина роману «Повія», що вийшла друком окремих виданням): «Найбільше припала до того губернія. Та й не дивно: вона недавнечко відбула свою місячну ярмарку, закурилася та замузгалася, ярмарковим духом тхнула. Треба було почиститись та побілітись, бо незабаром ждалися дворянські вибори, а разом з ними і губернський земський з'їзд. Усюди робота кипіла, а по гостиницях та по заїжджих дворах вона й не вгавала.... Треба як личить стрінати дорогих гостей! Це тобі не ярмаркове купецтво та крамарство, що в одну хату по п'ять душ влазить; спить – де не впаде; їсть – що не даси; одного чаю випиває відрами... А це тобі дворянство, та ще саме спинкове, – чисте чоло з дворянського роду, що змалку звикло широко жити, солодко їсти, пишно поводитись. Заради того наїзду і *той*, що держав у оренді невеличкий садок на головній улиці, хвалився, що до *своєї* музики найняв ще й полкову, та до того ще й арф'янок виписав. Тільки не таких, які були на ярмарку...». І нижче в тексті: «Справді, там було гарно: стежечки, що звивалися змією поміж кругами цвітників, були свіжо усипані сіяним піском; рожайсті груші, дрібнолисті акації та широколисті молоді осокори та кленки висвічували цвітними шкаликами...». А також: «У сад уже набралосся чимало людей, а дедалі, то народ усе прибував та прибував. То все були свої, городські, а ось посунули і приїжджі» [139]. Ці та багато інших прикладів з художніх творів вітчизняних

письменників другої половини ХІХ століття засвідчують, що мода на туристичні поїздки, відвідання різноманітних закладів, події, місцевостей стає поширеною суспільною практикою.

З іншого боку, захоплення яскравим життям, поїздки на розважальні заходи, а особливо подорожі європейськими містами та узбережжями вимагали від тогочасних туристів наявності значної суми грошей. Частими були випадки, коли молоді люди, отримавши спадок після батьків шляхтичів, купців, підприємців, або навіть заможних хазяйновитих селян, витрачали отримані статки на гульню і мандрівки. Схожу ситуацію описує у своєму творі «Суета» видатний український драматург І. Карпенко-Карий. Одним з героїв його п'єси є син багатого козака-хлібороба, який вивчився, завдяки батькові, на правника і аргументує необхідність поїздки на французькі та швейцарські курорти наступним чином: «У мене серце болить, що ми так тебе виснажаєм, але що ж робити? Будь я простий зовсім, не освічений чоловік, цього б не було; а раз, брате, вліз у цю шкуру, тягнись за другими!... і знову ж таки Рівієра... Це знаменитий курорт, там можна зустрітись і познайомитись навіть із міністрами і... одно слово: раз на Рівієрі, то, виходить, чоловік багатий... і не аби-хто! Розумієш? У душі я демократ, я всі ці забобони ненавиджу, я рад був би помінятися з тобою... з кожним селянином... і жити тихо, мирно, серед нашої благодатної природи, без усяких витребецьок. Не можна. Течія несе в велике море...». Або в іншому місці: «Невже ми поїдемо на Рівієру? ах! незабутнє минуле! Ти знову воскресєш перед очима, ти знову наповниш душу тривогою широкого життя: вибране товариство, катання, гуляння, інтриги! Краса природи знову наллє в серце живущої й цілющої води й покличе до життя всі фібри молодого серця!... Я наново рождаюсь від думки однією!». Або ж тема порівняння місцевих та закордонних топосів: «.. – Кажуть у Полтавській губернії чудова природа; а батьки твої давні поміщики, то, певно, посідають старинне яке урочище: замок, парк!... Ах, як я люблю старинні помішачі усадьби! – О, там біля Лубен і в Лубнах дуже гарно! Сула, гори, монастир, українська Швайцарія» [81]. В іншому своєму творі «Сто тисяч» І. Карпенко-Карий випикує яскравий образ Копача Бонавентури, який цінує

науку, напам'ять знає й цитує «Енеїду» І. Котляревського та вірші Т. Шевченка. І цей освічений мрійник тридцять років шукає скарб, для того щоб знайшовши його, на отримані гроші, відразу ж поїхати до Парижу [81]. В творах І. Карпенка-Карого, який майстерно зміг передати вади сучасного йому суспільства, ми бачимо гіперболізоване перебільшення важливості здійснити поїздки до популярних туристичних центрів Європи, як ознаку приналежності до вищих класів суспільства. Витрачаючи останні кошти, шукаючи скарби та інші можливості заробітку, закладаючи майно чи землю лихварям, герої п'єс, що безумовно мали своїх реальних прототипів, піддаються під поверхове захоплення блиском світських подій та подорожей, забуваючи про важливість особистого розвитку, підтримку власної родини, не кажучи вже про загальносуспільні інтереси.

Тематиці зміни самосприйняття, самоусвідомлення особистості під час або після здійснення подорожей торкається й український письменник М. Старицький: «.. і вигляд має, як бачите, справжнього шляхтича; але його трохи розбестили... Забувається... після закордону поводити себе не вміє... забув, хто він є...» [178]. Тож бачимо, що подорожі могли мати кардинальний вплив як на особисте, так й на суспільне життя. Відомим є факт, що займатись літературної діяльністю Ганна Барвінок почала під час своєї мандрівки з Києва до Варшави [147, с. 27]. А серед її творчого доробку чільне місце посідають подорожні нотатки, враження, художні нариси в яких письменниця мальовничо описує різноманітні місцевості, топоси, їх характеристику та особливості [147, с. 47]. А такі митці як П. Грабовський у циклі «По Сибіру» та «Из путевых заметок», або М. Коцюбинський у філософсько-екзистенціальних роздумах «Intermezzo» та «В дорозі» підняли жанр подорожніх нотаток до рівня вагомим суспільно-політичних маніфестів, що закликали до важливих роздумів, висновків та епохальних змін. Таким чином, подорожі відіграють важливу роль як в тематиці й творчості митця, так й в житті особистості. Збагачуючи мандрівників новими ідеями, враженнями, натхненням, розширюючи їх кругозір, знання та особистий досвід. Вони можуть стати спонукою до самопізнання, філософських чи екзистенційних роздумів,

усвідомлення себе частиною чогось більшого – народу, країни, формування власної та культурної ідентичності суспільства.

Архетипний мотив шляху, подорожні осяяння та інсайти, туристичні жанрові алегорії зустрічаємо не тільки в прозових, але й поетичних творах українських митців другої половини XIX століття. Цикли віршів, згадуваних вже раніше Т. Шевченка, П. Куліша, П. Грабовського, І. Франка, Лесі Українки, а також М. Воронного, Дніпрової Чайки, П. Карманського, М. Петренка та інших поетів демонструють становлення художньої концепції подорожі, її внутрішньо-літературний синтез. На це звертає увагу О. Юферева у своєму дослідженні «Поетична подорож XIX століття: особливості синтетичної організації жанру». Таким чином, спостерігаємо тенденцію, коли тематика мандрів еволюціонує, разом з розвитком суспільства, трансформуючись від сентиментально-романтичного до реалістичного, суспільно-важливого, модернового, актуального, демонструючи всебічний поступ людини та спільноти. Синтез різних аспектів сприйняття мандрівки, тематична поезія характеризується зануренням у внутрішній світ людини, продукуючи його сенсотворну парадигму [213], одночасно насичуючи символами топоси та виводячи їх на новий світоглядний рівень. Наприклад, в поезії Лесі України, як в її власних віршах, так і в перекладних творах помітну складову становлять архетипічні, символічні уособлення та означення подорожі, руху до мети, досягнення бажаного місця мандрівки [110]. До цього процесу також додається т.з. «чуттєве» сприйняття, «неясне пізнання», метафізичне, те, що уособлює для особистості або суспільства та чи інша пам'ятка, культурних артефакт, топос, місцевість. Тобто, модуси емпіричного пізнання тісно й багатогранно взаємодіють з вимірами чуттєвості, що є підставами для культурної ідентифікації [135, с. 14]. За такої умови подорожі до визначних місць, топосів стають метафоричними шляхами героя до пошуку сенсів, засвоєння або підтвердження наративів, внутрішнього зростання, пізнання та змін. Вони розширюють горизонти, збагачують індивідуальність, допомагають розібратися у собі та в навколишньому світі, стають стимулом для подальших звершень.

Поряд з науковою, періодичною, художньою літературою, велике значення для поширення інформації та популяризації туристичних топосів мали друковані альбоми малюнків, а пізніше фотографій, літографій, листівки, поштівки на яких були зображені живописні місцевості Наддніпрянщини. Для прикладу, варто окремо відзначити ґрунтовне видання «Киев теперь и прежде» (1888) за редакцією М. Захарченка, типографії С. Кульженка [20], в якому представлений широкий довідковий матеріал від часів заснування міста до кінця XIX століття, з чудовими малюнками та фотографіями його пам'яток, майданів, вулиць та околиць (*Додаток Б: Б.4*). У книзі також детально розповідається про сучасний, для видавців, стан міста, його розвиток, улюблені дестинації для відпочинку. Зокрема відзначається, що влітку найбільш популярними є Ботанічний сад, майданчик біля парку Св. Володимира, заклад Шато-де-Флер, Сад мінеральних вод та інші (*Додаток Б: Б.17, Б.18*). Відмічаються значні успіхи в мошнені та освітлені тротуарів, які задля захисту від пилу окаймляються палісадниками, йде розбудова конки, адресного столу та інших корисних новацій [73, с. 12]. В свою чергу, білорусько-польський маляр Н. Орда, під час подорожі Україною, майже з фотографічною точністю відтворив визначні архітектурні пам'ятки у серіях збірок картин «Волинська» (1862-1876), «Подільська» (1871-1873), «Київська» (1870-1874) та інші. Своїми пейзажами митець також долучився до популяризації знакових історичних топосів нашої держави [127] (*Додаток Б: Б.8 – Б.12*). Історичний нарис В. Іващенко присвячений опису Умані та саду Софіївка з фотографіями (1895) розповідає не лише про героїчне козацьке минуле міста, але й приділяє увагу цьому шедевру світового садово-паркового мистецтва. Видання також було проілюстровано якісними малюнками популярного туристичного топосу [76]. Доводі об'ємним та інформативний був «Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным казенным железным дорогам» (1898), де на шестисот сторінках розміщені понад 120 ілюстрацій, надрукований повний розклад залізничних та пароплавних рейсів, мапа залізничних шляхів, план Києва та Одеси та багато інших, корисних для туристів, по-

відомлень. Зокрема, окрім згаданих міст, публікується довідкова інформація щодо Боярки, Василькова, Фастова, Білої Церкви, Жмеринки, Брацлава, Житомира, Миронівки, Корсуня, Сміли, Черкас, Умані, Шполи та багатьох міст України [4]. Цей фоліант був одним з перших енциклопедичних довідкових путівників, де в одному місці були зібрані, проілюстровані та описані ті знані топоси Наддніпрянщини, до яких туристи мали змогу зручно дістатись залізницею. Як підсумок, можемо відзначити значний вплив довідкових, художніх, ілюстрованих і періодичних видань на популяризацію туристичних поїздок та сприяння формуванню суспільного зацікавлення у відвіданні різноманітних топосів. Ці видання були корисним допоміжним інструментом, подаючи інформацію про пам'ятки, маршрути, готелі, ресторани та інші складові здійснення подорожей, впливаючи на рішення відправитися в те або інше місце. Інформуючи про археологічні, культурні, природні пам'ятки, історію міст, демонструючи зображення краєвидів, будівель тощо, надаючи практичні поради й важливу інформацію щодо транспортних маршрутів, місць проживання і т.п. всі ці видання допомагали, майбутнім туристам, почуватись більш впевнено, вирушати в турне маючи різнобічну інформативну підтримку. А це, у свою чергу, сприяло зростанню пасажиропотоку, збільшенню кількості, зручності та простоти подорожей, розвиваючи туристичну галузь регіону в цілому.

Завдяки моніторингу архівних газетних публікацій можна дізнатись й про існування в Києві, на початку 1890-х років, віртуальної туристичної агенції «Подорож навколо світу». Так, в прибутковому будинку купця першої гільдії Г. Гладинюка на вулиці Фундуклеївській (нині вул. Б. Хмельницького) розмішувалась установа, що пропонувала «кожної неділі нову подорож» [203, с. 111]. Це були спеціальні тематичні виставки стереоскопічних кольорових картин, оглядаючи які відвідувачі мали змогу спостерігати краєвиди і замки Голландії, Швейцарії, Тіроля, Іспанії, Франції, Шотландії, Швеції, палаци Людовіка Баварського, Віденських імператорів, експонати Всесвітньої виставки в Парижі 1889 року та інші цікаві DESTINATIONI [203, с. 112]. Цей факт ще раз

доводить зацікавленість місцевої публіки в ознайомленні, хоча б за допомогою візуальних, віртуальних засобів, з відомими європейськими туристичними топосами та наявністю в суспільстві запиту й бажання побачити їх (або їх якісні зображення) на власні очі.

На основі зробленого аналізу бачимо, що характерною для другої половини XIX століття є ситуація, коли протягом всього цього часу, і європейські романи-подорожі, й вітчизняні мандрівні нотатки, а також художня література та публіцистика користувались незмінною популярністю у читачів різного віку й станів. Як окреслює той період М. Попович, у XIX сторіччі зростає інтерес до науки, не лише у вигляді фундаментальних праць вчених, але й на шпальтах газет і у вигляді нарисів про сенсації, відкриття, досягнення, а також репортажі, книги про мандрівки або відкриття нових місцевостей [150, с. 382]. До того ж спостерігаються тенденції, коли проста повсякденна мандрівка, споглядання відносилися до найвищого рівня тогочасної культури [150, с. 303]. Все це характеризує культурологічні детермінанти виникнення туризму у другій половині XIX століття, коли суспільна думка була насичена інформацією про різноманітні місця, які викликали бажання їх побачити та відвідати.

Як змінювався ландшафт та наповнення туристичних топосів Наддніпрянщини, зокрема, яким став Київ наприкінці XIX століття, у порівнянні з попередніми десятиліттями, залишив свої спогади й австрійський митець Р. М. Рільке. Подорожуючи у 1899 та 1900 роках Центральною Україною, в одному з листів поет відзначає, що Київ став дуже міжнародний, має електричні трамваї, широкі вулиці з великими магазинами, цілий (офіційний, світський) та напів (богемний, фривольний) світ, великі готелі, ресторації і т.д. «Я намагаюсь того всього, на скільки це можливо, якнайменше помічати і звертаю увагу на старі церкви і собори, в яких є старовинні ікони й святі мощі...», – резюмує Р. М. Рільке [187, с. 207]. Серед заслужуваних на увагу видань, які в тій чи іншій мірі впливали на становлення в соціокультурному просторі Наддніпрянщини цікавості до туристичних подорожей, до відвідання визначних, відомих, популярних та нових топосів, окрім згаданих раніше, можна також додати: «Прогулка с детьми по Киеву» (1859) (*Додаток Б: Б.5, Б.6*),

«Указатель святыни и священных достопамятностей Киева, как в самом городе, так и его окрестностях для паломников, посещающих святыя места» (1850, 1853, 1867, 1869, 1871, 1877, 1881, 1885, 1889, 1898), «Календарь Юго-Западного края» (1872) з довідковою інформацією, під редакцією П. Чубинського, «Путеводитель. Киев и его окрестности с топографическим планом и видами Киева» (1884) з додатком «Печерская Лавра и к ней главнейшие пути через город Киев», «Днепр и Приднепровье: Описание губ.: Смоленской, Минской, Черниговской, Киевской, Полтавской, Екатеринославской, Херсонской, Таврической и Курской» (1877), «Киевский карманый путеводитель-календарь с видами и планами города и театров» (1888, 1890, 1891), «Весь Киев в кармане: Путеводитель с адрес-календарем, историческим описанием Киева и анекдотами» (1893), «Бесплатная справочная книжка и путеводитель по Киеву и сел.-хоз. и пром. выставке» (1897) та низки інших путівників, довідників, календарів, альбомів тощо [78]. З даного та попередньо наведених переліків багатьох тематичних книг, публікацій у ЗМІ, що друкувались протягом другої половини ХІХ століття на теренах Наддніпрянщини, переконаємось що подорожі, мандрівки, туристичні топоси, заходи, події та місця проведення дозвілля перебували у фокусі уваги тогочасного суспільства, користувались все зростаючим попитом та увійшли до одного з основних зацікавлень переважної більшості верств населення регіону.

Те значення й вплив, які мали ці та багато інших друкованих матеріалів на культурне життя суспільства та на популяризацію туристичних топосів, можемо зрозуміти, ознайомившись з уривком роману В. Підмогильного «Місто». Автор зазначає, що навіть в 1920-х роках, після війн та революційних переворотів, видані наприкінці ХІХ століття книги залишались надійним джерелом знань про цікаві місцевості та пам'ятки. Так, головний герой твору, прагнучі краще пізнати та оглянути місто, «витягає з шухляди» старе видання про Київ та вирушає в путь. Цей процес зайняв в нього багато часу і не один день, адже він систематично оглядав всі місця, що були позначені на мапі путівника та мали поряд пояснення й довідкові відомості в тій книзі. За три дні він оглянув

Лавру, спустився в дальні та ближні печери, зайшов на Аскольдову могилу, пройшовся крутими алеями колишнього Царського саду, посидів над кручею, що спадає до Дніпра. А також – був у Софії, біля Золотих Воріт, у Володимирському соборі. Бачив, як Богдан скакав «на баскому коні й показував на північ булавою, чи то погрожуючи нею, чи збираючись її схилити», обійшов великі базари: Бессарабку, Житній, Єврейський, блукав біля вокзалу, подорожував Берестейським шосе до Політехніки, мандрував через Деміївку до Голосіївського лісу, «спочивав у Ботанічному саду та виклав не без вагання тридцять копійок, щоб потрапити до Історичного музею та музею Ханенка, де захоплено любувався на прадідівську зброю, старовинні меблі, панно й фарфоровий кольоровий посуд... Він подовгу стояв перед експонатами, пильнував у них кожної дрібнички, міцно вбираючи їх у пам'ять, і все нове, що він бачив, легко вкладалося йому в голову рівними шарами, зв'язуючись тисячами ниток з тим, що він читав чи про що догадувався». Крім того, герой В. Підмогильного найуважніше оглянув Поділ, наочно переконуючись, як цілі доби історії залишають нам лише невиразні здогади про колишню велич [143]. Ознайомившись з цим твором, ми можемо переконатись, що завдяки тим процесам та змінам, які відбувались протягом другої половини ХІХ століття, вже на початку ХХ століття в українському соціокультурному просторі міцно вкорінився напрацьований та усталений образ наявних туристичних топосів, існували традиції їх відвідування та перегляду, були в загальному доступі детальні путівники та інша література, в тому числі добре ілюстрована, з якої можна було почерпнути всю необхідну для туристів інформацію щодо того чи іншого топоса Наддніпрянщини.

Здійснений детальний аналіз української наукової, художньої літератури, мемуаристики та періодики другої половини ХІХ століття, дає підстави стверджувати, що культурологічні прояви тогочасних туристичних топосів, репрезентація в них культурної ідентичності, цілком широко і впевнено входять в повсякденне життя суспільства. Не лише самі факти здійснення подорожей, вибір топосів для різноманітних потреб, але й термін турист та похідні від

нього стають звичними для представників переважної більшості верств населення Наддніпрянщини. Більше того, ці соціокультурні зміни мали свій суттєвий вплив, як на побутовому рівні, в якості нових звичок, поведінкових проявів, видів і форм проведення дозвілля тощо, так й на ментальну складову, рівень самоусвідомлення, культурної ідентичності особистості й соціуму.

### **3.3. Туристичний топос як чинник збереження культурної ідентичності суспільства**

Зародження, формування та становлення туристичних топосів Наддніпрянщини другої половини XIX сторіччя, як і аналогічні тогочасні процеси в інших регіонах нашої держави, мають свої соціокультурні передумови. Реконструюючи головні етапи змін та еволюції соціуму тієї доби, можемо відмітити, що незважаючи на доволі несприятливі зовнішньо- та внутрішньополітичні умови, духовна, наукова, творча українська еліта змогла докласти результативних зусиль задля збереження історико-культурної пам'яті, духовного зв'язку зі стародавніми реліквіями, старожитностями і пам'ятками, відродити культурні ідентичність народних мас. Очевидно, більшість цієї важкої роботи була непомітною, як то кажуть тихою сапою, коли кожен на своєму рівні робив посильний вклад у загальну справу. Тим не менше, проаналізувавши доступну літературу, архівні бази, історіографічний матеріал, результати попередніх тематичних досліджень, нам вдалось виокремити прямі та опосередковані вказівки, свідчення, підтвердження присутності в соціокультурному просторі Наддніпрянщини другої половини XIX сторіччя процесів дотичних до формування та популяризації туристичних топосів.

Зважаючи на постійні заборони імперської влади на будь-які прояви української ідентичності, або т.з. «виговщину» чи «мазепинство» – як боротьбу українського народу за свої права називала офіційна російська пропаганда, представники української інтелігенції змушені були підлаштовуватись під репресивні вимоги

росіян та діяти в тих сферах, де цензура й переслідування були не такими деспотичними. Як зазначає сучасний культуролог О. Гриценко в монографії «Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення та практичне формування», наслідком так званого «Емського указу» від 1876 року, стали не лише персональні переслідування окремих провідних діячів української науки і культури, як то заслання М. Драгоманова або П. Чубинського, але й більш масштабні інституційні руйнівні дії. Був заборонений друк української наукової, періодичної, перекладної літератури, переслідувався ввіз українських книжок з Західної України, були закриті проукраїнська газета «Київський телеграф» та інші часописи, старанно ліпились та насаджувались ідеї «ніколи не існування України» та фабрикувались засади «Малоросії» та «Новоросії». Всі ці обмеження призвели до згортання сфери публічного функціонування української мови, літератури, до загальмування розвитку україномовних преси, театру, іншої публічної діяльності [50, с. 101]. В таких важких умовах щоденної боротьби за власну ідентичність, постійної загрози арештів доводилось діяти та творити представникам вітчизняної інтелігенції другої половини XIX століття під владою Російської імперії.

Аналізуючи сучасні й історичні соціокультурні процеси, культуролог С. Руденко відзначає, що в другій половині XIX століття, саме український театр сприяв підйому національної свідомості, мав позитивний вплив на формування самоідентичності суспільства, на збереження історичної пам'яті та позитивного образу багатьох історичних українських політичних діячів, відомості про яких намагалась знівелювати або спотворити імперська влада [109]. За цих обставин, просвітницький вплив театру виходив далеко за художньо-постановочні рамки, оскільки працював на становлення національної свідомості, завдяки таланту і самовідданий праці цілої плеяди українських мистецьких корифеїв [182, с. 270]. І. Карпенка-Карий, М. Кропивницький, І. Нечуй-Левицький, М. Садовський, П. Саксаганський, М. Старицький, О. Суходольський та багато інших, кожен окремо та всі разом творили те

тло, той фундамент, на якому через 20-30 років постала чергова спроба відновлення української державності.

Поряд з цим, досліджуючи тематику соціокультурного призначення й інституційної специфіки музеїв, С. Руденко [165] відзначає концепцію британського соціолога і культуролога Т. Беннета, який переконаний, що музейна експозиція суттєво впливає на процеси змін цілих спільнот, шляхом створення патернів для збереження або переформатування їх ідентичностей. Якісно й продумано створений простір музею, демонструючи історико-культурні об'єкти, мистецькі твори, пам'ятні символи, передаючи знання, з'єднує їх разом в самобутній культурний матеріальний і духовний ансамбль, що активізує процеси формування ідентичності, або підтвердження вже існуючих ідентичностей, вкорінених в місцевому ґрунті [220, с. 14]. Більше того, музеї спроможні відновити порушену особистісну самоідентифікацію [165, с. 309]. І дають змогу відвідувачам отримати певний досвід, займатися самонавчанням, формувати свої ідентичності. Як під час егалітарної, тобто знаходячись у натовпі туристів, так й завдяки аристократичної (вишуканої, особистої) взаємодії з музеєм, яка передбачає неспішне міркування про свою ідентичність, філософські проблеми та інші важливі сентенції [165, с. 397]. Таким чином відмітимо, що в умовах репресивних переслідувань будь-яких проявів української ідентичності російською владою в останні десятиліття XIX століття, завдяки наполегливій праці театральних, наукових, музейних діячів, меценатів, збирачів колекцій та книгозбірень, українському суспільству вдалось зберігати та відстоювати власну національну самість. В палацах, маєтках української шляхти, в будинках професури та інтелігенції (*Додаток Б: Б.14*), навколо видатних діячів культури та мистецтва Наддніпрянщини формувались гуртки, салони, проводились публічні заходи, бали, прийоми, театральні постановки, читання, обговорення, які сприяли актуалізації в суспільстві питань збереження національної пам'яті, розвитку культурної ідентичності. А ці мистецькі, творчі місця проявів українського культурного, наукового життя ставали об'єк-

тами відвідування багатьох небайдужих громадян, що перетворювало їх на важливі символічні топоси.

Ще одним осередком плекання української свідомості були неформальні об'єднання заможних хліборобів, зем'ян, дрібної шляхти, підприємців, і навіть окремих великих поміщиків. Сотні, й тисячі таких мікро-публічних громадських осередків утворювали острівці культурних практик, від регулярних приїздів у гості, спільних подорожей до визначних об'єктів, на літературні, музичні чи мистецькі вечори, бали, до збирання власних архівів, культурно-мистецьких артефактів, історичних свідчень, підтримки сучасних їм митців, акторів, письменників. Після русифікації навчальних закладів, багато представників свідомої громадськості стали запрошувати приватних вчителів або відправляти навчатись дітей за кордон. Заборону на друк вони обходили розвитком самвидаву та ввезенням друкованої продукції, в тому числі й українською мовою, з європейських країн. Штучному «змалоросійщенню» культурно-мистецького простору вони протиставляли ініціювання приватних наукових археологічних, фольклорних, історичних експедицій, формування приватних колекцій, відкриття музеїв та книгозбірень, запрошення до власних маєтків видатних поетів, музик, літераторів. Качанівський палац, музей Тарнавського, парк Софіївка, хутори Надія та Мотронівка – все це є плоди творення неформальних українських культурних просторів [50, с. 103]. Завдячуючи подібній активності сотень представників української аристократії й інтелігенції, відбувалось формування тогочасних топосів, що збирали навколо себе тисячі небайдужих, спраглих до знань про рідний край, його історію та культуру відвідувачів.

До означеного вище можна додати, що зацікавлення туристичними подорожами, відвідання цікавих топосів починається в українському суспільстві не лише як данина загальноєвропейській моді на мандрівки, але й завдяки увазі до минулого рідного краю, усвідомлення важливості вивчення історії та культури свого народу, ідентифікації себе як українця, незважаючи на всі ідеологічні перепони від імперської влади. Отже, в тому числі, й з дослідження історико-культурних пам'яток, поширення інформації про них

в науковій, періодичній, художній літературі, через ознайомлення з їх зображенням в часописах, альбомах, на листівках (*Додаток Б: Б.21, Б.25*) почитається в Центральній Україні другої половини XIX століття, як і в інших українських землях, розвиток туристичної активності та становлення туристичних топосів.

Вивчаючи процеси постання модерної ідентичності та міфологічного простору у XIX столітті науковець О. Гриценко відзначає значний вклад поезії Т. Шевченка в формування концепції історичних топосів – загальних місць, що мають емоційно-ціннісне та сакральне значення для українців. Серед таких осередків «справжньої України» в творах Т. Шевченка вчений виділяє зокрема гетьманські столиці Чигирин, Батурин, Глухів, а також Переяслав, Холодний Яр, Суботів та інші місця історичної слави. А також Шевченкове «У Києві на Подолі (*де*) Братерська наша воля». Тим самим, переконаємось, що поет є одним з творців нового національного дискурсу власної ідентичності, що постає на противагу домінуючому тоді імперському дискурсу [51, с. 104]. Схожі тенденції щодо формування символічних топосів відбувались і з пам'ятними місцями, пов'язаними з життям, творчістю І. Котляревського, Б. Грінченка, Лесі Українки та інших провідних діячів Наддніпрянщини [159], [160]. Як зазначає Н. Родінова, процеси побудови пам'ятників, творення меморіальних музеїв, проведення тематичних вечорів й зустрічей, присвячених видатним українським діячам другої половини XIX століття, є важливими складовими розвитку туристичних топосів, об'єднуючими чинниками навколо спільної спадщини [159]. Таким чином, не лише діяльність, але й пам'ять про цих митців, сприяла розвитку модерної української ідентичності та постанню символічних топосів Наддніпрянщини, формуванню нового соціокультурного простору, який базувався на інтеграції наукових досліджень, просвітницькій діяльності та вихованні в суспільстві національної свідомості [160]. В подальшому, ці наративи стали одними з провідних в загальному українському культурному ландшафті другої половини XIX століття, та формували зацікавлення в перерахованих та інших місцях, пов'язаних з героїчним минулим народу, його

провідними діячами, спонукаючи спочатку окремих дослідників, науковців, представників інтелігенції, а поступово все більший загал відвідувати відповідні топоси.

Відомо, що однією з головних функцій історії є робити висновки з минулого для розбудови майбутнього. В той же час, важливо осмислювати висновки не лише з окремих її епізодів, але з цілої структури розвитку історичних подій. Розуміння континууму, взаємозв'язку різних історичних періодів є необхідною умовою функціонування історії як вчителя буття [261]. Саме з цього постулату виводить свою концепцію місць пам'яті або точніше простору пам'яті П. Нора. Адже пам'ять це не лише спогади, а загальне керування минулим і теперішнім. Це постійне наповнення (перенаповнення, відновлення) сенсами, а також ті способи, якими ці смисли, ціннісні універсуми передаються. Тож місця пам'яті, топоси це й простір, й принцип, й історичний проект. В той же час, будь яке місце, місцевість, пам'ятка, зібрання артефактів не є простором пам'яті та не представляє цінності, поки свідомість, як особиста, так і колективна, не наділить їх відповідним вагомими символічними значеннями [261]. Саме таке переосмислення власної історії, виділення ключових моментів, прив'язку знакових подій минулого до відповідних актуальних топосів можемо побачити як в творах Т. Шевченка, але й у працях Б. Грінченка, М. Костомарова, П. Куліша, І. Нечуй-Левицького, М. Старицького та інших видатних діячів II половини XIX століття, які гармонійно, точно й послідовно відображали загальний настрій та суспільну думку тогочасного українського соціуму.

В певній мірі, тут проглядаються ті процеси, які Е. Гобсбаум характеризує як винайдення традицій, тобто суспільні практики символічного характеру, результатом яких є усталення певних цінностей чи норм поведінки. Подібні практики обґрунтовуються зв'язком з якимось важливим історичним періодом та топосом. Вчений відмічає, що в XIX столітті по всій Європі спостерігалась модернізація та адаптація традицій, коли відбувався процес досягнення «старих цілей у нових умовах». До того ж, виникали тенденції, коли використання старовинних ідейних фундаментів слугували для конструювання нововинайдених традицій. Або,

коли нові традиції легко приєднувались до старих, постаючи, за допомогою запозичень, з сховищ попередніх ритуалів, фольклору, легенд, символізму, сталих переконань. Як пише Е. Гобсбаум, ці процеси відбувались навіть у традиційних топосах, що сягали корінням у саму давнину [243].

Якщо спиратись на твердження Б. Андерсона, що основними чинниками, які з середини XIX століття відігравали важливу інституційну роль у процесах становлення модерної ідентичності є «перепис населення, мапа і музей», то можемо провести деякі паралелі з тими соціокультурними змінами, що відбувались на землях Наддніпрянщини в той період. Під своїми означеннями вчений мав на увазі більш широкі суспільні явища, як то природу і соціологію людей, географію їх проживання та легітимність власного походження [3, с. 204]. Зважаючи на це, під переписом слід розуміти як склад населення, його ментальність, так й самовідношення людей то тої чи іншої національної, класової, суспільної групи. Мапа може бути як моделлю реальності, так й основою до створення цієї самої реальності. Вона слугує практичним інструментом конкретизації проєкцій на земну поверхню. А підґрунтям для формування першої і другої складових слугує історичний фон. Музей, що в широкому розумінні є зібранням артефактів, подій, діячів минулого, зображень, творів, які формують масову свідомість та культурну ідентичність, через ототожнення кожною особою себе з одним з представлених варіантів. Таким чином, «перепис, мапа і музей» є тісно взаємопов'язаними один з одним, формуючи особливий стиль усвідомлення й ідентифікації [3]. Застосовуючи цю прикладну концепцію, все-таки її слід розглядати як одну з варіацій класичного підходу до ідентичності, як сукупності специфічних ознак, що виділяють певну групу людей серед інших, можемо наголосити, що національна ідентичність базується на таких об'єднуючих групових базисах, яка мова, культура, релігійні погляди, історична пам'ять, спільність історичного долі тощо [117, с. 81]. До того ж, сформована ідентичність не може успішно функціонувати без одночасного спирання на чуттєву і розумову складові, де знання, інтелект, факти гармо-

нійно сполучені з народним духом, світовідчуттям, колективною психікою [117, с. 755]. Поряд з цим знаємо, що сформовані в суспільстві уявлення про свої природні кордони стають невід'ємним чинником ціннісного протистояння української ідентичності з імперськими та іншими агресивними сусідніми ідеологіями. Власне світобачення, просторова історія та символічна географія потребують глибокого вивчення широкого кола питань, пов'язаних з еволюцією цих світоглядних образів та суспільних механізмів. Тому актуальним є подолання традиційного хронологічного або тематичного штучного дроблення дослідницького поля, з метою опрацювання проблематики на якомога більш повному, комплексному рівні дослідження уявлень і практик соціуму [21]. Таким чином, як резюмує Е. Гобсбаум, без знання національної історії неможливо дослідити феномен національної свідомості та ідентичності. Навіть дуже модерні нації, як правило, претендують на щось прямо протилежне їх новизні, на те, що корінням своїм вони йдуть з глибокого минулого, бо без цього проблематичне навіть елементарне самоствердження. А процес дослідження усталення або «винаходу» традицій, формування ідентичності (*так само як ми раніше зазначали щодо процесу вивчення питань становлення туризму та його складових*) повинен відбуватись міждисциплінарно, та об'єднувати зусилля істориків, соціальних антропологів, культурологів та багатьох інших фахівців, які вивчають суспільство [243]. У зв'язку з вищевказаним переконаємось, що туристичні топоси є інструментом для збереження, відновлення, посилення вже існуючих або створення нових традицій, а також сприяють утвердженню певної ідентичності. Завдяки розвитку і популяризації символічних просторів та образів, які впливають на постання і формування туристичних маршрутів, напрямків подорожей, що привертають увагу великої маси населення.

Наддніпрянина, будучи фактичним центром всіх етнічних українських земель від Сяну і Закарпаття до Слобожанщини й Донеччини, від Криму й Причорномор'я до Чернігівщини й Полісся, відіграла в другій половині ХІХ століття одну з провідних об'єднуючих ролей не лише в географічному, але й в організа-

ційному та духовному планах. Так само й більшість населення. Хоча в низці міст Наддніпрянщини, внаслідок цілеспрямованої імперської політики, й переважав російський елемент, але основний масив мешканців Наддніпрянщини складав автохтонний український компонент. Отже бачимо, що й «перепис населення» і «мапа» свідчать про складання сприятливих умов для розвитку модерної української ідентичності на Наддніпрянщині в означений історичний період. Як зазначає І. Гирич, хоча в Києві другої половини XIX століття на кожного свідомого представника української інтелігенції припадало по декілька новоприбулих етнічних росіян, що приїхали до міста й займали важливі управлінські посади, завдяки жертовним зусиллям представників давньої козацької шляхти, вчених, письменників, священників та міщан, в чиїх оселях гуртувались члени Громади та інших просвітницьких осередків, відбувались культурно-мистецькі вечори, проводились публічні лекції з історії України, збирались колекції старожитностей, формувались нові плани та проєкти з розвитку вітчизняної культури та преси, вдалось зберегти українське обличчя міста [42, с. 17]. А разом з цим й всієї Наддніпрянщини, що рівнялась на свою столицю та звідки поширювались ціннісні універсуми, нарративи української ідеї на навколишні та більш віддалені українські землі. Музеї, що почали, на постійній основі, формуватися в Києві з постановням Університету та базувались на знахідках й артефактах багатьох науково-дослідницьких експедицій, здійснених ентузіастами своєї справи в другій половині XIX століття, відкривались також завдяки невтомній праці багатьох українських істориків, археологів, колекціонерів, мистецтвознавців, меценатів [42, с. 431-432]. Таким чином переконаємось, що всі три відповідні складові розвитку модерної ідентичності за Б. Андерсоном не лише спостерігаються, але й активно впливають на соціокультурний простір Наддніпрянщини у другій половині XIX століття.

Відзначаючи окреме важливе символічне значення Києва як духовної столиці, міста світоча та культурно-політичного смолоскипу [64], Д. Донцов виділяє серед основних чинників II половини XIX століття, що призвели до наступного етапу Відродження Укра-

їни – дослідження і збереження традицій та спадщини давнини, діяльність наукових, народно-просвітницьких організацій, створення земських шкіл і читалень, поширення тематичної літератури й друкованих періодичних видань [63]. Завдяки цьому, передові відкриття, основні історичні, культурні, націотворчі ідеї, кращі здобутки письменництва та мистецтва мали змогу швидко й без імперських перекручувань досягти широких верств українського суспільства. А головним гаслом діячів тієї доби Д. Донцов визначає принцип «в єднанні сила» [63, с. 33]. Так, завдяки зусиллям В. Тарнавського та Г. Галагана постав журнал «Основа», що виступив, за влучним висловом О. Субтельного, будителем національної свідомості українства. Вагомий внесок в розвиток української справи зробили П. Житецький, К. Михальчук, Б. Познанський, Т. Рильський. Завдяки цим та багатьом іншим подвижникам відбувався розвиток науки, освіти, літератури, культури. Продуктивній просвітницькій діяльності української інтелігенції значно сприяли наукові товариства, комісії, бібліотеки, архіви, що відкрилися після 1861 року (*Додаток Б: Б.13*). А естафету закритого імперською владою часопису «Основа» перейняла заснована представниками Старої громади «Київська Старина», цей безцінний літописець розвитку українських студій [182]. На шпальтах «Київської Старини» [89] виходили як суспільно-політичні, історичні, культурні, етнографічні розвідки, так й тематичні публікації, присвячені мандрівкам, цікавим місцевостям, визначним пам'яткам тощо.

Більше того, свій вклад в поширення серед інтелігенції та молоді правдивої інформації про українську історію, культуру, літературу внесли й мистецькі зустрічі та тематичні вечори, що формально відбувались приватно, в квартирах чи салонах, але фактично були масовими зібраннями, лекціями, виступами. Їх ініціаторами були родини Тобілевичів, Старицьких, Лисенків, Тутковських та інші представники української еліти. Завдяки їх зусиллям, відзначались ювілеї та проводились вечори присвячені творчості І. Котляревського, М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Куліша, О. Пчілки, Л. України та інших кращих вітчизняних митців. Отже бачимо, що попри штучні заборони імперської влади, українське художнє

слово, українська наукова думка, народна і класична українська музика знаходила шлях до широких верств громадськості. Поступово, наприкінці XIX століття, з приватних зібрань ці заходи переносяться до клубу літературно-артистичного товариства на вулиці Рогнідинській, в зали Купецького зібрання на Володимирському узвозі, Народної аудиторії на вулиці Бульварно-Кудрявській, інших приміщень, які завжди були переповнені та в які набивалось до 900 відвідувачів одночасно [158, с. 247-249]. Безумовно, ці та подібні літературні, творчі вечори та концерти відігравали свою важливу роль у розвитку туристичних топосів. Адже масові заходи не лише були частиною просвітницької та культурної діяльності, але й привертали увагу слухачів, створюючи унікальні точки тяжіння для відвідувачів із різних куточків Наддніпрянщини. Крім цього, подібні події та заходи ставали важливим мотивом для поїздки до конкретної місцевості. Що, у свою чергу, сприяло збільшенню числа приїжджих та попиту на розвиток гостьової інфраструктури. Також масові заходи, вечори, лекції, концерти присвячені видатним представниками української культури не лише мали просвітницьку місію, що сприяла розвитку національної свідомості громадян, але й спонукали до здійснення поїздок, організованих екскурсій до місць пам'яті, до топосів, які були пов'язані з цими славетними історичними, культурними діячами.

Безпосередній свідок тих доленосних подій Д. Донцов відзначав, що в другій половині XIX століття відбувся сплеск в нашій літературній, науковій, мистецькій та іншій творчості, який відновлював у широкій народній свідомості почуття спорідненості з попередніми історичними поколіннями та формував усвідомлення суб'єктності України, що ґрунтується як на відблиску давнього Києва, так й на новій його величі [64]. Досліджуючи питання розвитку ранньомодерної української ідентичності та формування історичних витоків сучасного територіального виміру України, науковці В. Брехуненко, П. Бойко, А. Заяць у своїй колективній монографії відзначають важливість правильного застосування термінів і понять, як то: Українська держава (XVII-XVIII століть) замість «Козацька держава», відновлення держави замість «створення дер-

жави», національно-визвольна війна замість «Руїна», тощо. Адже всебічне дослідження процесів розвитку модерної ідентичності другої половини XIX століття будуть неповні без врахування політичних і соціокультурних процесів, що відбувались у попередні періоди, а постання новітнього українського світу неможливе без відновлення правильних самоназв [21, с. 16], які так наполегливо спотворюють та з якими так маніакально-послідовно борються імперські ідеологічні концепції сусідів-агресорів. Схожі питання були актуальними й для громадських діячів кінця XIX століття.

Відомо, що 1898 року провідні вчені В. Антонович, І. Житецький, М. Петров, В. Щербина та інші запропонували відновити стародавні назви історичним місцевостям та вулицям Києва, повернувши їм автентичну топоніміку. В міській думі навіть була створена спеціальна комісія для «відновлення деяких древніх найменувань», але проросійська влада, за винятком деяких виключень, спустила на гальмах цю ініціативу [158, с. 192]. Крім цього, зростання зацікавлення українською минувиною серед широких суспільних верств призвело до створення Київського товариства охорони пам'яток старожитностей та мистецтва, в якому активну роль відігравали М. Біляшівський, М. Довнар-Запольський, В. Завитневич, А. Лобода, О. Прахов, В. Хвойка та інші видатні українські науковці. Члени товариства вирушали в наукові експедиції, розшукували, описували, досліджували, намагались зберегти різного роду пам'ятки старовини. Також завдяки їх зусиллям видавались тематичні наукові праці, проводились публічні лекції, поширювалась інформація, організовувались клопотання до урядових структур щодо вжиття заходів для охорони й збереження садиб, курганів, багатьох інших історико-культурних та мистецьких місць й пам'яток [158, с. 193]. Проте, вплив наукових досліджень на свідомість народу розуміла й імперська влада. Так, один з розробників Емського указу, а також ініціатор закриття Південно-Західного (українського) відділу географічного товариства М. Юзефович доповідав, що пошуки етнографічних матеріалів, організовані географічним товариством, «оживляють буйні інстинкти в народі» [84, с. 61]. Незважаючи на репресивні дії імперської влади, вже наприкінці XIX століття в ма-

совій свідомості, поступово, але впевнено змінюється ідеологічний концепт, коли естафету від ранньомодерного протистояння «Другого Єрусалиму» з імперським «Третім Римом» переймає науково обґрунтоване усвідомлення того, що Київ є древньою столицею української нації, а не попередником московської та петербурзької росії [84, с. 152]. А також постає парадигма про потребу побудову власної об'єднаної держави українського народу від Сяну до Дону [189, с. 414]. Відносячись, протягом ХІХ століття, до т.з. «недержавних народів», що не мали власного державного утворення і перебували під владою сусідніх імперій, українці вирізнялись тим, що мали доволі давню історичну тяглість, створили міцну національну культуру, мистецтво, літературу. Тому процес «відродження народів» Центральної і Східної Європи [189, с. 400], що активізувався наприкінці ХІХ століття, застав українців, якщо не зовсім підготовленими до відродження власної державності, то з вповні усталеними переконаннями про власну ідентичність та окремішність від «старшого брата», що агресивно нав'язував свої штучні ідеологічні кліше.

До того ж, хоча наприкінці ХІХ століття значення вищої аристократії в українському національному русі значно зменшується, через перехід більшості її представників на службу до структур російської імперії, традиції подорожування до палаців, маєтків, салонів на культурні та мистецькі заходи, музичні вечори, театральні вистави та бали, що їх влаштовували їхні власники, продовжує існувати та має свій вплив на становлення місцевих туристичних топосів. Більше того, частина української еліти, хоча й інтегрувалась в російську чиновницьку та військову ієрархію, остаточно не розривала зв'язок з українським історичним минулим, культурою, мистецтвом. Так, осередками матеріальної та духовної культури, де збирались колекції старожитностей, творів мистецтва, де підтримувались та куди приїздили українські митці, літератори та науковці традиційно залишались панські та шляхетські маєтки на теренах колишньої Гетьманщини – Наддніпрянщини, Слобожанщини, Правобережжя тощо. Чимало з них стали домашніми музеями з величезними колекціями стародруків, творів мистецтва, садово-парковими комплексами, що привертали

до них багато відвідувачів та мандрівників. В той же час, вони ставали тими символічними топосами, куди збирались для багатьох культурних, освітніх починань, зокрема з питань, що мали вповні виявлений національний характер [186, с. 489-490]. До прикладу, родовий маєток нащадків Гетьмана Лівобережної України у 1708-1722 роках І. Скоропадського у Тростянці мав значну колекцію картин, історичних документів, а його власники опікувались розвитком української народної освіти та на власні кошти заснували низку початкових шкіл. Майбутній Гетьман Української Держави (1918) П. Скоропадський виростав у цій атмосфері «наповненій свідченнями славетного українського минулого», що без сумніву відіграло свою важливу роль у формуванні його української ідентичності [186, с. 491]. Або величезний маєток Галаганів у Сокиринцях, що також був таким собі осередком української культури та громадської активності, куди приїздили провідні вітчизняні діячі й де відбулось багато продуктивних зустрічей [186, с. 496]. Ще одним прикладом шанобливого ставлення до свого національно коріння є родина Тарнавських, яка в Качанівці створила цілий історико-культурний комплекс з цінними реліквіями: гетьманськими клейнодами, козацькими прапорами, речами І. Мазепи, С. Палія та інших діячів Козацької держави, тисячами архівних документів XVI-XIX століть. Ці та інші магнатські й шляхетські садиби Скоропадських, Тарнавських, Милорадовичів-Полуботків, Галаганів, Дорошенків, Ханенків, Лизогубів, Сапіг, Тишкевичів тощо, зібрані в них колекції, мали не лише музейне значення, але й суттєво впливали на культурну ідентичність їх власників та гостей-відвідувачів. За свідченням очевидців, на таких зустрічах навіть обговорювались ідеї відновлення Гетьманщини [186, с. 495]. Тож ці маєтки, одночасно ставали центрами українського життя цілого навколишнього регіону, зберігали різноманітні шедеври минулого, історичні речі й документи, привертали увагу багатьох мандрівників, виокремлюючись у своєрідні туристичні топоси.

Паралельно відбувався процес усвідомлення важливості політичного руху та боротьби не лише за власну національну, культурну ідентичність, але й державність. Цьому приляли як дії арис-

тократії, шляхти та нащадків козацької старшини, так й освіченої інтелігенції, науковців, підприємців, студентів тощо. Відомо, що ще 1862 року в бельгійській газеті «L'Indépendance Belge» було надруковано повідомлення про те, що в Полтаві «за головуванням неординарної жінки відбулось зібрання» на якому вимагали відокремлення України, на чолі якої хотіли поставити гетьмана, як це було у «часи Івана Мазепи» [141, с. 6]. Малаś на увазі Єлизавета Милорадович (уроджена Скоропадська), яка всіляко підтримувала друк українських художніх та періодичних видань, жертвувала на школи та гімназії, а пізніше стала однією з фундаторів та меценатів Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Звісно, після поширення чуток про те, що Є. Милорадович хоче відновити Гетьманську державу, відбулися репресії, арешти й висилки таких українських діячів як В. Лобода, В. Щелкан та інших, а за самою Є. Милорадович було встановлено стеження тайної поліції [141, с. 98]. Про поширеність державницьких ідей серед тогочасної української еліти, а також про те, що попередній випадок не був поодиноким, свідчить й інформація від 1874 року, про донос російській владі, в якому йшлося щодо прагнення «вільної Української республіки на чолі з Гетьманом», що їх приписували В. Тарновському та Г. Галагану [186, с. 496]. Загалом ідеї відновлення Гетьманщини були доволі популярними, зокрема на Наддніпрянщині, серед багатьох членів шляхетських зібрань та діячів земств [186, с. 498]. А 1888 року, під час своєї поїздки до Києва, О. Барвінський відзначав, що в українських товариствах і гуртках активно обговорювався проект створення Київського королівства, що мало об'єднати більшість українських етнографічних земель [186, с. 508]. Тож, хоча та частина української аристократії, що не піддалась на ополячення або зросійщення, й не змогла представити суспільству масштабну, комплексно розроблену політичну програму відновлення української державності, проте взяла участь у формуванні актуального соціокультурного порядку денного тієї доби, впливала на процеси еволюції модерної української ідентичності та брала безпосередню участь у зародженні й становленні туристичних топосів Наддніпрянщини у другій половині XIX століття.

Публіцистичною квінтесенцією творчо-мистецької, наукової, дополітичної боротьби українців за власне існування можна вважати полемічний діалог про національну справу Б. Грінченко в «Листах з Наддніпрянської України» (1892-1893) та М. Драгоманова у «Листах на Наддніпрянську Україну» (1894). Де, зокрема говориться, спираючись на Шевченкові слова, що на «вольнії, широкії ... шляхи святії» ... «позіходяться докупи» всі сини великої самостійної нації, які не хиляться ні перед Москвою, ні перед Варшавою, та будуть дбати про те, щоб досягти національної самостійності. Адже, поки що, «нещасливу боротьбу за свою державність» ми можемо побачити у власній історії, а зовсім не «нездатність до державності» [52], як це нам хочуть нав'язати ззовні. Загалом, саме існування української мови, культури, самосвідомості розглядалися владою, нарівні з польським національним рухом, як небезпека, що загрожує «єдності російської нації» та основним підвалинам існування імперії [146, с. 227]. Переконуємось, що Наддніпрянщина була тим центром українських земель, який фізично та ідеологічно гуртував навколо себе найкращі націотворчі сили, що заклали міцний фундамент для подальшого розвитку ідей культурної ідентичності.

На широкий політичний та соціокультурний простір ідею переходу до нових форм спротиву російському імперському терору, питання відстоювання ідентичності та самовизначення українців підняло об'єднання «Братство Тарасівців» або «Братерство Тарасівців». Саме постанови цієї організації напряму пов'язано з одним з найвизначніших туристичних топосів Наддніпрянщини, який постав протягом другої половини XIX століття. Відомо, що майже одразу, після перепоховання Великого Кобзаря, Чернеча гора, або як її почали називати Тарасова гора, стала однією з головних destinations, куди прагнули приїздити всі свідомі українців (*Додаток Б: Б.29, Б.30*). Багато визначних діячів намагались робити це щорічно, в Шевченкові роковини, що ставало своєрідною традицією. Наприклад, в листі до Б. Грінченка управитель книгарні «Київська старина» В. Степаненко, після мандрівки до Канева писав, що «людей там буває багато й щодня». Водночас, автор листа зазна-

чає про деяку неорганізованість процесів на місці, оскільки траплялись випадки, коли гості бажали дати пожертви на утримання могили, але не знали кому їх можна передати. Загалом, резюмує В. Степаненко, «так часто і так багацько людей буває на могилі» [185, с. 169]. Тож можемо констатувати, що за своїм суспільним резонансом цей топос набув всеукраїнського звучання. А прийти, здійснити подорож до Тарасової могили, продовжувати зусилля Кобзаря, публічно заявити про свою українськість, проголошувати себе його послідовником стало тогочасною модою [185, с. 5]. Таким чином, доторкнутись духовно, відвідати сакральне місце, пов'язане з Т. Шевченком, здійснити новітнє паломництво було проявом самоідентифікації особистості, як представника великої європейської нації, одним з могутніх будителів якої й постав Поет.

От як описує процес постання Братерства Тарасівців Ю. Липа, син одного з засновників цієї організації. 1891 року О. Русов, отримавши замовлення від статистичного відділу, вирушив в робочу експедицію, зібравши близько 50 молодих «українофілів-радикалів» з різних університетів. При переїзді з Кременчука до Ромен, гурток вирішив на декілька вільних днів заїхати до Канева. Вирушивши Дніпром до Тарасової могили, перебуваючи там «в присутності духа нашого національного генія, що вітав над святим для кожного Українця місцем», молодь дала клятву працювати на користь Україні. Трохи пізніше, в містечку Глинську, що розташоване недалеко від Ромен, були розроблені статут та програма Братерства [111, с. 16]. З одного боку, ця організація стала логічним еволюційним продовженням розвитку українського національно-визвольного руху другої половини XIX століття, яке започаткувало Кирило-Мефодіївське братство, а з іншого – вона вивела на революційно новий рівень політичну і культурну ідентичність українців. На відміну від романтичного панславізму та українського автономізму середини століття, вже на початку 1890-х років постає вимога самостійної, соборної, неподільної держави від Сяну до Кубані «вільна між вільними, рівна між рівними», з власним гетьманом (президентом), сеймом (парламентом) та національною армією [186, с. 618]. Гурти організації діяли у Ки-

єві, Харкові, Полтаві, Чернігові, Лубнах, Одесі та в інших містах. Отже, Братерство фактично стало всеукраїнською суспільно-політичною організацією [186, с. 623]. І не останню роль в цьому процесі відіграв саме символічний топос Могили Кобзаря, та його відвідання гуртом ідейних, активних молодих осіб.

У контексті значення топосу Тарасової гори, впливу поїздки до нього для постання «Братерства Тарасівців» цікавим фактичним матеріалом є спогади О. Русова, статті Б. Грінченка, М. Драгоманова, А. Кримського та публікації І. Липи «У батька Тараса в гостині» та «З Тарасової могили», в яких описуються події та обставини, що призвели до проголошення Братства, а також подаються подробиці перебування активістів на Чернечій горі [177, с. 17]. Завдяки долученню до праці щодо відродження національної справи меценатів В. Симиренка, Є. Чикаленка, Терещенків, Ханенків та інших, а також активній діяльності науковців, митців, видавців, постали ті «триста донкіхотів, що серед тридцяти мільйонів українців творили український рух» [202]. Загалом, цей рух мав неабиякий вплив відродження культурної ідентичності в суспільстві. Так, навесні 1896 року в Києві постає ще одне товариство «Молода Україна», до складу якого входило близько 450 активістів та 22 громад з різних міст. Окрім Великої України, свою діяльність вони поширили також й на терени Галичини і Буковини [186, с. 624-626]. Тож за визначенням історика С. Плохія: ідея незалежної Української держави, вперше була сформульована саме в Наддніпрянській Україні [147, с. 276]. А визначні символічні топоси, зокрема Святині Києва, гетьманські столиці, місця козацької слави, Тарасова Могила та інші, що викликали зацікавлення та бажання їх відвідати, доторкнувшись до історичної пам'яті поколінь, мали особливе культурне, змістовне, емоційне значення, сприяючи актуалізації й активізації процесів усвідомлення власної ідентичності.

Саме в моменти перебування в туристичних топосах, коли відчувається піднесення від комунікації з матеріальними об'єктами та їх символічними значеннями, уможлиблюється процес сприйняття закладеної в них інформації, цінностей. Навіть якщо цей процес «спілкування» з топосами має ритуальний або неусвідомлений характер,

формуються ті символічні контексти, за співвідношенням яких люди усвідомлюють себе та ідентифікують один одного в різноманітних життєвих потоках. Тож туристичні топоси, історико-культурні об'єкти, музеї, пам'ятки здатні бути як об'єктом або ретранслятором культурної ідентичності, так і суб'єктом або творцем нових знань і смислів [165, с. 148]. Адже в арсеналі тих, хто здійснював усвідомлену мандрівку до відповідних топосів була вся велич отриманих переживань, знань, вражень, набутих інформації та відчуттів.

Отже бачимо, що ідентичність не може існувати окремо від місця, простору, топосу, що уособлює та візуалізує її. Тобто, топос неможливий без логоса, а місце невіддільне від мислення. Більше того, ідентичність тісно пов'язана не тільки з самототожністю, але й просторовою асоціативністю, виокремленням своїх топосів, місцевості, з поміж всього масиву топосів, що відрізняються, з тих місць, які належать іншим [74], [75]. При цьому, важливо пам'ятати, що всеохоплююча ідентичність, за П. Бурдьє, складається з двох основних компонентів: ідентичності від природи (народження) та ідентичності, отриманої під час навчання [224]. В цілому контексті, туризм постає як процес творення культури, що модифікує соціокультурні зміни в аксіосфері, допомагаючи усвідомити власну сутність та призначення [106]. Тому, безперечним є необхідність розроблення та реалізації державних, регіональних, місцевих програм зі збереження культурних цінностей, підготовки фахових кадрів та міждисциплінарних експертів, що цілеспрямовано займались би питаннями охорони, розвитку, популяризації історико-культурної, природної спадщини всіх віків [157]. Зважаючи на це, при культурологічному аналізі генези туристичних топосів в їх примордіальний період потрібно зважати на габітуси, що панували у тогочасному соціумі. Відомо, що примордіальний підхід розглядає етнічність як об'єктивну даність, базову характеристику людства. Тобто, ще до того як особа стає частиною свого народу, вона вже має відчуття спільного походження, культури тощо. Тож габітуси, як системи стійких і переносимих диспозицій, породжують та організують практики й уявлення, які, не обов'язково мають усвідомлену форму або свідоме застосування для досягнення

результату [224]. Враховуючи це, можемо зробити висновок, що габітус впливає на сприйняття топосу. Особи, маючи різні стійкі схеми сприйняття, мислення, поведінки, які сформувалися в процесі соціальної взаємодії та успадковані від попередніх поколінь, сприйматимуть і різні топоси кожен по-своєму.

Здійснивши аналіз та класифікацію тих топосів, які стали відомі або починали своє становлення на теренах Наддніпрянщини протягом другої половини ХІХ століття, нами було виявлено та виокремлено основні та найбільш знакові з них. Першим слід виділити місто Київ, що протягом багатьох століть функціонував як політичний, економічний, культурний, духовний центр українського народу. Він був центротворюючим та центробіжним містом для всіх давніх і нових українських державних утворень, святим місцем для паломників, торговим осередком для купців і покупців, важливою дестинацією для подорожуючих. За багато віків, сприйняття Києва стало примордіальним, безумовним, таким що сприймалось як само собою зрозуміле. В другій половині ХІХ століття, із зародженням туризму, місто стало цікавим історико-культурним топосом з як з освітніми, пізнавальними, так і відпочинковими, празними сенсами. Попередні установки почали трансформуватись в габітус топосу наповненого історико-культурними пам'ятками та важливими місцями пам'яті для українського народу: Золоті Ворота (*Додаток Б: Б.10*), монастирі Печерська (*Додаток Б: Б.18*) і Подолу, Володимирська гірка (*Додаток Б: Б.20*) та сусідні Київські кручі з видом на сивочолий Дніпро тощо.

З княжих часів, важливим містом Наддніпрянщини був Переяслав, який хоча до ХІХ століття й втратив свою велич й стратегічне значення, зберіг власний образ та багато історичних будівель, що привертала увагу подорожуючих.

З гетьманських часів визначними топосами Наддніпрянщини постали Чигирин та Суботів. А також Холодний Яр, Межигірський, Трахтемирівський та інші козацькі монастирі й місця слави, пам'ять про які всіляко намагалась знищити російська імперська влада. Однак, завдяки старанням науковців, активістів інформація

про них, а також самі місцевості привертали увагу багатьох представників інтелігенції, молоді тощо.

Більше того, і в XIX століття, і нині, в народній думці, масовій свідомості, такі місцевості як Трахтемирів, Холодний Яр, столична Лиса гора тощо, відносять до сакральних топосів, пов'язаних з етнографічною складовою, втіленою в багатьох легендах та переказах [105]. Відповідно до цього, можемо виокремити сакральні або містичні об'єкти, як туристичні топоси, які користуються незмінним попитом в туристів.

Наступними місцями подорожей були шляхетські та князівські садиби, маєтки, палаци. Вони були місцем проведення велелюдних балів, театральних, мистецьких, літературних зустрічей, салонів де обговорювались різноманітні, в тому числі й політично та суспільно важливі теми. Серед них можна згадати Умань, яка, окрім топосу боротьби українських повстанців проти іноземних поневолювачів, в другій половині XIX століття також прославилась й парком С. Потоцького – справжнім топографічним, дендрологічним та архітектурним шедевром. Такими ж були Український Версаль (палацово-парковий комплекс села Мойсівці), об'єкти Качанівки, Олександрії (Біла Церква), маєтки Апостолів, Галаганів, Капністів, Розумовських, Скоропадських, Тарновських та інші.

Традиційні та новопосталі ярмарки Наддніпрянщини, які були відомі не лише на українських землях, чи в межах імперії, але й в європейських країнах, також формують навколо себе туристичні топоси, які відвідували велика кількість подорожуючих. Найбільш відомими та масовими були ярмарки в Києві, Бердичеві, Білій Церкві, Богуславі, Борисполі, Жашкові, Ржищеві, Сквирі, Умані, Черкасах та інших містах регіону.

Завдяки розвитку транспортної інфраструктури, мережі вокзалів, пристаней, супутнього сервісу, в другій половині XIX століття на Наддніпрянщині постають нові відпочинкові, туристичні топоси, пов'язані з проведенням дозвілля й розважальних івентів. Наприкінці XIX століття постають цілком усталені та розвинені санаторні та дачні поселення в Бучі, Ворзелі, Дарниці, Китаєвому,

Пущі-Водиці, Святошиному, Соснівці та інших місцевостях, куди прямував постійний потік численних відпочиваючих та туристів.

Окрім цього, завдяки тим політичним, науковим, соціокультурним процесам, що відбувались в Центральній Україні протягом другої половини XIX століття, та які ми проаналізували в даній роботі, можемо констатувати постання низки інших туристичних топосів Наддніпрянщини, які зберігають актуальне значення і в наш час. В силу суттєвих політичних, громадських, суспільних зрушень, що відбувались у досліджуваній нами час, переважна більшість цих топосів пов'язані з життям, творчістю й спадщиною І. Котляревського, Лесі Українки, Т. Шевченка та інших провідних діячів, які працювали на відродження і розвиток української свідомості. Наприклад, у працях Великого Кобзаря подається не лише величезний історичний зріз багатьох знакових та символічних подій української минувшини, але й формуються ті наративи, що стануть ключовими в подіях визвольних змагань 1917-1921 років, та під час відновлення Незалежності у 1991 році. А пам'ять про Т. Шевченка, місце його поховання стало символічним топосом прояву власної ідентичності та спонукало наступні покоління до активізації боротьби за волю України.

Звісно, цим не вичерпується перелік традиційних та нових туристичних топосів, що починають формуватись, зароджуватись, поставати на землях Наддніпрянщини в другій половині XIX століття. Тут ми окреслили лише основні їх групи. Таким чином, здійснивши комплексний аналіз соціокультурного середовища, реконструювавши процеси розвитку модерної української ідентичності та становлення туристичної сфери життєдіяльності суспільства, систематизувавши виявлені туристичні топоси Наддніпрянщини другої половини XIX сторіччя, можемо зробити наступний висновок. Протягом всього періоду, який досліджувався, спостерігається стале зростання, в переважній більшості суспільних верств, зацікавленості в подорожах, пошук інформації про місця, куди можна здійснити турне. Розвиток транспорту, інфраструктури, супутніх сервісів сприяв тому, що все більша кількість населення Наддніпрянщини мала змогу здійснити, хоча б короткострокову, мандрівку. Одночасно, в українському су-

спільстві відбувались важливі процеси розвитку вітчизняної науки, мистецтва, літератури, інших галузей, а також активізувався поступ самоусвідомлення та ідентифікації себе, як великого європейського народу з давньою культурою та героїчною історією. Таким чином, генеза туристичних топосів Наддніпрянщини в другій половині XIX століття проходила на тлі, й у тісному взаємозв'язку з вищеназваними соціокультурними процесами, в тому числі з прагненнями зберегти культурну ідентичність від агресивних зазіхань сусідніх імперій. Далі перейдемо до аналізу, як ці та інші туристичні топоси Наддніпрянщини можуть бути залучені до майбутнього відновлення туристичної галузі нашої держави.

Таким чином, переконуємось, що туристичний топос являє собою не тільки географічні координати, він є не лише фізичним місцем тимчасового перебування, але й постає як особлива місцина, сакраментальна мета, що приваблює й змушує вирушати в подорож до нього. Проте, не для всіх, а лише для тих, хто має відповідне усвідомлення, виховання, сприйняття, ту ідентичність, яка є близькою, вступає в резонанс з тими ідеями, цінностями, сенсами, що закладені в топосі. Будь-яка подорож до туристичного топосу відбувається не лише географічними просторами та до матеріальних об'єктів, а має також і універсумний, архетипічний, ментальний, духовний вимір. Отже, мандрівка до туристичного топосу складається з чотирьох основних елементів: географічного, тобто з пункту призначення – місця, дестинації, ландшафту, простору; суспільного – тобто з супутників, місцевих жителів, обслуговуючого персоналу тощо; технологічно-логістичного, тобто зі шляхів, транспорту, способу подорожі і тому подібне; ментального, тобто з культури, історії, легенд, осмислень, висновків, вражень, усвідомлень, ідентичності.

Розглядаючи туристичний людиноцентризм як фундаментальну складову соціогуманітарних засад розвитку країни, як спосіб формування світогляду суспільства та особистості, важливо гармонізувати суб'єктно-об'єктну взаємодію всіх учасників туристичного процесу, а також задіювати туристичні топоси задля виховання свідомого, бережливого відношення до власної історії, культури, традицій [34]. Важливим та дієвим механізмом збереження й розвитку туристич-

них топосів Наддніпрянщини має суттєвий потенціал стати загальноєвропейська програма Культурних маршрутів, що базується на низці міжнародно-правових актів, зокрема нормативних документів Ради Європи та інших міжнародних організацій. Призначенням цієї міжнародної ініціативи є популяризація в усьому світі здобутків історій, культури, мистецтва та формування загальноєвропейського культурного простору через покращення обізнаності мешканців різних країн про культурну спадщину народів Європи. Станом на січень 2025 року Україна приєдналась до 12 офіційних Європейських туристичних культурних маршрутів, що функціонують під патронатом Ради Європи [230]. Серед них є й ті, в які туристичні топоси та дестинації Наддніпрянщини вже залучені, або, поки що, не залучені, проте тематично відповідають напрямкам даних культурних маршрутів й можуть бути до них долучені після відповідного наукового та урядового опрацювання. До цих Європейських культурних маршрутів відносяться: Паломницькі шляхи Сантьяго-де-Компостела або Шлях Святого Якова, Європейський шлях єврейської спадщини, VIA REGIA або Королівський шлях, Європейський шлях кераміки, Мережа Мистецтва Модерну (Réseau Art Nouveau), Європейський шлях історичних садів і парків та інші.

В той же час, очевидно, що для сталого розвитку туристичних топосів та культурного туризму, для долучення нашої держави до загальноєвропейських програм культурних маршрутів необхідна наявність значної теоретичної бази культурологічних досліджень; розвинена мережа, оснащених на сучасному високому рівні, туристичних об'єктів і дестинацій; описані, класифіковані, доглянуті та відреставровані історико-культурні пам'ятки і твори мистецтва; розроблена й реалізована система організації та сервісної підтримки внутрішнього і міжнародного туризму та багато іншого. Приклади сусідніх держав, таких як Польща, Угорщина, Литва, Румунія та інших, які беруть активну участь в Європейських культурно-туристичних маршрутах, доводить, що цей механізм є дієвим та ефективним засобом поширення своїх культурних здобутків, популяризації країни, а також може використовуватися для відновлення, розвитку як окремих регіонів, так й економіки, культури, науки в цілому.

В той же час, відповідно до положень національної стратегії розвитку культури, констатується, що недостатня увага до питань інформаційної стійкості та захисту культурної ідентичності призводить до поширення дезінформації, підміни правдивих історичних наративів, залежності від зовнішніх культурних впливів, які цілеспрямовано нівелюють українську культурну ідентичність [153]. Тож, дослідження, пошук і розвиток українських туристичних топосів і дестинацій, об'єктів культури, музеїв, творів мистецтва, які мають потенціал та зможуть гармонійно увійти до відповідних Європейських культурних маршрутів, включення історико-культурних пам'яток з різних регіонів держави до цих проєктів, сприятиме не лише економічному розвитку громад та країни, але й підвищить рівень захисту культурної ідентичності та спадщини України.

Поряд з цим, туристичні топоси були й залишаються ефективним механізмом та вагомим чинником збереження, репрезентації, поширення серед різноманітних суспільних верств культурних цінностей, ключових смислових універсумів, ідентичності. Більше того, кожен відомий топос, маючи певні унікальні властивості й смислове наповнення, може бути елементом персоналізованого підходу, коли для тих або інших осіб чи суспільних груп, формується відповідні повідомлення, спеціальна комунікація, канали й зміст інформування. Туристичні топоси, які базуються на збережених або відновлених історико-культурних пам'ятках, матеріальній та духовній спадщині, музейних колекціях, інших закладах культури і мистецтва, рукотворних чи природних об'єктах тощо, здатні бути гарним інструментом для їх збирання, захисту, опрацювання, дослідження, розвитку, популяризації, як дієвої складової механізму формування свідомості й ідентичності особистості та нації. Водночас, зважаючи на потенційні можливості впливу, досліджену специфіку, як неформальних, позаінституційних практичних рухів багатьох соціокультурних процесів, туристичні топоси можуть бути та мають використовуватись в якості продуктивних, результативних факторів та агентів впливу в процесах відновлення регіону і країни, збереження історичної пам'яті поколінь, зміцнення національної свідомості та утвердження власної культурної ідентичності.

Аналіз загального соціокультурного простору Наддніпрянщини другої половини XIX століття, вивчення механізмів еволюції туристичних топосів, процесів синтезу різноманітних початкових туристичних практик тієї доби, що призвів до поширення в суспільстві туристичної діяльності, демонструє наявність тих необхідних передумов і складових, що підтверджують становлення і функціонування в регіоні процесів притаманних туристичній сфері, які корелюються та співпадають зі схожими тенденціям, які спостерігались й відбувались в інших Європейських країнах досліджуваних часів.

Виявлені та осмислені процеси еволюції туристичних топосів Наддніпрянщини, дозволили означити й з'ясувати їх потенціал, як компонентів матеріальної та духовної культури регіону. А виокремлені складові туристичних топосів, в контексті розгляду компонентів колообігу культури, як то виробництво (генеза, постання), споживання (відвідування, ознайомлення), ідентичність (символізм, пізнання сенсів), репрезентація (прояви, відображення в комунікації), регулювання (традиції, норми) доводять, що всі ці прояви вже мали місце й були наявні в топосах Наддніпрянщини другої половини XIX століття. Відповідні місця, хоча й не були від початків повноцінними туристичними топосами, в сучасному розумінні, проте мали багато складових, що в поєднанні дають змогу розглядати їх такими, нарівні з іншими тогочасними європейськими топосами. Звісно, можна по різному підходити до їх оцінки, проте сам факт існування низки ключових складових феномену туризму та туристичних топосів в соціокультурному просторі Наддніпрянщини, в період часу що аналізується, є беззаперечним.

З'ясовано, що процес становлення сфери туризму Наддніпрянщини, який набуває значної інтенсивності після поширення річкового та залізничного сполучення, побудови вокзалів, готелів, закладів харчування, туристичних гуртків та організацій, санаторних і дачних комплексів тощо знаходив своє відображення не лише в творах вітчизняних митців чи періодичній пресі, але й привертая увагу багатьох європейських письменників, мистецьких діячів, філософів, згадувався в публікаціях ЗМІ та був відомий широкому загалу. З'ясовано, що туристичні практики, індивідуальні та колективні мандрів-

ки, в тому числі на різноманітні події, вистави, ярмарки, бали, для оздоровлення, просвіти, відпочинку тощо сприяли виокремленню відповідних місць їх проведення, як прообразів туристичних топосів, що проходили початковий процес свого розвитку.

Розглядаючи туристичні топоси через інструментарій культурологічної науки, осмислюючи їх як культуротворчий та культуровимірний феномен, зазначимо, що туристична активність протягом другої половини XIX століття пройшла стрімку еволюцію від паломництва до Київських святинь, град-турів аристократичної молоді, поїздок дослідників та науковців, до масового суспільного явища, не лише з метою відпочинку чи розваги, але й з пізнавальною, просвітницькою, ідейною метою. Тож, наприкінці XIX століття подорожі до знакових топосів Наддніпрянщини здобули окрему, усвідомлену, чітко виражену мету – підтвердити, продемонструвати або осмислити свою культурну ідентичність. Адже ці поїздки допомагали доторкнутись до українського минулого, яке всіляко намагалась знищити офіційна російська імперська пропаганда. За допомогою рішення вирушити у подорож, здійснення факту поїздки, перебування у відповідних знакових місцях, часто під загрозою репресій чи арештів, вдавалось пройти шлях ініціації, усвідомлення якого ти є роду, вписати свою особистість в контекст широкої парадигми історичних подій, що відбувались і творяться навколо. В цих подорожах, в яких брали участь як визначні діячі культури, вчені, митці, так й звичайні містяни і селяни, приділялась увага не лише конкретним матеріальним пам'яткам, історичним подіям та особистостям, але й значенню цих топосів, їх духовному наповненню, ідеям, символам, що вони уособлювали.

Виявлено, що туристичні практики зазнаючи еволюції, відповідно до суспільних змін, ставали важливим інструментом вивчення та збереження історико-культурних пам'яток, національної пам'яті й ідентичності суспільства. В зв'язку з цим, туристичні топоси можна розглядати як дієвий суспільний інструмент, який своїм впливом на особисту та масову свідомість в сьогоденні творить майбутні покоління з матеріальної та духовної спадщини минулого.

## ПІСЛЯМОВА

---

Дослідження процесів становлення та розвитку туристичних топосів як чинників утвердження української культурної ідентичності, аналіз різноманітних аспектів історичного, соціокультурного, мистецького життя Наддніпрящини у другій половині XIX столітті дозволило нам зробити наступні висновки:

На основі вивчення сучасного стану наукової розробленості теми, аналізу українських і зарубіжних наукових джерел, архівних матеріалів, була проведена їх систематизація, з'ясовано ступінь опрацювання означеної тематики, досліджено теоретико-методологічні основи та наявні культурологічні аспекти дослідження туристичних топосів. Визначено, що туристичні топоси розглядалися нами як основа для виникнення, розвитку туристичної активності, а також як важлива складова для формування і утвердження культурної ідентичності. Простежено й осмислено передумови процесів становлення туристичної галузі та виявлено специфіку виокремлення культурологічних детермінант туристичних топосів, з цілої палітри соціокультурного життя Наддніпрящини, не лише протягом II половини XIX століття, але й в попередні історичні періоди. В результаті, виявлено, що різноманітні геополітичні зміни, військові конфлікти, економічні процеси не могли припинити, а лише затримували або прискорювали процес становлення туристичних топосів Наддніпрящини. Внаслідок чого, відбувалось поступове, але невпинне проникнення туристичних практик, звичок, становлення туристичних топосів в соціокультурному просторі регіону протягом другої половини XIX століття.

З'ясовано, що закордонні та вітчизняні науковці, починаючи з XIX століття, проводили дослідження різноманітних аспектів пов'язаних з проблематикою національної і культурної ідентичності, етнокультурних цінностей, історико-культурної спадщини, а також з питаннями туризму з точки зору філософії, економіки, соціології, торгівлі, менеджменту, психології, культурології та інших

галузей знань. В той же час, аналіз у українських та іноземних наукових праць засвідчив, що залишаються маловивченими та потребують подальшого дослідження питання розвитку туристичних топосів та культурологічних детермінантів туризму Наддніпрянщини, які загалом нашої держави. Даній тематиці приділялась доволі незначна, побіжна увага, не проводилось ґрунтових наукових студій, що й зумовило актуальність даного дослідження.

Уточнено, оновлено та вдосконалено визначення поняття «туристичний топос», що окрім туристичних характеристик, також має яскраво виражене символічне, ідейне наповнення, історико-культуральну асоціацію. Сформульовано та введено до наукового обігу поняття авторське «мандрівна дестинація», яким, по-перше, позначається напрямок мандрівки (подорожі), що може не мати чітко визначених кордонів, але в силу своїх матеріальних і нематеріальних складових являє для відвідувача цілісний тематичний комплекс, а, по-друге, в історичному контексті, позначається місця мандрівок, що існували до постання і розвитку сучасних туристичних напрямків, маршрутів, практик.

Виокремлено та проаналізовано процеси становлення туристичних практик, їх культурологічних вимір та виокремлено тенденції впливу туризму в Наддніпрянській Україні, який постав з культурно-топологічної маршрутизації, на формування української культурної ідентичності кінця ХІХ століття. Виявлено та окреслено історико-культурні аспекти формування туристичних топосів, а також простежено тенденції впливу туризму в Наддніпрянській Україні, що постав з культурно-топологічної маршрутизації, на формування української культурної ідентичності кінця ХІХ століття.

Відстежено еволюцію філософської думки, суспільних поглядів, історичної, художньої літератури, мемуарів, подорожніх записок, інших матеріалів, що прислужились в питанні осмислення передумов зародження туризму, починаючи від давніх часів й до середини ХІХ століття, коли розпочинається становлення туристичної сфери життєдіяльності суспільства, в сучасному його розумінні. Дослідження попереднього культурного простору, норм і правил поведінки, мотивів подорожей дозволило мати фунда-

ментальне підґрунтя для всебічного та об'єктивного аналізу тих соціокультурних подій та чинників, що призвели до початку формування туристичних топосів Наддніпрянщини в другій половині XIX століття. Тим самим, було простежено, проаналізовано процес їх генези та розвитку, взаємозв'язку з наступними економічними, інфраструктурними, суспільними, ідеологічними та іншими змінами, які переживало тогочасне суспільство. Завдяки чому, було реконструйовано та системно розкрито історико-культурний контекст розвитку туризму, виокремлено тенденції впливу туризму, виявлено культурницькі аспекти формування туристичних топосів Наддніпрянщини II половини XIX століття в наслідок постання нових форм відпочинку, культурно-топологічної маршрутизації регіону, на формування української культурної ідентичності кінця XIX ст., не лише як способу проведення дозвілля чи оздоровлення, але й як пізнання матеріальної та духовної спадщини, долучення до історичної пам'яті, цінностей та ідентичності власного народу.

Розкрито механізми взаємодії складових культурно-туристичних топосів та спадщинних пластів української ідентичності, представлених у Наддніпрянщині II половині XIX століття. Проведено порівняльний аналіз складових туристичних топосів в контексті опрацювання культурологічної моделі колообігу культури. Виокремлені складові туристичних топосів, як то виробництво (генеза, постання), споживання (відвідування, ознайомлення), ідентичність (символізм, пізнання сенсів), репрезентація (прояви, відображення в комунікації), регулювання (традиції, норми), наявність яких доводить, що зазначені прояви та процеси становлення цих туристичних об'єктів, як невід'ємної складової загальних культуротворчих процесів регіону, вповні мали місце в другій половині XIX століття. Застосування даної моделі доводить можливість усебічного наукового культурологічного аналізу постання, еволюції, сприймання в суспільстві різних проявів туристичних топосів, що має безпосередній вплив на розвиток матеріальної та духовної культури місцевості, та суспільства в цілому. Висвітлено, що ідентичність є одним з ключових, фундаментальних чинників та складових функціонування колообігу культури.

Відтворено основні процеси становлення туризму та верифіковано ключові вузли топологічної туристичної системи Наддніпрянини, що втілювала культурну українську ідентичність в II половині XIX століття. Визначено, що пам'ятки, старожитності, архітектура, природні парки, ландшафти та інші об'єкти були тим фундаментом, на якому постають відомі й популярні туристичні топоси. В палацах, маєтках української шляхти, в будинках професури та інтелігенції, навколо видатних діячів культури та мистецтв Наддніпрянини формувались гуртки, салони, проводились публічні заходи, бали, прийоми, театральні постановки, читання, обговорення, які сприяли актуалізації в суспільстві питань збереження національної пам'яті, розвитку культурної ідентичності. Доведено, що незважаючи на постійні заборони та репресії імперської влади, завдяки жертовній самовідданій громадській діяльності представників вітчизняної інтелігенції, науки, літератури, мистецтва зростає загальний рівень освіти, культури, обізнаності, самоідентичності, свідомості населення України.

Виявлено, виокремлено та репрезентовано культурологічні прояви туристичних топосів Наддніпрянини в літературі, мемуаристиці, архівних матеріалах, путівниках та періодиці другої половини XIX століття. Завдяки проведеному аналізу, визначено, що потреба тогочасного суспільства в інформації, пов'язаної з тематикою подорожей, цікавих топосів, окремих пам'яток та історико-культурних комплексів тощо забезпечувалась завдяки наявності великої кількості відповідної тематичної літератури. Окреслено, що наявність даних публікацій, в свою чергу, підвищувала в соціуму рівень обізнаності щодо туристичної тематики та сприяла популяризації здійснення турів й подорожей.

Визначено, що ці соціокультурні зміни мали свій суттєвий вплив, як на побутовому рівні, в якості нових звичок, поведінкових проявів, видів і форм проведення дозвілля тощо, так й на ментальну складову, рівень самоусвідомлення, культурної ідентичності особистості й соціуму. З'ясовано, що культурну ідентичність формують та підживлюють як просвітні заходи, культурно-мистецькі заклади, історико-культурні пам'ятки, місця дозвілля та

відпочинку, так й художні твори, публікації, видання, в яких вони репрезентовані, згадані, зображені тощо.

Досліджено витоки та означено ключові туристичні топоси Наддніпрянщини. Доведено, що починаючи з другої половини XIX століття, туристична сфера починає активно розвиватись, під впливом урбанізації, індустріалізації, розвитку науки, освіти, мистецтва, музеїв, періодичної преси, зацікавлень власною історією та культурою. З'ясовано, що не лише сам феномен туризму актуальними для тогочасної науки, висвітлюється в художніх, публіцистичних творах, публікаціях ЗМІ, але й термін «турист» та похідні від нього стають знаним та поширеним серед переважної більшості верств населення Наддніпрянщини.

Окреслено вагоме значення Наддніпрянщини як осердя української землі, що репрезентували культурну українську ідентичність в II пол. XIX століття. Засвідчено, що постання та еволюція цього образу Наддніпрянщини, спряло поширенню в суспільстві націотворчих ідей, що досягли широких верств українського населення та стали вагомим фундаментом для відродження культурної ідентичності та подальших подій відновлення української державності.

Доведено, що туристичні топоси можна розглядати як впливовий інструмент багатокomпонентної просвіти, яка включає матеріальні та нематеріальні складові, сформовані на основі здобутків, досягнень нації. Простежено еволюцію туристичних топосів від перших їх проявів та уособлень, до цілком сучасних варіацій з багатьма складовими, здатними стимулювати процеси пошуку та підтвердження культурної ідентичності, що є інструментом демонстрації власних переконань, ідейної позиції, самоідентифікації тощо. Розширено уявлення про суспільне значення та культуротворчу роль туристичних топосів. Розроблені та надані пропозиції щодо розвитку туристичних топосів Наддніпрянщини, зокрема в контексті формування нових культурних туристичних маршрутів, що може стати в нагоді для подальших наукових досліджень.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

1. Аврелій Марк. *Наодинці з собою*. Пер. з грецької Р. Паранько. Львів : Видавництво “Апріорі”, 2020. 184 с.
2. Александрова С. А. *Детермінанти розвитку туризму: колективна монографія*. С. А. Александрова, Н. М. Богдан, Л. А. Нохріна; за заг. ред. І. М. Писаревського. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. 159 с.
3. Андерсон Б. *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. пер. В. Морозов. Друге переклад. вид. Київ : Критика, 2001. 272 с.
4. Андреев П. Н. *Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западным казенным железным дорогам*. Київ : Типографія С. В. Кульженко, 1898. 54, XII, 594, 9 с.
5. Андросова Д. В., Маркова О. М. Антропологія та культурологія: методологічні пересічення й антитези. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва: наук. журнал*. Київ, 2022. № 2. С. 3–8.
6. Андрущенко Т. І. Культурологія як системоутворююча наука. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва: наук. журнал*. 2022. № 1. С. 3-10.
7. Антоненко І. В. Культурний ландшафт як засіб формування стилю плавучих об’єктів в Україні. *Соціально-гуманітарний вісник*. Харків, 2019. Вип. 25. С. 130–135.
8. Антонович В. Б. *Твори*. Т. 1. Всеукраїнська Академія Наук. Київ, 1932. 407 с.
9. Арістотель. *Нікомахова етика / Αριστοτέλους. Ηθικα Νικομαχεια*. Пер. з давньогрецької В. Ставнюк. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
10. Артеменко А. П. *Топологія ідентичності в мережевих структурах соціуму*. Харків : Цифрова друкарня № 1, 2013. 344 с.

11. Асадчева Т. Здорова місцевість, піщаний ґрунт та великий ліс: Дарниця – улюблене місце київських дачників. *Газета «Вечірній Київ»*. 7 березня 2023. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/79624/>

12. Атлантова Л. Родовід Щербаківських. *Офіційний сайт Національного музею українського народного декоративного мистецтва*. URL: <http://www.mundm.kiev.ua/HISTORY/PERSON/SCHER.HTM>

13. Барна М. Ю. Концептуальні підходи до розвитку культурного туризму. *Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції: матеріали наук. конф., (м. Львів, 11-12 травня 2017 р.)*. Львів : ЛТЕУ, 2017. С. 62–64.

14. Басюк Д. І. Науково-теоретичні основи формування туристичних дестинацій. *Наукові праці Національного університету харчових технологій*. Київ, 2014. Т. 20, № 5. С. 50–58.

15. Бегаль Т. О. Становлення та розвиток музейної експозиції: історикокультурний підхід. Дис. ... ступ. доктора філософії за спец. 034 «Культурологія». МОН України, КНУКіМ, Київ, 2022. 195 с.

16. Бегей О. І. Міфотворчість як фактор розвитку сучасного туризму. *Інтелект. Особистість. Цивілізація*. Донецьк : ДонНУЕТ, 2011. Вип. 9. С. 92–96.

17. Божко Л. Д. Мотив подорожі та туристичної поїздки в українській літературі. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Київ, 2013. Вип. 4. С. 231–236.

18. Божко Л. Д. Туризм у контексті глобалізаційних процесів: історико-культурологічний аспект : дис. ... доктора культурології: 26.00.01. Харківська державна академія культури. Харків, 2018. 558 с.

19. Борейко Ю. Г., Федотова Т. В. Політичний простір у вимірах соціальної топології. *Перспективи. Соціально-політичний журнал*. 2022. № 1. С. 71–77.

20. Борковський С. Киевская книжная империя Кульженко. *Сайт unc.ua*. 20 листопада 2019. URL: <https://unc.ua/uk/blog/kyevskaya-knizhnaya-imperiya-kulzhenko-186>

21. Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. *Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI–XVIII ст.)*. Львів-Київ, 2023. 480 с.

22. Бублик В. Д. *Путеводитель по Киеву и его окрестностям с адресным отделом, планом и фототипическими видами г. Киева*. 4-е изд., испр. и доп. Киев : Тип. С. В. Кульженко, 1897. XV, 254, [100] с.

23. Василевський С. *Життя польське у XIX столітті*. Пер.: І. Андрущенко. Київ : Темпора, 2015. 520 с.

24. Вербицька П. Культурна пам'ять як чинник конструювання ідентичності в умовах трансформації українського суспільства. *Historical and cultural studies*. Львів, 2018. Vol. 5, № 1. С. 15–22.

25. *Весь Киев: адресная и справочная книга*; издатели: М. Родоминский и А. Рогозинский; составитель Д. Давидов. Київ : Типографія Петра Барського, 1899. 395 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000040>

26. Видавнича спадщина українського ренесансу: каталог виставки; авт.-упоряд. О. Л. Ляшенко, І. М. Усатенко; наук. ред. та авт. вступ. ст. канд. філол. наук В. П. Саєнко. Одеса : Одеський національний університет» 2011. 86 с.

27. Виставка «Киянин, увінчаний славою». *Сайт Всеукраїнська асоціація музеїв*. 2012. URL: [https://vuam.org.ua/uk/704:%D0%92%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%B0\\_%C2%AB%D0%9A%D0%B8%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D0%BD,%D1%83%D0%B2%D1%96%D0%BD%D1%87%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B9\\_%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%8E%C2%BB](https://vuam.org.ua/uk/704:%D0%92%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2%D0%BA%D0%B0_%C2%AB%D0%9A%D0%B8%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D0%BD,%D1%83%D0%B2%D1%96%D0%BD%D1%87%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D1%8E%C2%BB) (дата звернення: 12.02.2025).

28. Виступ Глави держави під час 9-ї Ялтинської щорічної зустрічі. Офіційний сайт Президента України. Повідомлення за 14.09.2012. URL: <https://web.archive.org/web/20120916235739/http://president.gov.ua/news/25344.html>

29. Вишнеvsька Г. Г. Еволюція сфери гостинності міста Києва другої половини XIX – початку XX століття в контексті розвитку українського туризму : автореф. дис. ... канд. культурології : 26.00.06. Київ, 2008. 19 с.

30. Вишневська Г. Г., Булгакова Н. В. Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва Київщини як туристичні об'єкти. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку (Культурологія)*. Рівне, 2020. Т. 35. С. 208–214

31. Вонлярлярський В. О. *Турист*. 1852. Електронне посилання. URL: <https://readli.net/turist/> (дата звернення: 12.02.2026).

32. Воропай Ол. *Звичай нашого народу: етнографічний нарис*. Київ : Оберіг, 1993. 590 с.

33. Гаврилюк А. М. Архетипно-нарративний підхід до соціогуманітарного розвитку України в умовах воєнного стану. *Питання культурології*. Київ, 2022. № 40. С. 149–165.

34. Гаврилюк А. М. Людиноцентричні засади соціогуманітарного розвитку сфери туризму: теоретичний аспект. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. Київ, 2021. № 4 (1). С. 6–17.

35. Галушка А., Гирич І., Глизь І., Масненко В., Монолатій І., Присяжнюк Ю., Шамара С., Шандра В. *У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів*. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 352 с.

36. Гарбар Г. А. Становлення і розвиток соціокультурного інституту гостинності в українському туризмі: остання третина XIX ст. – 1990 р. (на матеріалі Миколаївської області) : автореф. дис... д-ра іст. наук: 17.00.01. Київ. нац. ун-т культури і мистец. Київ, 2007. 39 с.

37. Гегель І. В. Ф. *Феноменологія духу*. Пер. П. Тарашук; наук ред. Ю. Кушаков. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 548 с.

38. Гердер Й. Г. *Мій подорожній журнал. Мислителі німецького Романтизму*; упор. Л. Рудницький, О. Фешовець. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. 588 с.

39. Гердер Й. Г. *Мова і національна індивідуальність. Націоналізм: антологія*; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий; 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Смолоскип, 2006. 684 с.

40. Герчанівська П. Е. Ідентичність: діалог і конфлікти ідентичності. *Міжнародний вісник: Культурологія. Філологія. Музикознавство*. Київ, 2014. Вип. 2. С. 11–17.

41. Герчанівська П. Е. *Культурологія: термінологічний словник*. Київ : Національна Академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2015. 439 с.

42. Гирич І. Б. *Історичний путівник по Києву. Український Київ ХІХ – поч. ХХ ст.: культурологічний есей*. Київ : Українські пропілеї, 2016. 710 с.

43. Гирич І. Б. *Сіячі. Українські інтелектуали, які пробудили ідею незалежності*. Київ : ТОВ Видавництво Клію, 2023. 416 с.

44. Гоголь М. В. *Вибрані твори*. В 2-х тт. Т. 2. Київ : Дніпро, 1984. 415 с.

45. Головчан А.І. Теоретико-методологічні підходи до визначення сутності туристичних дестинацій та управління ними. *Збірник наукових праць «Торгівля і ринок України»*. Донецьк, 2009. №27. С.157–161.

46. Горенко О.М. *Ганза. Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. 1: Предметно-тематична частина: А-Г. С. 161–165.

47. Григорович-Барський В. Г. *Мандри по Святих Місцях Сходу з 1723 по 1747 рік /Странствовання по Святым Местам Востока с 1723 по 1747 г.; пер. з давньоукр. П. Білоус ; за ред. М. Москаленка*. Київ : Основи, 2000. 766 с.

48. Гриневич І. М. Фольклоризм художньої творчості Осипа Маковея в етноестетичному вимірі: дис. на здоб. ... канд. філол. наук: 10.01.07. Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2017. 243 с.

49. Гринишина М. О. *Нариси з історії інонаціонального театру в Україні ХХ – початку ХХІ ст.* за заг. наук. ред. докт. мистецтвознав. М. Гринишиної; Ін-т проблем сучас. мистец. НАМ України. Київ : Фенікс, 2017. 976 с.

50. Гриценко О. А. *Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення та практичне формування: монографія*. Київ : Інститут культурології НАМ України, 2019. 256 с.

51. Гриценко О. А. *Своя мудрість: Національні міфології та громадянська релігія в Україні*. Київ : УЦКД, 1998. 184 с.
52. Грінченко Б., Драгоманов М. *Діалоги про українську національну справу* ; упоряд. А. Жуковський. НАН України, Ін-т укр. археографії. Київ, 1994. 189 с.
53. Грушевський М. С. *Історія української літератури*: в 6 т., 9 кн. Київ : Либідь, 1993. Т. 1. 392 с.
54. Денисюк Ж. З. Глобальність людського розвитку в антропocenі: культурологічні та ціннісні виміри. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал*. 2022. № 1. С. 11-16.
55. Денисюк Ж. З. *Масова культура і національно-культурна ідентичність в добу глобалізації*. Київ : НАКККіМ, 2016. 224 с.
56. Денисюк Ж. З. Традиційна етнокультура як маркер ідентичності та ціннісних орієнтирів в умовах кризового стану суспільства. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал*. 2024. № 4. С. 3–9.
57. Джигун Л. М. Генезис й основні етапи розвитку мемуарного жанру у світовій та українській літературі. *Львівський філологічний часопис*. Львів, 2018. № 3. С. 82–86.
58. Дзєга В., Козоріз В. Тарас Шевченко на Драбівщині. *Шевченків світ : наук. щорічник*. Черкаси, 2015. Вип. 8. С. 119–125.
59. Дичковський С. І. Глобальні трансформації туристичних практик і технологій в контексті становлення цифрового суспільства (digital society) : дис. ... д-ра культурології: 26.00.01. Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв, Міністерство культури та інформаційної політики України. Київ : НАКККіМ, 2021. 575 с.
60. Добіна Т. Г. Творча спадщина Бориса Лятошинського в контексті українського культуротворення (20–60-ті роки ХХ ст.) : дис. ... канд. культурології : спец. 26.00.01. Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. Київ, 2018. 213 с.
61. Долгий В. М., Левинсон А. Г. Архаическая культура и город. *Питання філософії*. 1971. №7. С.91–102.

62. Доній Т. М. Архетипи і топоси постмодерністської поезії України та США : дис. ... канд. філол. наук: 10.01.05. Київ, КНУ ім. Тараса Шевченка, 2018. 230 с.

63. Донцов Д. І. *Культурологія. Вибрані есеї*. Харків : Фоліо, 2021. 604 с.

64. Донцов Д. І. На старо-київський шлях! *Вісник. Видання Головної управи Організації оборони чотирьох свобод України*. Філадельфія. Січень-березень 1952. № 51. С. 14–22.

65. Драгоманов М. П. *Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)*. Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С.Міщук; приміт. Р.С.Міщука, В.С.Шандри. Київ : Либідь, 1991. 688 с.

66. Драгоманов М. П. *Твори: бібліографічний покажчик*; упоряд. бібліографічного покажчика Н. І. Тарасова. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. 168 с.

67. Драпушко Р.Г. Світоглядна парадигма українського туризму в умовах сучасних трансформаційних процесів : дис. ... ст. кан-та філософських наук за спец. 09.00.03. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2018. 195 с.

68. Дудка Т.Ю. Просвітницький туризм в історико-педагогічних умовах ІХ – 30-х рр. ХХ ст. : дис. ... доктора пед. наук зі спец. 13.00.01. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2018. 528 с.

69. Жемчужников Л. М. *Живописна Україна: колекція офор-тів. 1861-1862*. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0002125>

70. Жулинський М. Г., Бондар М. П., Гончар О. І. та інші. *Історія української літератури ХІХ століття: У 2 кн. Кн. 1, за ред. М. Г. Жулинського*. Київ : Либідь, 2005. 656 с.

71. Закревський М. *Описание Киева: в 2-х т. Археологическое об-во, 1868. Т.1. 455 с.* <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013282>

72. Зараховський О. Є. Використання нерухомих об'єктів культурної спадщини Черкащини як туристично-екскурсійного ресурсу : дис. ... канд. культурології : 26.00.01. М-во культури України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2017. 249 с.

73. Захарченко М. М. *Киев теперь и прежде*. Киев: Паровое лито-типографское заведение С. В. Кульженко, 1888. IV, 290, XVI с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001103>

74. Іванюк І. Античний «топос» і топологія ідентичності. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Культурологія*. Острог, 2017. Вип. 18. С. 234.

75. Іванюк І. Топос ідентичності у просторі соціального. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Культурологія*. Острог, 2018. Вип. 19. С. 150–151.

76. Іващенко В. *Исторический очерк Умани и Царицына сада (Софиевки): с фотогравюрами*. Киев : Типографія С. В. Кульженко, 1895. 57 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000023997>

77. Ісиченко І., Архiepіскоп. *Історія української літератури: епоха Бароко (XVII-XVIII ст.)*. Львів : Святогорець, 2011. 568 с.

78. Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик у виданнях від XVII ст. до 2000 року У 3-х томах, 14-ти книгах. Том 1. Хронологічний літопис міста Києва. Київ : Інститут історії України, 2007. 412 с.

79. Кадала В. В. Історичний розвиток залізниць та їхнє місце в транспортному комплексі України. *Юридичний наук. електронний журнал*. Електронне наук. вид. Запоріжжя : Запорізь. нац. ун-т, 2015. № 5. С. 81–85.

80. Карпенко М., Скрябін О. Київський кадетський корпус: сторінки історії (1852–1920 рр.). *Військово-історичний альманах*. Київ, 2006. Число 2 (13). С. 4–24.

81. Карпенко-Карий І. К. *Драматичні твори*. Київ : Наукова думка, 1989. 608 с.

82. Карпов В. В. Мініатюрний портрет як елемент культурної спадщини в музейних колекціях. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал*. Київ, 2024. № 1. С. 173–179.

83. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. *Повісті та оповідання, драматичні твори*. Київ : Наукова думка, 1982. 544 с.

84. Киркевич В. Г. История Киева. Киев капиталистический. Харків : Фоліо, 2019. 395 с.

85. Кієвлянин: литетарурная и политическая газета. Випуск: № 141. 23 травня 1899. Київ, 1899. 6 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000934>

86. Кієвская Газета: еженедельное иллюстрированное приложение. 1899-1905. Київ, 1903. № 5. 8 с. URL: <https://dlib.kiev.ua/items/show/184#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

87. Кієвские губернские ведомости. Отдел Первый (общий). Отдел Второй (местный). Киев, 1857. №1-25. 176 с. URL: <https://omeka.nibu.kyiv.ua/s/nibu/item/1080#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

88. Кієвский календарь на 1898 год: издат. В. Бублика и А. Ярмоловича. Киев, 1897. 306 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000024019>

89. Кієвская старина: ежемесячный исторический журнал. Киев : Типографія Г. Т. Корчак-Новицкого. 1882-1906. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000021738>.

90. Кієвский телеграф: газета политическая и литературная. Киев, 1863. № 1-94. URL: <https://oldnewspapers.com.ua/node/944>

91. Кіндзерявий-Пастухів С. Гільгамеш. *Вісник Академії наук України*. Київ, 1992. №1. С. 31–78.

92. Климко І. Г. Синтез культурних практик туристичної діяльності як фактор гармонізації глобалізаційних процесів сучасності : дис. ... канд. філос. наук: 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури. Київ, 2017. 218 с.

93. Копієвська О. Р. Роль еліт у формуванні культурної ідентичності. *Культура і сучасність: альманах*. Київ : НАКККіМ, 2015. № 1. С. 15–21.

94. Корж Н. В., Басюк Д. І. *Управління туристичними дестинаціями*. Вінниця : ПП «ТД Едельвейс і К», 2017. 322 с.

95. Корнієнко В. В. Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері України (1991 – 2007 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук № 07.00.01. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. 20 с.

96. Костенко В. К. *Стежки до Кобзаря*. Київ, 1964. 69 с.

97. Котляр М.Ф., Левітас Ф.Л. *З історії самоврядування та демократії у Києві*. Київ : Інститут громадянського суспільства, 2000. 248 с.

98. Крапліна Л. О. Еволюція образу Києва в краєзнавчій та туристичній літературі (друга половина ХІХ – початок ХХІ ст.) : дис. ... канд. культурології : 26.00.01. М-во культури України, КНУКіМ. Київ, 2010. 176 с.

99. Крачило М. П. *Географія туризму*. Київ : Вища школа, 1987. 208 с.

100. Крупа І.П. Про дефініцію «туристична дестинація». *Питання культурології*. Київ, 2013. Вип. 29. С. 83–89.

101. Крупа І., Вишневська Г. Простір культури як ресурс туристичної дестинації. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. Рівне, 2021. Вип. 39. С. 94–98.

102. Кулаковська І. М. Культурні пам'ятки Житомирщини як атракції етнокультурного туризму : дис. ... канд. культурології : 26.00.01. Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. Київ, 2013. 192 с.

103. Куліш П. О. *Листи до М. Д. Білозерського*; упоряд., вступ. ст. й комент. О. Федорука; Львів. від-ня Ін-ту літ. імені Т. Г. Шевченка НАН України. Львів, Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 1997. 219 с.

104. Куліш П. О. *Щоденник*; упоряд. тексту, приміт. С. М. Кіржаєва; АН України; Ін-т укр. археографії; ЦНБ. Київ, 1993. 87 с.

105. Культова топографія Середньої Наддніпрянщини. Сайт Інститут нелінійної географії. Сакральна топографія Середньої Наддніпрянщини. URL: <http://surl.li/oxhdgd>

106. Кунденко Я. М., Гаплевська О. І. Туризм як духовна подорож сучасної людини. *Гуманітарний часопис*. 2019. № 1. С. 79–86.

107. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. *Економічна історія України і світу*. Київ : Вікар, 1999. 737 с.

108. Лапуста Т.О. Київські контракти у ХІХ ст.: (до 200-ліття Київського Контрактового ярмарку). *До 100-річчя Нац. музею історії України. Тематичний зб. наук. праць*. Київ, 1998. С. 88–103.

109. Лекція Сергія Руденка «Експозиційне 3-D: дерадянізація, дерусифікація, деколонізація». Ютуб-канал Музею теа-

трального, музичного та кіномистецтва. URL: <https://youtu.be/nOJaOIB9Mvo?si=NaCP0wG10DRY9h-c>

110. Леся Українка. *Зібрання творів у 12 тт. Том 10 : Листи (1876-1897)*. Київ : Наукова думка, 1978. 541 с.

111. Липа Ю. *Світильник неугасимий. Пам'яті Івана Липи*. Каліш : В-во Чорномор, 1924. 56 с.

112. Литвин С. Х. *Дисертаційні роботи, захищені в Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв (2000 – 2019 роки): анований бібліографічний покажчик*. Київ, НАКК-КіМ, 2019. 124 с.

113. Личкова В. А. Філософія етнокультури – етнокультурологія – етнокультурологія. *Українські культурологічні студії*. Київ, 2017. № 5. С. 20–25.

114. Літвинчук Т. В. Топос середньовічного міста в українській прозі другої половини ХХ століття (Павло Загребельний, Раїса Іванченко, Петро Угляренко) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Київ, Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2019. 223 с.

115. Лучанська В. В. Структурно-функціональна теорія Т. Парсонса і екологічна культура особистості. *Культура народів Причорномор'я*. Сімферополь, 2009. № 176. С. 212–215.

116. Любарець В. В. Культурологія туризму. *Дні науки філософського факультету – 2017: міжнар. наук. конф. (25-26 квіт., 2017 р.)*. Київ : Видавничо-поліграф. центр Київського ун-ту, 2017. Т. 4. С. 152–154.

117. Мала Енциклопедія Етнодержавознавства. НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю. І. Римаренко та ін. Київ : Вид. Довіра, Вид. Генеза, 1996. 942 с.

118. Малахов В. А. Екзистенційно-етичний сенс туризму як різновиду подорожування. *Наукові записки КУТЕП. Серія: філософські науки*. Київ, 2008. Вип. 5. С. 6–24.

119. Мальська М., Паньків Н., Ховалко А. *Історія розвитку туризму*. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2016. 117 с.

120. Марченко В. В. Історична пам'ять як фактор формування національної свідомості. *Вісник Національної академії керів-*

них кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. Київ, 2015. № 2. С. 210-213.

121. Марченко В. В., Виткалов С. В. Культурно-дозвіллевий простір сьогодення у вимірах методичної служби. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури* : зб. наук. пр. Київ, 2015. Вип. 34. С. 11–18.

122. Маслов В. В. Культурологічний аналіз феноменів сучасного туризму. *Наук. записки КУТЕП: зб. наук, праць*; редкол. С. Пазенок (голова). Київ: КУТЕП, 2010. № 7. С. 209–217.

123. Микуланинець Л. М. Домінанти регіонального топосу в біографії митця. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал*. Київ, 2022. № 3. С. 203–207.

124. Молодик за 1843. Український літературний збірник, видав. І. Бецьким. Ч. 1. Харків: Університетська типографія, 1843. 348 с. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/items/080e1b8b-6111-4a61-b767-695dea2af5bd>

125. Мусіяченко О. С. Дослідження образу музичного життя Києва другої половини XIX – початку XX ст. на сторінках друкованих джерел. *Scientific Journal «ScienceRise»*. № 9/1 (26). 2016. с. 22–27.

126. Нагорна Л. П. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. *Політичний менеджмент*. Київ, 2003. № 2. С. 14–30.

127. Наполеон Орда і Україна: альбом; авт. вступ. ст. та опису літогр.: Я. Кравченко, П. Сачек; авт. ст. та опису акварелей: С. Костюк; ред.: А.-М. Волосацька. Київ: Оранта Арт Бук; Львів: Львів. нац. наук. б-ка України ім. В. Стефаника, 2014. 202 с.

128. Нечуй-Левицький І. С. *Зібрання творів у десяти томах*. Київ: Наукова думка, 1965 – 1968.

129. Новікова Г. Ю. Середовищний музей як феномен сучасних культурних індустрій: дис. ... канд. культурології: 26.00.05. Харківська державна академія культури. Харків, 2019. 236 с.

130. Овчарук О. В. Творча особистість у вимірах феномену національно-культурної пам'яті. *Вісник Національної академії*

*керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал.* Київ, 2022. № 2. С. 23–29.

131. Олена Пчілка. *Товаришки. Новели.* Київ : Віхола. 2024. 248 с.

132. Ортега-і-Гасет Х. *Бунт мас. Вибрані твори.* Київ : Основи, 1994. 420 с.

133. Основа: Южно-руський літературно-учений вістник. Февраль, 1861. В типографії П. А. Куліша, 1861. 296 с. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/8356>

134. Павелко К. О. Культура повсякденності та художнє життя Польщі у творчій біографії М. І. Глінки : дис. ... канд. культурології : 26.00.01. Нац. муз. акад. України ім. П. І. Чайковського. Київ, 2020. 297 с.

135. Павлова О. Ю. Культурна ідентифікація: амплітуда опцій у модифікаціях чуттєвого. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Гуманітарні студії.* Київ, 2014. № 203 (2). С. 6–15.

136. Пазенок В. С., Федорченко В. К. *Філософія туризму.* Київ : Кондор, 2004. 268 с.

137. Памятная книжка Киевской губернии на 1890 г. Состав. под ред. Д. Навротского. Київ : губ. типографія, 1890. 350 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/0002357> (дата звернення: 12.02.2026).

138. Пам'ятник першому пароплаву на Дніпрі встановлено в селі Мошни. *Офіційний сайт Черкаської районної ради.* URL: <https://web.archive.org/web/20240329220935/http://www.rayrada.sk.ua/2768-pam-yatnyk-pershomu-paroplavu-na-dnipri-vstanovleno-v-seli-moshny.html>

139. Панас Мирний. *Зібрання творів: у 7 т. Т. 3: Романи;* ред. тому М. Є. Сиваченко, упоряд., прим. Н. О. Вишневіської. 1969. 529 с.

140. Петренко В. І., Процюк Р. Г., Тарченко І. П., Бондаренко Ю. М., Добрянський Д. В., Тарченко Н. В. Історія протитуберкульозних санаторіїв Боярки. *Туберкульоз, легеневі хвороби, ВІЛ-інфекція.* Київ, 2017. № 2. С. 89–96.

141. Петренко І. М. *Єлизавета Милорадович (1832–1890) в українському суспільно-політичному русі* : монографія. Полтава : ПУЕТ, 2013. 151 с.

142. Пилипенко С. Г., Моїсеєва Н. І., Омельченко Г. Ю. Диспозитиви туризму: розмаїття сенсів. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства*. Харків, 2018. Вип. 193. С. 273–283.

143. Підмогильний В. П. *Оповідання. Повість. Романи*. Київ : Наукова думка, 1991. 800 с.

144. Платон. *Держава*. Пер. з давньогрецької Д. Коваль. Київ : Видавництво «Основи», 2000. 355 с.

145. Плецан Х. В. Розвій культурного туризму як наратив конкурентоспроможності креативних індустрій України: культурологічна рефлексія. *Fine Art and Culture Studies*. Київ, 2024. № 1. С. 188–200.

146. Плохій С. *Брама Європи. Історія України від скифських воєн до незалежності*». Пер. з англ. Р. Клочка. Харків : Книжковий Клуб Сімейного Дозвілля, 2021. 512 с.

147. Подзігун В. І. Творчість Ганни Барвінок в українському літературному процесі другої половини ХІХ століття : дис. ... канд. філол. наук: 10.01.01. Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. Київ, 2006. 120 с.

148. Покропивна О. В. Подорожні записки з часопису «Основа» – джерело інформації для вивчення локальної історії. 14 грудня 2022. Сайт Національної Історичної Бібліотеки України. URL: <https://nibu.kyiv.ua/news/310/> (дата звернення: 12.02.2026).

149. Пономаренко Л., Різник О. *Київ. Короткий топонімічний довідник*. Київ : Видавництво «Павлім», 2003. 124 с.

150. Попович М. В. *Нарис історії культури України*. 2-е вид., випр. Київ : АртЕк, 2001. 728 с.

151. Похилевич Л. І. *Сказання о населенних мѣстностях Кіевской губерніі*. Київ : Тип. Києво-Печерської Лаври, 1864. 763 с.

152. Приходько Ю. Впливи Магдебурзького права на економічні зв'язки українських земель з Німецькою Ганзою. *Емінак: науковий щоквартальник*. Київ-Миколаїв, 2018. № 4, т. 2. С. 92–99.

153. Проект Стратегії розвитку культури в Україні на 2025–2030 роки. *Офіційна сторінка МКСМ*. URL: <https://www.culturestrategyukraine.org/>

154. Про туризм: Закон України. *Верховна Рада України: офіційний веб-портал*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80#Text>

155. П'ятакова О. Перший міський театр у Києві. Газета «День». 2000. № 19. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/pershiy-miskiy-teatr-u-kiievi>

156. Рахуба Є. С. Соціокультурне значення туризму. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. праць*. Рівне, 2010. Вип. 16, т. 2.

157. Рекомендація № 36 Всесвітньої конференції щодо політики у сфері культури. Збереження культурної спадщини всіх віків. *Всесвітня конференція щодо політики у сфері культури*. URL: [https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995\\_744#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_744#Text)

158. Рибаків М. О. *Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва*. Київ : «Кий», 1997. 374 с.

159. Родінова Н. Л. Вплив постаті І. Котляревського на формування символічних топосів культурного простору Наддніпрянщини II половини XIX століття. *Вісник НАКККиМ*. 2025. №1.

160. Родінова Н. Л. Спадщина українських культурних діячів другої половини XIX століття в контексті розвитку регіонального туризму Наддніпрянщини. *Культурологічний альманах*. 2025. № 1. С. 385–390.

161. Родічкін І. Д., Родічкіна О. І. *Старовинні масти України*. Київ : Мистецтво, 2009. 384 с.

162. Рославський-Петровський О. П. *Мысли об устройстве железной дороги из Харькова к Черному морю*. Харків : Університетська типографія, 1852. 72 с.

163. Рубаха О. О. Становлення нових видовищних форм в українській художній культурі першої половини XIX ст. *Друга міжнародна науково-практична конференція “Відкриті еволюційні системи” (1-30 грудня 2003 р.)*. Київ, ВНЗ ВМУРол, 2004. Т. 2. С. 35–40.

164. Руденко С. Б. Музей як медіум. *Міжнародний вісник: Культурологія Філологія. Музикознавство*. Київ, 2018. № 11. С. 35–40.

165. Руденко С. Б. Соціокультурне призначення та інституційна специфіка музею : дис. на зд. наук. ст. доктора культурології за спеціальністю 26.00.01 «Теорія та історія культури». КНУКіМ, МОН України. Київ, 2021. 515 с.

166. Руденко С. Б. Український спадщинний дискурс поразки російської ідентичності. *Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури*. Київ, 2024. Т. 7. С. 69–83.

167. Русаков С. С. Теоретична модель колообігу культури як культурологічний підхід у вивченні феноменів сучасної культури. *Питання культурології*. Київ, 2020. № 36. С. 24–37.

168. Савенко О. В. Соціокультурні виміри бренду сучасної України : дис. на здоб. ступ. доктора філософії за спеціальністю 034 «Культурологія». МОН України, КНУКіМ. Київ, 2023. 194 с.

169. Садовенко С. М. Семантичний топос культури у контексті теорії архетипів. *Вісник Національної Академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Київ, 2013. № 4. С. 66–71.

170. Самохіна Н. *Скарбниця української культури: Збірник наукових праць*. Редколегія: Коваленко О. Б. (голова) та ін. Чернівці, 2012. Вип. 14. 280 с.

171. Сидорова Н.В. Принципи організації транспортного обслуговування природних парків : дис. ... канд. техн. наук з спец. 18.00.04. Київ, 1984. 169 с.

172. Сіверс В. А. *Філософія творчості*. Київ : НАКККіМ, 2023. 292 с.

173. Сіверс В. А., Братусь І. В., Кручек О. А., Любивий Я. В., Слободенюк Е. В. та інші. *Культурологія туризму. Колективна монографія «Туризмологія: концептуальні засади теорії туризму»*. Керівники проекту: В. С. Пазенок, В. К. Федорченко Київ : ВЦ «Академія», 2013. 368 с.

174. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень. Уклад. Л. О. Пустовіт та ін. Київ : Довіра: УНВЦ «Рідна мова», 2000. 1017 с.

175. Сокол Т. Г. *Основи туристичної діяльності*: за заг. ред. В. Ф. Орлова. Київ : Грамота, 2006. 264 с.

176. Соляник С.Ф. Туризм як соціоестетичний чинник суспільного життя : автореф. дис. канд. пед. наук : 09.00.03; Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. Київ, 2010. 20 с.

177. Стамбол І. І. *Іван Львович Липа в українському національному русі: лікар, письменник, тарасівець*. Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Київ; Одеса, 2017. 296 с.

178. Старицький М. П. *Кармелюк. Історичний роман*. Київ : Дніпро, 1971. 708 с.

179. Степанов В. Ю., Божко Л. Д. Туризм як соціально-культурний інститут. *Культура України*. Харків, 2022. Вип. 78. С. 45–52.

180. Степико М. Т. *Українська ідентичність: феномен і засади формування*: монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.

181. Стоян С.П. Візуальні символи у первісній образності. *Збірник наукових праць. Гілея: науковий вісник*. Київ, 2018. Вип. 135 (№8). С. 277–280.

182. Субтельний О. *Україна: історія*. пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького. 2-е вид. Київ : Либідь, 1992. 512 с.

183. Сушик І., Сушик О. Історія та культура проведення ярмарків як основа формування ярмаркового туризму. *Вісник Львівського університету*. Серія географічна. Львів, 2014. Вип. 47. С. 281–291.

184. Тарас Шевченко та Канівщина. Інтернет-сайт Канів. URL: <https://web.archive.org/web/20110912101327/http://www.kaniv.net/news.php?p=152&s=0&vc=0> (дата звернення: 12.02.2026).

185. Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. Київ : Наукова думка, 1966. 492 с.

186. Терещенко Ю. І. *Довге ХІХ століття: спротив асиміляції*. Київ : Темпора, 2022. 840 с.

187. Україна і українці очима світу: бібліогр. покажч. НПБУ; упоряд.: О. І. Білик, К. М. Науменко; наук. ред. В. О. Кононенко. Київ, 2018. с. 248.

188. Український вістник за 1816. Часть вторая. Месяц апрель. Харків : Університетська типографія, 1816. 142 с. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/items/c9f4a367-c44b-41c8-bcc8-f1e71cadd07d>

189. Український Мультифронтир: нова схема історії України (неоліт –початок ХХ століття). Упор. С. Громенко. Харків : ВД Фабула, 2024. 480 с.

190. Устименко Л. М., Афанасьєв І. Ю. *Історія туризму*. Київ : Альтерпрес, 2005. 320 с.

191. Федорченко В. К., Дьорова Т. А. *Історія туризму в Україні*. Київ : Вища школа, 2002. 195 с.

192. Фененко А. О. Віртуальна музеалізація як засіб збереження культурної пам'яті : дис. ... канд. культурології за спеціальністю 26.00.05. Харківська державна академія культури, Харків, 2021. 296 с.

193. Феномен туризму: розмаїття сенсів: монографія; за ред. О. О. Красноручького, Н. І. Моїсєвої. Харків : Видавництво «Стильна типографія», 2019. 252 с.

194. Філіна Т. В. Психологічна рекреація як складова арт-туризму. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал*. 2023. № 1. С. 65–69.

195. Філіна Т. В. Місце регіонального туризму у формуванні національної ідентичності українців. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал*. 2024. № 4. С. 80–85.

196. Фромм Е. *Мати чи бути?* : пер. з англ. Київ : Український письменник, 2010. 222 с.

197. Хамітов Н. В., Крилова С. А. *Людина і культура: словник. Філософська антропологія, філософія культури, культурологія*. 2-е видання вип. і доп. Київ : КНТ, 2023. 295 с.

198. Цесьців Д. С. Сучасні особливості розвитку туристичних дестинацій Вінницької області. *Сучасні тенденції розвитку індустрії гостинності: збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 26–27 листопада 2020 р.* Львів : ЛДУФК ім. І. Боберського, 2020. С. 292–294.

199. Ціцерон Марк Туллій. *Про закони. Про державу. Про природу богів*. Пер. з латини В. Литвинов. Львів : Видавництво «Апріорі», 2020. 392 с.

200. Чайковський М. *Спогади Садик-паши. Шляхта обирає авантюризм*. Пер.: О. Ісаюк, Є. Білоножко. Київ : Пропаля Грамота, 2020. 608 с.

201. Чаркіна Т. І. Проблеми дослідження інформаційної культури. *Актуальні проблеми філософії та соціології : Науково-практичний журнал*. Одеса, 2021. Вип. 33. С. 67-71.

202. Чикаленко Є., Стебницький П. *Листування. 1901-1922 роки* ; упоряд. Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Київ : Темпора, 2008. 628 с.

203. Шаповаленко Т. В. *Спадок Григорія Гладинюка*. Київ : Саміт-книга, 2021. 280 с.

204. Шевченко Н. О. Організація туристичної діяльності в природних ландшафтах повоєнного періоду. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв : наук. журнал*. Київ, 2023. № 1. С. 75–80.

205. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. Київ : Наукова думка, 2003. 496 с:

206. Шершова Т. В. Культурна пам'ять як чинник формування національної ідентичності (на матеріалах народно-пісенних практик Полтавщини) : дис. д-ра філософії : 034 Культурологія. Нац. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. Київ, 2021. 241 с.

207. Щепанський Е. В. Механізми державного регулювання розвитку туристично-рекреаційної сфери України : дис. ... д. держ. упр. 25.00.02 Механізми державного управління. НУЦЗУ, Харків, 2018. 485 с.

208. Щербаківський В. М. *Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці*. Упоряд., вст. ст. В. Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського. Київ : Либідь, 1995. 288 с.

209. Юдова-Романова К. В., Раденко Ю. В. Локації проведення балів. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. Київ, 2015. № 2. С. 120–125.

210. Юркевич П. Д. *З рукописної спадщини*. Упоряд., пер. укр. й комент. М. Ткачук. Київ : Видавничий дім “КМ Academia”, УВ “Пульсари”, 1999. 332 с.
211. Юрченко В. О. Ярмарок в системі традиційної культури українців (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05. КНУ ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 239 с.
212. Юрчишина Л. І. Дестинація як основа регіонального розвитку туризму. *Економічний вісник Національного гірничого університету*. Дніпропетровськ, 2017. № 4. С. 77–84.
213. Юферева О. В. Поетична подорож ХІХ століття: особливості синтетичної організації жанру. *Філологічні трактати*. 2009. Т. 1, № 3-4. С. 48–54.
214. Яковлев О. В. Трансформація регіональних ідентичностей в сучасній Україні. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. Київ, 2013. Вип. 30. С. 110–117.
215. Assmann J. *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. Munich : Verlag C.H. Beck, 2007. 344 p.
216. Baudrillard J. *La société de consommation: ses mythes, ses structures*. Paris : Libr. J. Tallandier, 1970. 298 p.
217. Bauman Z. From pilgrim to tourist – or a short history of identity. in S. Hall and P. du Gay (eds.), *Questions of cultural identity*, London: Sage, 1996. P. 18–36.
218. Bauman Z. *Globalization: The Human Consequences*. Columbia University Press, 1998. 136 p.
219. Bayrakci S., Ozcan C. C. The socio-cultural determinants of tourism: The case of Turkey (2021). *Journal of Hospitality and Tourism Insights*. Vol. 6 No. 1, 2023. pp. 222-245.
220. Bennett T. Civic Laboratories: Museums, Cultural Objecthood and the Governance of the Social. *Institute for Culture & Society Pre-Print Journal Articles*. 2005. 25 p.
221. Berger P. L., Luckmann T. *The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge*. Open Road Media, 2011. 219 p.
222. Beritelli P. *How Do Leisure Travel Decisions Come about?* University of St. Gallen : St. Gallen, Switzerland, 2023. 188 p.

223. Bloch E. A. *Philosophy of the Future*. trans. by J. Gunning. New York : Herder and Herder, 1970. 149 p.

224. Bourdieu P. *Le sens pratique*. Paris, Editions de Minuit, avec le concours de la Maison des Sciences de l'Homme, 1980. 480 p.

225. Cannell D. Mac. Staged authenticity: Arrangements of social space in tourist settings. *American Journal of Sociology*. 1973. № 79(3). P. 589–603.

226. Cassirer E. *Zur Logik der Kulturwissenschaften. Naturbegriffe und Kulturbegriffe*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1961. 86 p.

227. Cohen E. Phenomenology of tourist experiences. *The Journal of British Sociological Association*. 1979. № 13. P. 179–201.

228. Cohen, E. Toward a Sociology of International Tourism. *Social Research*. 1972. Vol. 39. P. 164–182.

229. Cooper C., Hall, C. M. *Contemporary Tourism: An International Approach*. Goodfellow Publishers, 2018. 388 p.

230. Council of Europe. Cultural Routes of the Council of Europe programme. URL: <https://www.coe.int/en/web/cultural-routes/home>

231. De Man A. History of Travel and Tourism. *The SAGE International Encyclopedia of Travel and Tourism*. 2017. P. 605–607.

232. Du Gay P., Hall S., Janes L., Mackay H., Negus K. *Doing Cultural Studies. The Story of the Sony Walkman*. London : Sage, 1997. 40 p.

233. Framework Convention on Tourism Ethics. World Tourism Organization (UNWTO), Madrid, 2020. DOI: <https://doi.org/10.18111/9789284421671>

234. Global Tourism. Edited By William F. Theobald. 3rd Edition. London : Butterworth-Heinemann Elsevier, 2005. 592 p.

235. Glossary of Tourism Terms. World Tourism Organization (UNWTO) URL: <https://www.unwto.org/glossary-tourism-terms>

236. Graburn N. H. The Anthropology of Tourism. *Annals of Tourism Research*. Vol. 10, № 1. 1983. P. 9–33.

237. Grand Dictionnaire universel du XIXe siècle, français, historique, géographique, mythologique, bibliographique, littéraire, artistique, scientifique, etc. Ed. Larousse Pierre. Paris, 1876. 1528 p.

238. Grégoire L. *Géographie générale physique, politique et économique*. Paris, Garnier, 1876. 1206 p.
239. Grey T. G. *Journal of a visit to Egypt, Constantinople, the Crimea, Greece, &c. in the suite of the Prince and Princess of Wales*. London : Smith, Elder & Co., 1869. 302 p.
240. Hall C.M. *Rethinking the Social Science of Mobility*. Harlow : Pearson Education, 2005. p. 347.
241. Harris C. From balls to Bridgerton: a brief history of debutantes and the social season. *The official website for BBC History Magazine and BBC History Revealed*. URL: <https://www.historyextra.com/period/modern/debutante-history-ball-court-queen-charlotte-real-history-fashion/> (дата звернення: 12.02.2026).
242. Heidegger M. *Being and Time: A Translation of Sein und Zeit*. N.Y. : State University Press, 1996. 487 p.
243. Hobsbawm E., Ranger T. *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, 1983. 320 p.
244. Horney K. *The Neurotic Personality Of Our Time*. 1-st ed. Routledge, 1999. 300 p.
245. Jaspers K. *Die geistige Situation der Zeit*. N.Y. : Walter de Gruyter, 1999. 194 p.
246. Kaspar C. *Die Tourismuslehre im Grundriss*. Bern; Stuttgart; Wien : Haupt, 1996. 194 p.
247. Kопіїєвська О. Р. Cultural Practices as a Tool for the Tourist Destination Development. *Culture and Arts in the Modern World*. Kyiv, 2024. № 25. P. 31–40.
248. Kozak N., Kozak M. *Tourist Destination Management: Instruments, Products, and Case Studies*. Springer Publisher, Switzerland, 2019. 324 c.
249. Kyoto Declaration on Tourism and Culture: Investing in future generations, UNWTO Declarations. World Tourism Organization (UNWTO), volume 28, number 4, Madrid, 2019. DOI: <https://doi.org/10.18111/unwtodeclarations.2019.28.04>
250. Leiper N. The Framework of Tourism: Towards a Definition of Tourism, Tourist and the Tourist Industry. *Annals of Tourism Research*. vol. 6, No 4, October/December 1979. pp. 390–407

251. Leiper N. *Tourism management*. 3rd edn. Sidney : Pearson Hospitality Press, Australia, 2004. 455 p.

252. Le Touriste Français: Journal de Voyages. Décembre 1896. № 11. 12 p. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k55949943/f6.item>

253. Le Touriste Français: Journal de Voyages. Avril – mai 1897. № 14. 10 p. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5594996x/f10.item>

254. Mălăescu S. Visitors at Heritage Sites: From the Motivation to Visit to the Genesis of Destination Affective Loyalty. *Springer Proceedings in Business and Economics*. 2022. C. 571–586.

255. Mark Twain. *The Innocents Abroad: or, The New Pilgrims' Progress*. Hippocrene Books, 1869. 651 p.

256. Mathieson A., Wall G. *Tourism: Economic, Physical and Social Impacts*. London : Longman Group Ltd, United Kingdom, 1982. 208 p.

257. Medlik S. *Distionary of Travel, Tourism and Hospitality*. 3-d ed. Oxford : Elsevier Science, 2002. 288 p.

258. Middleton V.T.C., Fyall A, Morgan M., Ranchhod A. *Marketing in Travel and Tourism*, 4th ed. Butterworth-Heinemann, Burlington, 2009. 502 p. URL: <http://www.ieg-ego.eu/gyru-2010-en>

259. Mineva M. The Balkans as a Tourist Sight. A Project for the Resident Fellows Program. *ICA-Sofia website*. URL: <https://ica-sofia.org/en/projects/visual-seminar/item/59:milla-mineva>

260. Miossec J.-M. *Eléments pour une théorie de l'espace touristique. Les Cahiers du Tourisme*. CHET, Intel, Aix-en-Provence, 1976. 63 p.

261. Nora P. *Les lieux de mémoire*. Ediciones Trike, 2008. 199 p.

262. Novelli M. (Ed.). *Niche tourism: Contemporary issues, trends and cases*. Routledge, 2005. 264 p.

263. Parsons T. The Concept of Society: The Components and Their Interrelations. *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs (NJ) : Prentice-Hall, 1966. p. 5–29.

264. Paul A. T. La Deutsche Vita unter karibischer Sonne. Eine Kleine Soziologie des Tourismus. *Sociologie Intern.* 2003. № 41. H.2. P. 217–240.
265. Pearce, D.G. *Tourist Destinations: Structure and Synthesis.* CABI, Oxfordshire, UK, 2021. 282 с.
266. Pike S. *Destination marketing organizations.* Elsevier, Oxford, 2004. 240 p.
267. Plog S. C. *Leisure Travel: Making It a Growth Market ... Again!* N.Y. : Wiley, 1991. 256 p.
268. Ranasinghe R., Gangananda N., Bandara A., & Perera P. Role of Tourism in the Global Economy: The Past, Present and Future. *Journal of Management and Tourism Research.* 2021. № 4 (1). P. VI–XXII.
269. Richards G. *Rethinking Cultural Tourism.* Cheltenham : Edward Elgar Publishing, 2021. 208 p.
270. Sabadash Yu. Problem Space of Ukrainian Cultural Studies: 2019–2021 Experience. *Culture and Arts in the Modern World.* № 23. 2022. P. 75–84. DOI: <https://doi.org/10.31866/2410-1915.23.2022.260966>
271. Scheler M. *Metaphysische Sonderstellung des Menschen.* *GW 12, 2. Aufl. hg. von M. S. Frings.* Bonn : Bouvier, 1997. P. 207–219.
272. Sianvej J. Primary Research on the Theory of Tourism Culture. *Social Science Front. Jilin Academy of Social Sciences.* Changchun, 2006. № 4.
273. Sigaux, G. *History of tourism.* London : Leisure Arts Ltd, 1966.
274. Smith M. K. *Issues in Cultural Tourism Studies.* London, 2023. 407 p.
275. Smith V. L. *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism.* Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1989. 352 p.
276. Snepenger D., Snepenger M., Dalbey M., Wessol A. Meanings and Consumption Characteristics or Places at a Tourism Destination. *Journal of Travel Research.* 2007. № 45 (3). pp. 310–321.
277. Topos (disambiguation). URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Topos\\_\(disambiguation\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Topos_(disambiguation)) (дата звернення: 15.11.2024).

278. Tsytko V., Vasylychuk V., Gedin M., Kan D., Lavrynovych E. Historical conditions of Ukraine's tourism and recreation sector formation and its development in the era of sustainable multimodal mobility. *E3S Web of Conferences*. Vol. 508. EDP Sciences, 2024. 13 p.

279. Turner L., Ash J. *The Golden Hordes: International Tourism and the Pleasure Periphery*. London : Constable, 1975. 319 p.

280. Turner V., Turner E. *Image and Pilgrimage in Christian Culture*. New York: Columbia University Press, 1978. 344 p.

281. Urry John. *Mobilities*. Cambridge : Polity Press, 2007. 336 p.

282. Uysal M. The determinants of tourism demand: a theoretical perspective. *The Economic Geography of the Tourist Industry*: in Ioannides, D. and Debagge, K.G. (Eds). A Supply Sideanalysis Routledge, London, New York, 1998. pp. 79–94.

283. Verkerk V.-A. Virtual Reality: A Simple Substitute or New Niche? *Information and Communication Technologies in Tourism*. Springer, 2022. pp. 28–40.

284. Walton J. K. (ed.). *Histories of Tourism: Representation, Identity and Conflict*. Tourism and Cultural Change: 6. Clevedon : Channel View Publications, 2005. 244 p.

285. Wearing S., Stevenson D., Young T. *Tourist Cultures: Identity, Place and the Traveller*. Los Angeles, Calif : Sage, 2010. 185 p.

286. World Tourism Organization. *A practical guide to tourism destination management*. UNWTO, Madrid, 2007. 150 p. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/628840>

287. Ziarkowski D. *Przewodniki turystyczne i ich znaczenie dla popularyzacji ustaleń polskiej historiografii artystycznej do końca XIX wieku*. Kraków Wydawnictwo Księgarnia akademicka. 2021. 642 p.

## ДОДАТКИ

---

Додаток А

### Наукові праці автора які доповнюють тематику монографії

1. Берест П. М. Розвиток туристичних дестинацій в контексті участі України в програмі Європейських культурних маршрутів. *Культура і Сучасність : альманах*. Київ, 2021. № 2. С. 68–73. DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-0285.2.2021.249232>

2. Берест П. М. Культурологічні складові виникнення туристичних дестинацій в Центральній Україні в ХІХ столітті. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку : наук. зб.; упоряд. і наук. ред. В. Г. Виткалов*. Рівне : РДГУ, 2021. Вип. 39. С. 99–107. DOI: <https://doi.org/10.35619/ucpmk.v39i.504>

3. Берест П. М. Генеза туристичних дестинацій Центральної України як культурологічний чинник збереження самоідентичності українців в ХІХ столітті. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*. Маріуполь, 2022. Вип. 23. С. 16–27. DOI: <https://doi.org/10.34079/2226-2849-2022-12-23-16-27>

4. Берест П. М. Культурологічне підґрунтя виникнення туристичних дестинацій Центральної України в контексті становлення вітчизняних еліт. *Питання культурології*. Київ : КНУКіМ, 2022. № 40. С. 108–119.

DOI: <https://doi.org/10.31866/2410-1311.40.2022.269362>

5. Берест П. М., Дичковський С. І. Туристичні дестинації в соціокультурному просторі Києва ХІХ століття. *Культурологічний альманах*. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2022. № 3. С. 190–198. DOI: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.3.25>

6. Берест П. М. Вплив туристичних дестинацій Центральної України на ментальну парадигму українського соціуму. *Вісник*

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. Київ : НАКККиМ, 2023. № 3. С. 32–38. DOI: <https://doi.org/10.32461/2226-3209.3.2023.289782>

7. Берест П. М. Культурологічні підгрунття виникнення туристичних дестинацій в Києві до кінця XIX століття. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. Lublin, 2022. № 4 (48). С. 73–80. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.4.12>

8. Берест П. М. Історико-культурологічний аналіз детермінантів формування туристичних дестинацій Центральної України в умовах динамічних перетворень XVI–XIX століть. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. Lublin, 2023. № 4 (56). С. 46–54. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2023.4.7>

9. Берест П. М. Культурний туризм як чинник збереження історико-культурних пам'яток. *Trends in science and practice of today : The V International Scientific and Practical Conference (October 19–22, 2021, Ankara, Turkey)*. Ankara, 2021. С. 51–53. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18515138>

10. Берест П. М. Туристичні дестинації як культурологічний компонент ідентичності. *Глобальні виклики майбутнього: причини, стратегії та наслідки у науковій і спекулятивній перспективі* : Збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 21–22 жовтня 2021 року). Ін-т проблем сучасного мистецтва НАМУ; Ін-т Культурології НАМУ. Київ, 2021. С. 28–30. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18515270>

11. Берест П. М. Соціокультурний потенціал туристичних дестинацій. *Соціогуманітарний вимір сучасних трансформацій* : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Чернігів, 29 жовтня 2021 року). Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій, Чернігів. Суми : ТОВ НВП “Росток А. В.Т.”, 2021. С. 85–88. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18517796>

12. Берест П. М. Розвиток туристичних дестинацій як культурологічний компонент державної політики. *Topical issues of modern science, society and education* : Proceedings of IV International Scientific and Practical Conference (Kharkiv, Ukraine, November 1-3,

2021). Харків : SPC “Sci-conf.com.ua”, 2021. С. 1022–1026. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18518136>

13. Берест П. М. Туристичні дестинації як чинник збереження культурної пам’яті. *Культура і мистецтво: сучасний науковий вимір* : IV Міжнар. наук. конф. молодих вчених, аспірантів та магістрів, 4-5 лист. 2021 р. М-во культ. та інформ. політики України; НАКККиМ. Київ : НАКККиМ, 2021. С. 3–4. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18518532>

14. Берест П. М. Соціокультурний феномен туризму: культурологічний контекст. *Культурні та мистецькі студії XXI століття: науково-практичне партнерство* : II Міжнар. наук.-практ. конф., 10 листопада 2021 р. М-во культ. та інформ. політики України; НАКККиМ. Київ : НАКККиМ, 2021. С. 17–18. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18524585>

15. Берест П. М. Можливості внеску культурології туризму в розвиток соціокультурного простору держави. *Проблеми методології сучасного мистецтвознавства та культурології* : Збірник тез III Міжнародної наукової конференції (м. Київ, 16–17 листопада 2021 року). Ін-т проблем сучасного мистецтва НАМУ; Ін-т культурології НАМУ. Київ, 2021. С. 39–41. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18524643>

16. Берест П. М. Туристичні дестинації як складова державної політики в сфері культурного співробітництва з Європейським Союзом. *Стан та перспективи розвитку культурологічної науки* : Збірник тез доповідей VII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 17 листопада 2021 року). Миколаїв : ВП «Миколаївська філія КНУКиМ», 2021. С. 61–64. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18524731>

17. Берест П. М. Європейські культурні маршрути як чинник активізації розвитку туристичних дестинацій Центральної України. *Феномен культури постглобалізму* : зб. мат. II Міжнар. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 26 листопада 2021 р. : у 2 ч. Маріуполь : МДУ, 2021. Частина I. С. 27–31. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18524833>

18. Берест П. М. Дослідження та збереження культурних пам'яток і музейна діяльність Вадима Щербаківського – як предтеча культурного туризму в Центральній Україні. *100 років української культури в екзилі* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 9–10 грудня 2021 року). Київ : НАКККиМ, 2021. С. 187–190. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18524970>

19. Берест П. М. Золота Хоругва (міська варта Києва) як потенційний культурно-туристичний магніт столиці України. *The Globalization of Scientific Knowledge: Theoretical and Practical Research* : Proceedings of the International Scientific Conference (Riga, December 17-18, 2021). Riga : Baltija Publishing, 2021. С. 69–72. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-164-0-20>

20. Берест П. М. Вплив формування туристичних destinations у Центральній Україні на матеріальну культуру: культурологічний вимір. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Трансформаційні процеси соціальної культури в Україні»* (м. Київ, 22-23 березня 2022 року). Київ : КНУКиМ, 2022. С. 22–27. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18525109>

21. Берест П. М. Туристичні destinations як синтез мистецтва, історії, культури, особистості та рефлексії. *Третя щорічна міжнародна наукова конференція «Синтез мистецтв у сучасних соціокультурних процесах»* (8 листопада 2022). НАМ України, НСАУ, Politechnika Warszawska, INTBAU. Київ, 2022. С. 23–24. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18525189>

22. Берест П. М. Примордіальний габітус туристичних destinations Києва XIX століття. *III Всеукраїнська науково-практична конференція «Культурні та мистецькі студії XXI століття»* (10 листопада 2022 р.). Київ : НАКККиМ, 2022. С. 21–22. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18525465>

23. Берест П. М. Методологічні основи культурологічних досліджень туристичних destinations. *Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку* : матер. міжнародної наук. конференції (17–18 листопада 2022 року). Харків : ХДАК, 2022. С. 9–11. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18525664>

24. Берест П. М. Зародження туристичних дестинацій Центральної України як елемент становлення української національної культури. *Збірник матеріалів Всеукраїнської дистанційної науково-практичної конференції «Українська національна культура: архетипи, моделі, практика» (21.11. 2022 р.)*. Київ : Ін-т культурології НАМ України, 2022. С. 15–17. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18525773>

25. Берест П. М. Культурологічні дослідження туристичних дестинацій як інструмент їх сталого розвитку. *Культура в XXI столітті: дослідження, збереження, розвиток*. Збірник наукових статей за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції 8–9 грудня 2022 року. Київ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. С. 215–220. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18608262>

26. Берест П. М. Генерування культуротворчих сенсів через вивчення культурних кодів туристичних дестинацій. *V Всеукраїнська науково-практична конференція «Синтез мистецької науки, освіти і творчості в Україні та глобальному культурному просторі» (23-24 березня 2023)*. Ужгород : Академія культури і мистецтв, 2023. С. 51–53. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18608389>

27. Берест П. М. Туристичні дестинації як різновид символічних універсумів. *Культура та інформаційне суспільство XXI століття: матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. молодих учених, 20–21 квітня 2023 р. У 2 ч. Ч. 1*. Харків : ХДАК, 2023. С. 43–45. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18608538>

28. Берест П. М. Культурний капітал як цеголка творення знаних туристичних дестинацій. *Сучасні дослідження в галузі культури і мистецтва: збірник матеріалів VIII Міжнародної науково-практичної конференції. 27.04.2023 р.* Київ : КНУТКіТ імені І.К. Карпенка-Карого, 2023. С. 160–163. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18608608>

29. Берест П. М. Засадничі методологічні підходи культурологічного аналізу туристичних дестинацій. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Новітні дослідження культури і мистецтва: пошуки, проблеми, перспективи» (18 травня 2023)*.

Київ : НАКККиМ, 2023. С. 73–74. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18608722>

30. Берест П. М. Мотиви освітньої міграції в рамках поліпшення інформаційної культури шляхом залучення туристичних destinations. *«Інформаційна культура в сучасному світі». Освітня міграція: мотиви та пріоритети (18 травня 2023)*. Київ : НУХТ, 2023. Випуск 25. Ч. 1. С. 61–65. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18608992>

31. Берест П. М. Участь туристичних destinations у формуванні культурної генетичної пам'яті. *Проблеми ідентичності культурної спадщини України в умовах російсько-української війни та у повоєнний період : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, Україна, Київ, 25 травня 2023 року*. Київ : НДІУ, 2023. С. 32–36. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18609254>

32. Берест П. М. Ціннісно-креативний ресурс туристичних destinations в актуальних культуротворчих процесах. *Міжнародна науково-практична конференція «Ціннісно-креативні складові національної культури в нових суспільних реаліях» (30 травня 2023 року)*. Київ : Ін-т культурології НАМ України, 2023. С. 43–45. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18609404>

33. Берест П. М. До культурологічних студій питання співвідношення глобальних і локальних ідентичностей туристичних destinations Центральної України. *Проблеми культурної ідентичності в ситуації сучасного діалогу культур: матеріали XVI Міжнародної наукової конференції (м. Острого, 22-23 червня 2023 р.)*. Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2023. С. 27–32. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18662879>

34. Берест П. М. Шляхетські маєтки Центральної України як мандрівні destinations другої половини XIX століття. *Друга всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Шляхетна Україна. Матеріальна та духовна культура» (Маліївці, 29 вересня 2023)*. Кам'янець-Подільський : ТОВ Друкарня «Рута», 2024. С. 36–42. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18664367>

35. Берест П. М. Важливість усвідомленого впровадження українських національних архетипів під час розробки концепцій розвитку сучасних туристичних дестинацій. *«Культура та інформаційне суспільство XXI століття»: матеріали міжнар. наук.-теорет. конф. молодих учених, 18–19 квітня 2024 р.* У 2 ч. Ч. 1. За ред. Н. Рябухи та ін. Харків : ХДАК, 2024. С. 12–15. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18664755>

36. Берест П. М. Внесок туристичних дестинацій в розвиток української національної культури. *VI міжнародна наукова конференція Проблеми методології сучасного мистецтвознавства та культурології (13–14 листопада 2024)*. НАМ України, Ін-т Культурології НАМ України, 2024. С. 39–40. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18704002>

37. Берест П. М. Культурний туристичний маршрут Via Regia – Королівський Шлях від Атлантики до Центральної України. *Вісник науки та освіти*. Київ, 2022. № 3(3). С. 68–82. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6165-2022-3\(3\)-68-82](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2022-3(3)-68-82)

38. Берест П. М. Мандрівні дестинації в житті й творчості Петра Ніщинського: культурологічний контекст. *Moderní aspekty vědy: XXIV. Díl mezinárodní kolektivní monografie*. Česká republika, 2022. С. 516–526. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18514679>

39. Берест П. М. Топоси та дестинації як інструменти репрезентації української культурної ідентичності. *Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні питання пам'яткоохоронної діяльності в контексті соціоекономічного відновлення України», 27.05.2025 р.* Київ: Інститут культурології НАМ України, 2025. С. 7–9. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18709804>

40. Берест П. М. Концепції свідомих подорожей та відроджуючих топосів в контексті соціокультурного розвитку повоєнного періоду. *Культуротворчий потенціал сучасної освіти: матеріали Всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 1 вересня – 12 жовтня 2025 року*. Львів – Торунь: Liha-Pres, 2025. С. 5–8. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18710406>

## ІЛЮСТРАЦІЇ

### Додаток Б



**Б.1. Мапа регіонів України.** Джерело: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Ukrayinski\\_Etnokulturni\\_Rehiony\\_newp.png](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Ukrayinski_Etnokulturni_Rehiony_newp.png) (дата звернення до всіх посилань ілюстрацій додатку Б: 15.02.2025).



**Б.2. Адміністративний поділ на кінець XIX століття.**

Джерело: [https://www.wikiwand.com/uk/articles/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0\\_%D0%B3%D1%83%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D1%8F#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:1900\\_%D0%A3%D0%BA%D1%80\\_%D0%B0%D0%B4\\_%D0%BC\\_%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%BB.png](https://www.wikiwand.com/uk/articles/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%B3%D1%83%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%BD%D1%96%D1%8F#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:1900_%D0%A3%D0%BA%D1%80_%D0%B0%D0%B4_%D0%BC_%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%BB.png)



**Б.3. Художник Г. П. Кондратенко. Вид на Київ. 1880-ті рр.**  
Джерело: <https://zabytki.in.ua/community/d/271-kiyiv-u-maliunkakh/30>



Київ. — Вид з місто 1874-80. Дитяча.

**Б.4. Фото з книги М. Захарченко «Київ тепер і раніше», 1888 р.**  
[73] (тут і далі колоризація виконана за допомогою програми сайту  
<https://www.myheritage.com.ua>)



Б.5. Обкладинка книги «Прогулка с детьми по Киеву», 1859 р.  
Джерело: <https://i.twirpx.link/file/2228025/>



**Б. 6.** Сторінка з книги «Прогулка с детьми по Киеву», 1859 р.  
Джерело: <https://i.twirpx.link/file/2228025/>



**Б.7.** Поштівка 1860 р. Хрещатик з міського саду, Київ.  
Джерело: <https://zabytki.in.ua/community/d/271-kiyiv-u-maliunkakh/30>



**Б.8. Художник Наполеон Орда. Театральна (нині Європейська) площа, 1870-1874 рр. [127]**



**Б.9. Художник Наполеон Орда. Вибудецький монастир, 1873-1883 рр.**  
Джерело: <https://www.europeana.eu/en/collections/person/150716-napoleon-orda>



**Б.10. Художник Наполеон Орда. Київ, Золота Брама, 1875 р.**  
Джерело: [https://www.europeana.eu/en/item/2021802/LIMIS\\_20000004729670](https://www.europeana.eu/en/item/2021802/LIMIS_20000004729670)



**Б.11. Наполеон Орда. Корсунь. Вигляд на палац Понятовських та Преображенський собор, 1870-1874 рр.**  
Джерело: <https://castles.com.ua/korsun.html>



**Б.12. Наполеон Орда. Біла Церква, Палац Браницьких і костел, 1870-1874 рр.**  
Джерело: <https://ukrainaincognita.com/kyivska-oblast/bilotserkivskiy-raion/bila-tserkva/bila-tserkva-na-malyunkakh-napoleona-ordy>



**Б.13. Київ, Міська Публічна Бібліотека.**  
Джерело: <https://kyiv24.news/publications/persha-publiczna-biblioteka-shho-i-dechytaly-kyuany-u-staromu-kyuovi>



**Будинок на розі вулиць Жилинської, 20 та Кузечної  
(нині - вул. В. Антоновича), у якому жив Володимир  
Антонович.**

**Б.14. Київ, будинок В. Антоновича.**

Джерело: <http://142.93.225.226/gilyan/gilyan.html>



**Б.15. Київ, Крамниця видавництва С. Кульженка. [20]**



Б.16. Види Києва: Альбом. Типографія С. В. Кульженко. 1898-1899 рр. [20]



Київ. — Улиця Кришталь.

Б.17. Фото з книги М. Захарченко «Київ тепер і раніше», 1888 р. [73]



Синько І. В. Рідний Київ.

Київ.—Великая Лаврская церковь.

Б.18. Фото з книги М. Захарченко «Київ тепер і раніше», 1888 р. [73]



**Б.19.** Фото з книги В. Бублик «Путівник по Києву та його околицях», 1897 р. [22]



**Б.20.** Фото з книги В. Бублик «Путівник по Києву та його околицях», 1897 р. [22]



Б.21. Міська Дума, Київ, Литографія видавництва С. Кульженка. [20]



Б.22. Залізничний вокзал, Київ. Джерело: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/53802/>



**Б.23. Міський Театр, Київ.** Джерело: <https://zabytki.in.ua/community/d/336-starodavnii-kiyiv-chastina-druga/42>



**Б.24. Ковзанка, Київ.** Джерело: <https://zabytki.in.ua/community/d/336-starodavnii-kiyiv-chastina-druga/42>



**Б.25. Поділ, Київ.** Джерело: <https://boudewijnhuijgens.getarchive.net/amp/media/vidy-kieva-svetopechat-s-v-kulzhenko-1-06-1996a8>



**Б.26. Ланцюговий міст, пристань, вид на Київ.**  
Джерело: <https://dil.kpi.ua/Content/640/2019-kr1.pdf>

XIII (1897 г.)

Открыта подписка на 1897 г.

XIII (1897 г.)

# ВОКРУГЪ СВѢТА

на протяжении 80 дней путешествия и преодоления 80 000 верст

ВЪ ТЕЧЕНІЕ ГОДА ПОДРОБНѢЕ ПОСМѢТЬ

50 еженедѣльных иллюстрированных №№, содержащих историческія, географическія, политическія, художественныя, конularно-научныя статьи и многокolorныя рисунки.

12 ТОМОВЪ, ВЪЗПЛАТНО СОБРАНИЕ СОЧИНЕНІЙ

## Жюль Верна.

Собрание это будетъ состоять изъ 12 томовъ Жюль Верна, съ 80-ю иллюстраціями Гюстава Дюранта, переизданнымъ въ форматѣ французскаго издания. Въ составъ включены 8 картинъ:

- 80,000 верстъ подъ водою
- Дѣти капитана Гранта
- Ганимезинный островъ
- Воздушный корабль
- Зеленый лучъ
- Вокругъ свѣта въ 80 дней
- Вверхъ дномъ
- Путешествіе къ центру земли

Кромѣ того включены еще 2 роскошныя преміи, состоящая изъ 2-хъ иллюстрацій Гюстава Дюранта (Панорама Парижа и Панорама Лондона).

- Южный берегъ Крыма съ видомъ на Крымскіе горы
- Видъ Днѣпра у Кіева.

Подписная цѣна на журналъ остается прежняа, съ сборомъ поч. Жюль Верна съ доставкой, и переплетомъ

НА ГОДЪ

Допускается раскраска: при издѣлкахъ 2 р., съ 3-мъ номеромъ и 3-мъ томомъ по 1 р. — въ среднемъ — при послѣднемъ номерѣ.

АДРЕСЪ РЕДАКЦІИ: Москва, Балканскій пер., д. 7-46 М. Д. Савкина.

КРОМѢ ТОГО ПОДПИСКА ПРИНИМАЕТСЯ на всѣхъ обычныхъ издѣлкахъ: Петербургъ и другія города въ Россіи.

Журналъ издавался въ изданіи издательскаго общества "Товарищество" в. Д. Савкина.

4 р.

Б.27. Рекламне оголошення з пропозицією олеографії з картини

Г. Кондратенка «Вид на Дніпро у Києва», 1896 р. Джерело: [https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B0\\_%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B0\\_%D0%92%D0%BE%D0%BA%D1%80%D1%83%D0%B3\\_%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0,\\_1897.jpg](https://uk.m.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%BC%D0%B0_%D0%B6%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D0%B0_%D0%92%D0%BE%D0%BA%D1%80%D1%83%D0%B3_%D1%81%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%B0,_1897.jpg)



*Бульв. Т. Шевченка, 20 (фото кін. XIX ст.),  
Володимирський собор.*



*Бульв. Т. Шевченка, 14 (фото кін. XIX ст.),  
Будинки Першої гімназії, нині т. зв. жовтий корпус  
Національного університету ім. Т. Шевченка.*

**Б.28.** Фотографії з книги І. Б. Гирича «Історичний путівник по Києву. Український Київ XIX – поч. XX ст. : культурологічний есей» століття [42]



**Б.29. Фото з Тарасової Гори.**

Джерело: [https://gazeta.ua/articles/history/\\_mogila-tarasa-sevchenka-fotografii/714030](https://gazeta.ua/articles/history/_mogila-tarasa-sevchenka-fotografii/714030)



**Б.30. Листівка з зображенням Тарасової Гори.**

Джерело: <https://www.jnsm.com.ua/h/0820T/>

## ПОДЯКА

---

Марченку В. В. – ректору НАКККіМ, заслуженому діячу мистецтв України, професору, доктору філософії, кандидату мистецтвознавства, композитору (Київ)

Степаненко Л. М. – першому проректору з науково-педагогічної роботи, доктору педагогічних наук, професору, заслуженому працівнику культури України (Київ)

Денисюк Ж. З. – проректору з наукової та виховної роботи, доктору культурології, члену Національної спілки художників України (Київ)

Божко Л. Д. – доктору культурології, професору кафедри музейно-туристичної діяльності Харківської державної академії культури (Харків)

Гаврилюк А. М. – доктору наук з державного управління, професору, завідувачу відділу соціальних та інституційних трансформацій у вищій освіті Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України (Київ)

Родіновій Н. Л. – кандидату історичних наук, доценту, доценту кафедри артменеджменту та інформаційних технологій НАКККіМ (Київ)

Філінній Т. В. – кандидату історичних наук, доценту, доценту кафедри артменеджменту та інформаційних технологій НАКККіМ (Київ)

Руденку С. Б. – доктору культурології, доценту, зав. кафедри Мистецтвозначої експертизи НАКККіМ (Київ)

Литвину С. Х. – доктору історичних наук, професору, зав. кафедри Гуманітарних дисциплін НАКККіМ (Київ)

Добровольській В. В. – доктору наук з соціальних комунікацій, професору, академіку ГО «Національна академія наук вищої освіти України», зав. кафедри Артменеджменту та інформаційних технологій НАКККіМ (Київ)

Дичковському С. І. – доктору культурології, професору (Київ)

Овчарук О. В. – доктору культурології, професору, професору кафедри Гуманітарних дисциплін НАКККіМ (Київ)

Сіверсу В. А. – доктору філософських наук, професору, професору кафедри Гуманітарних дисциплін НАКККіМ (Київ)

Сабадаш Ю. С. – доктору культурології, професору, зав. кафедри культурології Маріупольського державного університету (Маріуполь)

Копієвській О. Р. – доктору культурології, професору, професору кафедри сценічного мистецтва і культури, КНУТД (Київ)

Герчанівській П. Е. – доктору культурології, професору, зав. кафедри культурології Національного університету «Кисво-Могилянська академія»

Садовенко С. М. – доктору культурології, професору, заслуженому діячу мистецтв України (Київ)

Карпову В. В. – доктору історичних наук, зав. кафедри дизайну Київського столичного університету імені Б. Грінченка

Кравченко А. І – доктору мистецтвознавства, зав. відділу теорії та історії культури Інституту проблем сучасного мистецтва Національної академії мистецтв України

Гуткевич С. О. – доктору економічних наук, професору, зав. кафедри міжнародної економіки НУХТ (Київ)

Корнієнко І. А. – магістру КНУТД (Київ-Січеслав)

*Особлива Подяка рідним, близьким, друзям,  
які були і є поруч весь цей час,  
без кого б не відбулось видання цієї праці.*

## АНОТАЦІЯ

---

Дослідження присвячено аналізу процесів розвитку туристичних топосів Наддніпрянщини в контексті їх репрезентації, проявів та ролі у становленні культурної ідентичності в II половині XIX століття. Саме цей період характеризується комплексними соціокультурними трансформаціями, які призвели не лише до дестинаційного оформлення сучасної туристичної галузі, але й до окреслення того культурного простору, що постав важливим фактором еволюції та конституювання модерної української ідентичності. В основу наукової роботи було покладено всебічне вивчення та аналіз феномену туристичних топосів як впливового інструменту утвердження української національної ідеї, актуалізації й популяризації української історико-культурної спадщини, виховання нових поколінь на ідеях утвердження власної самостійності, патріотизму та культурної ідентичності. Даний напрямок культурологічних досліджень не привертав значної уваги науковців, хоча має суттєвий концептуальний, прикладний, стимулюючий потенціал для відновлення, розвитку, виведення на новий рівень, набуття загальнодержавного та міжнародного впізнавання й популярності, як вже усталених, так і маловідомих туристичних топосів України.

Узагальнено, що під час відвідування різноманітних видатних об'єктів, духовних або історичних пам'яток, що, в наш час, стали туристичними топосами, відбувалося формування символічного та культурного капіталу, який є важливою компонентною процесів функціонування етнокультурних традицій, ціннісно-сміслових універсумів, переконань, національного характеру та культурної ідентичності. В той же, виявлено, що питанням аналізу культурологічних аспектів та компонентів процесів формування туристичних топосів Наддніпрянщини в умовах динамічних змін XIX століття, їх внеску в постання української модерної ідентичності

в наявних різноманітних наукових дослідженнях не приділялось достатньої, концентрованої уваги.

Виокремлені основні історико-культурні аспекти формування туристичних топосів регіону, що досліджується. З'ясовано, що паралельно з тенденціями, які спостерігались на всьому європейському континенті, в українських землях розпочинаються процеси індустріалізації, розвитку промисловості, пароплавного та залізничного транспорту, будуються нові шляхи та сполучення, що призводить до розширення можливостей для соціальної мобільності. Незважаючи на низку заборон української мови, завдяки жертвній самовідданій громадській діяльності вітчизняних культурних діячів, зростає загальний рівень освіти, обізнаності, самоідентичності, свідомості населення України. Внаслідок цього, відбувається освоєння загального та регіонального культурного простору, в контексті формування туристичних топосів україноцентричного символічного наповнення. Поряд з тим, виявлено, поширення та входження в суспільні норми та традиції ідей проведення активного дозвілля, звички подорожувати задля відпочинку, самоосвіти, заради цікавості та інших спонук, серед переважної більшості населення Наддніпрянщини. Виокремлено та означено культурологічний вимір становлення туризму в Наддніпрянщині у другій половині XIX століття.

З'ясовано, що у визначений період на теренах Наддніпрянщини, з'явилися нові види, топоси, напрямки туризму. До відомих в попередні періоди, традиційних для даного регіону, паломницьких, освітніх, подієвих подорожей, додалися науково-просвітній, курортно-дачний, відпочинковий, естетичний (коли здійснювали турне заради гарних краєвидів, старовинних палаців тощо), круїзний (подорожі водним транспортом) та інші види подорожей.

Встановлено, що розвиток туризму, еволюція топосів, а також стан, збереження історико-культурної спадщини є взаємодоповнюючими, синергетичними складовими загальних суспільних процесів, що діють взаємозалежно, постійно перетинаючись та мають потенціал сприяти розвитку один одного, впливу на свідомість, опредметнення етнокультурної пам'яті, унаочнення іден-

тичності народу. Означено та охарактеризовано основні місця і об'єкти регіону, які постали фундаментом для генези визначних туристичних топосів регіону. Які виокремились, як символічні кінцеві пункти подорожей, що були наповнені значними сенсами і цінностями для туристів, куди приїздили у визначений час та з конкретною метою.

Розкриті особливості складових туристичних топосів, в контексті еволюції культурної ідентичності, на основі функціонування моделі колообігу культури. Підтверджено, що виокремлені складові туристичних топосів, як то виробництво (генеза, постання), споживання (відвідування, ознайомлення), ідентичність (символізм, пізнання сенсів), репрезентація (прояви, відображення в комунікації), регулювання (традиції, норми) доводять, що зазначені прояви вже мали місце й були наявні в топосах Наддніпрянщини другої половини XIX століття.

Виявлені та осмислені процеси становлення туристичних топосів Наддніпрянщини, що дозволило означити й з'ясувати їх потенціал як компонентів матеріальної та духовної культури регіону. Здійснено дослідження та аналіз художньої літератури, періодичних видань, довідників, путівників та інших джерел, що дало змогу виокремити і репрезентувати культурологічні прояви зародження та становлення туристичної культури, моди на поїздки, згадки про визначні топоси в українській публіцистиці, мемуаристиці, періодиці. З'ясовано, що протягом II пол. XIX століття набувають популярності, стають загальнопоширеним явищем не тільки самі факти здійснення подорожей і турне, але й входять в загальнопоширений вжиток такі терміни, як турист, туристичний тощо.

Доведено через інструментарій культурологічної науки, що туристичні топоси є ефективним культуротворчим та культуровимірним феноменом. Реконструйовано та розкрито перебіг розвитку туристичної активності населення Наддніпрянщини, коли протягом другої половини XIX століття, спостерігається стрімка еволюція туристичних практик від паломництва до релігійних святинь, град-турів аристократичної молоді, поїздок дослідників та науковців, до масового загально-суспільного явища, не

лише з метою відпочинку, оздоровлення, дозвілля, розваги, але й з пізнавальною, просвітньою, ідейною метою. Отже, наприкінці XIX століття індивідуальні, групові подорожі до знакових топосів Наддніпрянщини виокремлюють, також, чітко виражену мету – підтвердити, продемонструвати або осмислити свою національно-культурну ідентичність. Ці поїздки допомагали доторкнутись до українського минулого, яке всіляко намагалась знищити офіційна російська імперська пропаганда. В зв'язку з цим, туристичні топоси можна розглядати як важливий суспільний інструмент, який своїм впливом на особисту та масову свідомість в сьогоденні творить майбутні покоління з матеріальної та духовної спадщини минулого.

*Ключові слова:* культурологія туризму, ідентичність, туристичні топоси, регіональна культурологія, соціокультурні процеси, культуротворча функція, культурна спадщина, цінності, матеріальна і духовна культура, культуротворчі сенси, дозвілля, туристичні дестинації, місця пам'яті, культурні маршрути, суспільство, державність.

## SUMMARY

---

### ***Berest P. M. Tourism Topoi of Naddniprianshchyna as a Factor in the Development of Ukrainian Cultural Identity in the Second Half of the 19th Century: A Culturological Context.***

The book presents the results of a comprehensive study focused on the identification, characterisation and systematisation of the processes of tourist topos development in the Naddniprianshchyna with regard to their representation and contribution to the formation of cultural identity in the second half of the nineteenth century. This particular period is marked by complex socio-cultural transformations that led both to the modern tourism industry's design and to the outlining of the cultural space that became an important driver of the evolution and constitution of modern Ukrainian identity. The research is based on a comprehensive study and analysis of the phenomenon of tourist topos as an influential tool for establishing the Ukrainian national idea, actualising and popularising the Ukrainian historical and cultural heritage, and educating new generations on the ideas of asserting our own independence, patriotism and cultural identity. This area of cultural studies has not attracted significant attention from scholars, although it has substantial conceptual, practical, and stimulating potential for the restoration, development, promotion, and gaining national and international recognition and popularity of both established and little-known tourist topos of Ukraine.

The first chapter of the book is concerned with the analysis of existing research, in accordance with the tasks set, the identification of its unresolved parts and the ways of their solution. The current state of historiography has been assessed and the source base has been studied. Consequently, the scientific principles are systematised, the conceptual and categorical apparatus is clarified, the concepts and terminological definitions of tourist topos and determinants of the formation of tourist practices are extended. The definition of «travel destination» is

formulated and offered to be introduced into the Ukrainian scientific circulation. The methodological framework and cultural aspects of the study of tourist topos necessary for this topic are thoroughly analysed and highlighted.

There identified a range of issues that require conceptual understanding, highlighted the main historical and cultural components of the formation of tourist activity in the Naddniprianshchyna in the second half of the nineteenth century, through a content analysis of archival materials, publications, literature of the period under study. It has been found that the studies of the socio-cultural, in particular the tourism field, its objects and practices have formed a favourable interdisciplinary basis, which, through the synergy of the accumulated scientific base, made it possible to carry out further research.

The research outlines the theoretical and methodological foundations of cultural studies of the phenomenon of tourist topos and their relationship with the processes of cultural identity development. The study was based on the systemic, cultural and historical approaches. In the process of studying the cultural aspects of the development of tourist topos, the cultural method, content analysis, biographical, logical, genetic method, methods of analysis and synthesis, method of theoretical generalisation and others were applied, which made it possible to make a detailed comprehensive scientific assessment of the processes of regional development of tourist topos in the cultural context during the selected period of time and in the specified territory.

The study concludes that during the visit to various prominent objects, spiritual or historical monuments, which have now become tourist topos, there occurred the formation of symbolic and cultural capital, which is an important component in the processes of functioning of ethno-cultural traditions, value-semantic universes, beliefs, national character and cultural identity. At the same time, it was found that the issues of analysing the cultural aspects and components of the processes of forming tourist topos of the Naddniprianshchyna in the context of dynamic changes of the nineteenth century, their contribution to the emergence of the Ukrainian modern identity in the variety of available scientific studies had not received sufficient, concentrated attention.

The second chapter of the book focuses on identifying cultural factors and reconstructing the processes of development of tourist topos of the Naddniprianshchyna in the second half of the nineteenth century. There have been highlighted the main historical and cultural aspects of the formation of tourist topos of the region under study. It was found that along with the trends observed on the entire European continent, the processes of industrialization, development of manufacturing, steamship and rail transport, and construction of new roads and connections were beginning in the Ukrainian lands, which led to the expansion of opportunities for social mobility.

It has been found that during this period, new types, topos, and directions of tourism appeared in the Naddniprianshchyna. The pilgrimage, educational, and event travels known in previous periods, traditional for this region, were supplemented by scientific and educational, resort and summer residence, recreation, aesthetic (when people travelled for the sake of beautiful landscapes, ancient palaces, etc.), cruise (water transport), and other types of travel.

It has been determined that the development of tourism, the evolution of topos, as well as the state and protection of historical and cultural heritage are complementary, synergistic components of general social processes that function interdependently, constantly intersect and have the potential to promote each other's development, influence consciousness, objectify ethno-cultural memory, and visualize the identity of the people. The research identifies and characterizes the main places and objects of the region that formed the basis for the genesis of the region's prominent tourist topos. They emerged as symbolic endpoints of travel that were filled with significant meanings and values for tourists, where they came at a certain time and for a specific purpose.

The third chapter of the book focuses on the reproduction and analysis of the stages of evolution of tourist topos of the Naddniprianshchyna as a socio-cultural phenomenon of the second half of the nineteenth century. The peculiarities of the components of tourist topos in the context of the evolution of cultural identity have been revealed, based on the functioning of the culture cycle model. It was confirmed that

the identified components of tourist topos, such as production (genesis, emergence), consumption (visiting, sightseeing), identity (symbolism, cognition of meanings), representation (manifestations, reflection in communication), adjustment (traditions, norms) prove that these manifestations have already taken place and were present in the topos of the Naddniprianshchyna in the second half of the nineteenth century.

The processes of formation of tourist topos of the Naddniprianshchyna were identified and analysed, which allowed to define and clarify their potential as components of the material and spiritual culture of the region. There has been carried out a study and analysis of fiction, periodicals, reference books, guidebooks and other sources, which made it possible to identify and represent the cultural manifestations of the emergence and formation of tourist culture, trends for travel, references to prominent topos in Ukrainian journalism, memoirs, and periodicals. It was found out that during the second half of the nineteenth century, not only travel and touring became popular and widespread, but also the terms such as tourist, travelling, etc. became commonly used.

It was proved using the tools of cultural science that tourist topos are an effective culture-creating and culture-dimensional phenomenon. The course of development of tourist activity of the population in the Naddniprianshchyna was reconstructed and revealed, when during the second half of the nineteenth century, there was a rapid evolution of tourist practices from pilgrimages to religious shrines, city tours of aristocratic youth, trips of researchers and scientists, to a massive general social phenomenon, not only for recreation, health improvement, leisure, entertainment, but also for cognitive and educational purposes.

The Conclusion summarises the main insights and results of the book. Prospects for further research are to deepen the outlined and search for new areas of cultural studies, as well as scientific research in the fields of sociology, tourism studies, history, anthropology, literary studies, etc. In addition, the collected facts, ideas, conclusions, and proposals presented in the book can contribute to the study of issues related to the development of national cultural studies, tourist sites,

national and cultural identity, preservation of the achievements of material and spiritual culture, and other areas of public life.

*Keywords:* cultural studies of tourism, identity, tourist topos, regional cultural studies, socio-cultural processes, culture-creating function, cultural heritage, values, material and spiritual culture, tourist destinations, memorial sites, cultural routes, society, state-building.

*Наукове видання*

**Павло Михайлович Берест**

**ТУРИСТИЧНІ ТОПОСИ НАДДНІПРЯНЩИНИ  
ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ  
КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ  
(II ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТТЯ)**

монографія

*Видання монографії здійснено за кошти автора*

**Зворотній зв'язок: [berest@gmail.com](mailto:berest@gmail.com)**

Керівник видавничого проєкту *Віталій Зарицький*

Комп'ютерний дизайн *Олена Щербина*

Ілюстрація на обкладинці: створена за допомогою  
сайту [gemini.google.com](https://gemini.google.com)

Авторська редакція

Підписано до друку 30.05.2026. Формат 60×84 1/16.

Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Умовн. друк. аркушів – 14,88. Обл.-вид. аркушів – 12,81.

Тираж 300 прим.

Видавець і виготовлювач: ТОВ «Видавництво Ліра-К»

Свідоцтво № 3981, серія ДК.

03115, м. Київ, вул. С. Чобану, 24

тел.: (050) 462-95-48; (067) 820-84-77

Сайт: [lira-k.com.ua](http://lira-k.com.ua), редакція: [zv\\_lira@ukr.net](mailto:zv_lira@ukr.net)